

i

MB
128.812

+ gyorsuló idő +

Kovács István

Hamuban csillagló gyémánt

Kovács István
Hamuban csillagló gyémánt

Gyorsuló idő

Magvető Kiadó, Budapest

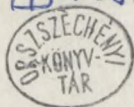
KOVÁCS ISTVÁN
Hamuban csillagló
gyémánt

Írások a lengyel történelemről

MB 128.812

1988

Vallomás előszóban elbeszélve

Vonz minket a *Múlt* és vonz a *Jövő* is magához,
Ez történelemről, az menyországról példálóz.

(*Cyprian Kamil Norwid: Múlt és jövő*)
(*Jékely Zoltán fordítása*)

Mindenki másként éli meg a múltat – szűkebb és tágabb közösségéét is –, ezért a róla kialakult képért senki se marasztalható el. Mert a múlt nem parancsolható ránk, ahogy a jövő se; mindkettőre történtek és történnek kísérletek. Ez még nem jelenti azt, hogy annyiféle múlt van, ahány ember. A múlt személyiségünk egyik formálója. Felelősséggel tartozunk neki, ahogy felelősek vagyunk személyiségünkért is. A múlt az egykor voltak jelene, ezért nem szögre, hanem kérdőjelek kampójára kell akasztanunk, hogy mindinkább az igazság megközelíthető pontja felé lendüljön róla való tudásunk mutatója. A tudás nem csupán tényismeretet jelent. A tudás inkább kételkedésünk és szeretetünk minősége. A jelen így lehet az összes eddigi emberi személyiségek összessége. A személyiség kialakulásában sok az esetlegesség. Szólni most az én esetlegességeimről szeretnék.

Az első könyv, amit életemben olvastam, Rákosi Viktor *Hős fiúk* című regénye volt. Nagyanyám vette egy Teleki téri mindenárustól. Bizonyára a benne munkáló kereskedői

szellem ellenére se sejtette, hogy az így rám fordított néhány forint mennyire megtérül. Az 1952 karácsonyára kapott kötet – „*Regényes történet a szabadságharcból. Fiúk és lányok számára*” – Buda vára bevételel záródott, s én sokáig azt hittem, hogy 1848–49 nagy mérkőzését megnyertük. A történelmi időt ekkor még nem tudtam pontosan se részeire szedni, se helyére tenni. 45-öt számomra logikusan követte 48–49. A felszabadulás utáni szabadságharc egy kicsit elgondolkoztatott ugyan, de nem okozott tudati zavart. A história és a mese között még nem éreztem sok különbséget. Egyébként is kényelmes helyzetben éltem; történelmi eszmélkedésem az ötvenes évek „minden jó, ha vége jó” hangulatára esett. Vagyis: „a felszabadulásig minden iszonyú volt nálunk, most pedig minden csuda jó”. Tízéves koromig senkitől sem hallottam ennek cáfolatát, bár a csudajóságot mindennapjaink eleve megkérdőjelezték. Én azonban rendületlennek bizonyultam.

A szanatórium, ahol anyámmal – a gyógyszerraktárrá átalakított templom sekrestyéjében – éltünk, meghitt otthonom volt. Lakói, mai tudatommal megítélve is, igazi közösséget alkottak: az eszményien megvalósult nagy családot, amelyben jól éreztem magam, s nem hiányzott a háborúban eltűnt apa. „Eltűnt a háborúban” – mindig ezt kellett mondanom,

ha róla kérdeztek. Én persze a nagy családi szájzár korában se az elharapott mondatokat, se a felszavakat, se a krákogásokat, se a nyakatekert vicceket nem értettem – vagy féltem érteni? –, bár sejtettem, hogy valami szentségtörőt, büntetendőt, tilosat jelentenek...

Életem boldogságos napja volt, amikor Rákosi Mátyást – kapcsolatot éreztem közte és Rákosi Viktor között – egy május elsejei felvonuláson az üveghegyeken át a dísztribünön megpillantottam. Jóságosan kerek feje csillogott a napfényben. Dobó István állhatott így aranyos sisakjában az egri vár mellvédje mögött, amikor az alatt hömpölygő janicsárnépséget szemlélte. A gondnok bácsi, nagyjából a tribünnel egy vonalban, megállította szanatóriumunk dolgozóinak fehér ruhás szűzi menetét, és elharsogta: „Most pedig háromszoros éljen Rákosi elvtársnak!” Kiáltottam volna én anélkül is lelkesen, de hogy szanatóriumunk gazdasági tisztje szólított rá fel, akit apámként szerettem, torkom szakadtából üvöltöttem, mint valami varázsigét, amelynek hatása egyenes arányban áll a kiejtés hangerejével.

E felvonulás emlékezetes jelenetének bővületében éreztem először, hogy valamiképpen része vagyok a történelemnek. És hogy ez jó. Csak az gondolkoztatott el, hogy a gondnok bácsi miért nem tagja a pártnak. (Ez feltűnő-

en köztudott volt.) Ösztönösen tiltakoztam a felszínre lökődő vélekedés ellen: mármint-hogy méltatlan lenne rá. Hiszen az emberek szerették közvetlensége, készségessége, humora miatt. És a nagy vezért is megéljeneztetete... Szeretett apánkat... „aki eltűnt a háborúban”...

1955 nyarán három család összeállt, és gyermekeik számára többnapos gyalogtúrát szervezett Dobogókőre. A negyedik, csonka családot egy személyben én alkottam; gyám-ságomat a gondnok bácsi vállalta. Az emlékezetes kirándulás során oly magától értetődő természetességgel mesélt a cserkészeit nagy test- és lélekedző táborozásairól, s oly mármár kultikus tisztelettel beszélt Teleki Pálról, hogy életemben először éreztem magamban „történelmi” zavart. Annyit ugyanis tudtam Telekiről, hogy a népnyúzó bukott rend vezető embere volt. (Nevét is olyan tér viselte, amelyik kirítt csúnyaságával, s szürkület után ijesztő dolgok történtek a bódéi között. Azt, hogy egy másik Teleki is volt, egy ugyancsak öngyilkos és ugyancsak gróf, később tudtam meg.) Grófi volta nem zavart különösebben, mivel a szanatóriumban dolgozott néhány grófnő. Bűneiket levezeklendő, takarítónőként fejtettek ki hasznos munkát a társadalom számára, s legfeljebb csak mosolygásukkal különböztek a többi halandótól. Zava-

romnak mutatkozott egy késleltetett összetevője is, amely később robbant, mint egy több évre időzített bomba. Tanultuk ugyanis, hogy Teleki miniszterelnökségéhez fűződik az ún. második zsidótörvény megalkotása, s gondnokunk – sokáig az egyetlen halandó, aki előttem megbecsüléssel szólott az öngyilkos miniszterelnökről, a főcserkésről – zsidó ember volt. A szanatórium dolgozói egyébként, az etnikai képet tekintve, kicsinyített mását alkották a hajdani Magyarországnak: szlovákok, svábok, bolgárok, kitelepített felföldi, elmenekült jugoszláviai, itt rekedt erdélyi és őshonos helybéli magyarok alkották a gyógyítók és gyógyítandók táborát. (A görög menekültek jelentették a kivételt: törve beszéltek magyarul és mindnyájan tüdőbetegként feküdtek a szanatóriumban.) Ez utóbbi tény mit se zavart abban, hogy 1956-ig – tudatom alján, ha kételkedve is – a világon mindenkit magyarnak ne higgyek.

1956-ot hirtelen megöszült gyermekfejjel éltem át. Sok volt a vér és sokkoló a hirtelen eltűnt emberek hiánya, a temetőkertté változtatott játszóterek látványa. December elején gyalog jutottam el a Moszkva tértől a Teleki térre. Ez volt az első és utolsó történelmi sétám. A história a múzeumivá lett hónapban a halál kegyetlen és kaján mágusaként köszöntött rám: kitépett kerítéspalánkokból

eszkábált, véres lepedővel letakart hordágyat lebegtetett előttem. Egy ember haldokolt rajta néhány méterre tőlem, hol elképesztő fegyelemmel, hol öntudatlanul hánykolódva. Tudtam, ha meghal, el se kell mozdítani, mert a deszkák mint sírgödröt keretezik be a földet s a koporsótlan halottat... Karhatalmi szolgálatot vállaló mostohabátyámnak később szóvá tettem, hogy én másként láttam, ami a szomszéd utcában történt, mint ahogyan azt a fehér könyvben feketén leírják. Ő azt mondta, hogy ez nem sérti a tények összességének igazságát. És ha mindenki másként élte meg a maga személyes történetét, mint ahogy leírva van? – makacskodtam, szentnek akarván tudni a történelemről és a történelemnek írott szót. Mit ér a mámorító történelmi élmény, ha belehalunk? – valami ilyesmit válaszolt. Nem hagytam magam meggyőzni. Fotóalbumának véletlen lapozgatása közben felfedeztem két tiszti iskolás képet. Az egyik őt, a másik barátját ábrázolta, akit egyébként ismertem. A II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskolában az ő osztályuké volt az első és egyben az utolsó érettségiző évfolyam. (Bátyám vezérkari ezredesként, szívinfarktusban halt meg nem sokkal érettségijük huszonkilencedik évfordulója után.) A két tiszti iskolás fénykép alatt ugyanazt a magyarázatot olvashattam: „ellenforradalmi emlék”. Látszott

azonban, hogy az „ellen”-t utóbb, kicsit más színű tintával illesztették oda. Ezt követően már megértőbb voltam iránta.

Rádöbbsentem, hogy ki kell rekesztenem magamból a történelmet, ha létezni akarok. De nem tudtam úgy bebábozódni, hogy önfeledt gyermekként keljek újra életre. Úgy éreztem, hogy miután testközelbe kerültem a történelemmel, az nemcsak roncsolóan belém tapadt, hanem – mintegy önvédelemből – belőlem nőtt ki. Talán azért, mert télen-nyáron ott loholtam fölfelé, el-elvágódva, visszavisszacsúsztatva Branyiszkó jeges meredélyén – mellettem magyarul és szlovákul ordító honvédek, alatt Guyon ütegei, amelyek belénk kartácsoltak volna, ha meghátrálunk. De mit kezddhettem a távoli múlt bennem növekvő vadhúsával, amelyet ereivel és idegeivel a közelmúlt is behálózott? Nem a képzelet kinja (melyről Vladimír Páral vallott huszonöt évvel később) táplálta ezeket a ereket, hanem a jelen, amellyel nehezen tudtam mit kezdeni. Mert kinek tehettem volna fel kérdést mindazzal kapcsolatban, ami bennem és körülöttem történt? És kitől kaptam volna rá választ?

Az egyéni szájzár évei tovább tartottak, mint a közösségé. A magas politika új, lassan mind frissebb levegővétele a hatvanas évek elejétől pezsdítően hatott a társadalom egé-

szére, az általános légkörre. Ahhoz azonban, hogy a helyileg és személyileg is körülhatárolható kisebb területi egységek atmoszférája is hathatósan megváltozzék, hosszabb időre volt szükség. Helye és funkcionáriusa váltogatta, mennyire.

Engem akkortájt, az ötvenes évek vége felé nem azok a felnőttek zavartak, akiknek nyelve, gesztusrendszere gyakorlatilag mit sem változott, hanem a történelemtankönyvek. Évekbe telt, míg kicserélték őket, de az újak is csalódást okoztak. Egy és ugyanazon eseményt háromféleképpen is tanultam. Másként az általános iskolában, máshogy a gimnáziumban, majd pedig az egyetemen tanultakat kellett vele kapcsolatosan érvényesnek tekintenem. Legalábbis néhány évre. Az általános iskola hatodik, hetedik, nyolcadik osztályában a tanárunk összeragasztatta velünk az éppen forgalomban lévő tankönyvek egyes lapjait, s ha a nemkívánatos szöveg (például valamelyik Rákosi-per vagy Tito gyalázkodó bemutatása) átnyúlt a még érvényes oldalra, azt besatírozta...

Utáltam a történelmet mint tantárgyat, ijesztett mint közvetlen élmény, kiskorom hős fiúit és gondnok bácsiját azonban változatlanul szerettem. A hős fiúk a történelem összes általam átélt kisebb és nagyobb fordulatai ellenére megtanítottak becsülni a múltat,

gondnokunk személyes példája pedig azt plántálta belém, hogy ha valaha is a história eseményeit és szereplőit vizsgálom, azt árnyaltan és toleránsan tegyem.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján, történelmi tudatom „saját használatra szóló” kialakítása során irányult figyelmem a lengyelekre. Róluk az irodalomtudomány által kétes értékűnek, de inkább értéktelennek tartott író sokat emlegetett „fércművéből” szerezttem tudomást. És nemcsak a szövegből, hanem az ábrákból is. A könyvet illusztráló Mühlbeck Károly ugyanis egy-egy lengyel ulánust is odarajzolt a honvédhuszárok közé. (Én először inkább osztrák foglyoknak néztem őket egyenruhájuk miatt.) Így végtére is e „regényes történetből” tudhattam meg, hogy a szabadságharcban a lengyelek a magyarok oldalán harcoltak. Az 1898-ban hatodik kiadásban megjelent könyv szerzőjének nyilván ezzel is az volt a didaktikus célja, hogy az államiságától megfosztott lengyel nemzet iránt ébren tartsa a honi közvélemény rokonszenvét. Rákosi Viktor persze írt a magyar forradalom ellen támadt nemzetiségekről is – érzelmeket felkorbácsolóan s bizonyosfajta elfogultsággal, de – becsületére legyen mondva – az olvasói indulatot a testvérnépeket félrevezető bécsi udvar ellen fordította. A velünk együtt élő népek fogalmát, ha

ellentmondásosan is, ez a könyv táplálta belém. Oly tartósan, hogy azt később az unostig hangoztatott, semmitmondó frázisok se tudták belőlem kilúgozni.

Az általános iskola hetedik osztályától kezdve aztán minden könyvet elolvastam a szabadságharcról, amihez hozzájutottam. 1848–49 eseményei és a belőlük leszűrtek erkölccsé és tudattá váltak bennem.

Lengyeltanulásra is e jelzett két történelmi esztendő készített. Szerettem volna megismerni a honvédsereg oldalán küzdő lengyel légió tevékenységét, tagjainak sorsát, s mivel csak elszórt utalásokat találtam rájuk, elhatároztam, hogy megtanulok lengyelül. Pontosan emlékszem a dátumra: 1962. március 1-jén vettem kezembe először a lengyel nyelvkönyvet. Barátom édesanyja, aki lengyel menekültként a második világháborúban került Magyarországra (ezzel a ténnyel sem tudtam mit kezdeni), megtanította, hogyan kell kiejteni a ę-nel, ą-nal, ł-lel jelzett ismeretlen hangokat. Nem tudom meddig futotta volna a nekibuzdulásomból, ha a véletlen folytán nem látom két héttel később a *Hamu és gyémánt* című filmet, amelyet az Egyetemi Színpadon vetítettek. Már az előtte tartott bevezető is élményszámba ment – az előadó őszinte hangja miatt. És mennyire megragadott Maciek alakja! Ő hordta csak igazán fájdal-

masan és tragikusan magában a múltat, még-hozzá a közelmúltat. Cselekvően és becsapot-tan. De megtagadni ugyanúgy nem akartam én se, ahogy ő. Lelkesített, hogy olyan lehe-tek, mint ő, de fájt belegondolnom, hogy majd én is a szemétdombon végzem. Emellett azonban erővel és hittel töltött el az is, hogy még az ún. „kényes kérdéseket” is meg lehet közelíteni, és fel lehet tárni őszintén. (Ebben később a *Tízezer nap* és a *Szegénylegények* is megerősített.) Ennek lehetősége (és az, hogy néhány szót megértettem a lengyel film dialó-gusaiból) annyira felvillanyozott, hogy egy jó évvel később, mire leérettségiztem, már be-széltem lengyelül.

Lengyelrajongásomért KISZ-vezető osztálytársaim maradinak tartottak. Ők a kubai forradalomért, az indonéziai változásokért, a laoszi és a ghanai nem tudom, micsodáért lelkesedtek – nem csupán hivatalból. Ez egyébként a legcsekélyebb mértékben sem osztott meg bennünket. A fő veszélyt ránk nézve ugyanis az esztelennek tartott politech-nikai oktatás jelentette. Mi „mezőgazdasági termelés” címén lógtunk el heti egy napot mindaddig, míg valamennyi főváros környéki tsz-ből ki nem tiltottak bennünket. Hogy ezt elérjük, munkagyűlölően és felettesmegvető-en szívós harcot kellett folytatnunk; e ke-mény küzdelem ideológiailag is összeforrasz-

totta az osztályt. Szellemi, lelki egységfrontunk csak hétfőnként és (szerdai meccsek esetén) csütörtökönként bomlott meg átmenetileg. Én oly fanatikus híve voltam az Újpestnek, mint Dózsának talán egyetlen hajdani talpasa sem. Ennek oka az, hogy annak idején Dózsa és nem Kinizsi volt az első történelmi hős, akiről hallottam. (Rákosi Mátyásról pedig, noha sok mindent elneveztek, NB I-es focicsapatot nem. Egyébként bizonyára annak a csapatnak szurkolok először, amelyik az ő nevét viseli, s nemcsak azért, mert az lett volna az örökös bajnok.)

1963-tól kezdve jártam Lengyelországot – vonaton, autóstoppal, gyalog. Varsónak még akadtak romos részei, amelyek csendjükben a második világháború lengyel hősiességének drámai hangulatát őrizték. A város minden köve a helytállásról tanúskodott. A mártírok emlékét őriző keresztek alatt mint örökmécsesek izzottak az állandóan friss piros szegfűk...

Történelmi tudatom általam emelt bolthajtásai először repedeztek meg, s rajzolódott ki rajtuk a belém tapadt kisebbrendűségi érzés. A második világháborús lengyel hősiesség közvetlen élményszerű megismerésének hatására hitelessé vált bennem mindez, amit az iskolában tanultam, a rádióban hallottam, az újságokban olvastam, a televízióban láttam.

Gyáva idióták utódai vagyunk. Mert tagadhatatlan: ostoba módon részt vettünk egy aljas háborúban. Esztelenül az utolsó pillanatig szolgáltuk a Gonoszt. Honfitársaink százezreit tudathasadt könnyel szolgáltattuk ki a halálnak. Az osztályszempontok behókuszpókuszolásával persze mondhatjuk, hogy *ők*, az uralkodó osztályok tagjai tették. De makulátlanná tehet-e bennünket ez a könnyed alanycsre? S ha ebbe belemegyünk, vállalhatjuk-e jó lélekkel mindazt a történelmünkből, ami erkölcsös, nemes, erőt adó?

Ezek a kérdések azelőtt is foglalkoztattak, s hogy nem gondoltam őket következetesen végig, abban az akkoriban támadt ún. deheroizáló kampány akadályozott meg. A hatvanas évek történettudományának alapvető célja az volt, hogy tárgyának visszaadja a tudományos rangot, az igazság feltárását és közvetítését hitelesebbé tegye. Különféle viták zajlottak ennek jegyében. Legemlékezetesebb a nemzetvita. A fogalmak tisztázása azonban legfeljebb csak a szakmán belül történt meg. Ott is felemásan, nem egy esetben diktátumoktól bélyegesen. A nagyközönség mindezt a rázúduló deheroizáló hullámként érzékelte. Ezen hánykolódva tudhatta meg például, hogy a nemzet elmaradt s voltaképpen reakciós kategória, a nacionalizmus pedig a nemesi és burzsoá társadalomideológiák egyik meg-

határozó jegye, s mint ilyen, rendkívül káros. Magyarország, mint ezt 1956 megmutatta, a szocialista tábor legnacionalistább országa. Van tehát mi ellen harcolni, mert sok még a nacionalista elem szocialista társadalmunkban. S mint minden más küzdelmünkben, ebben a harcunkban is érezhetjük a szocialista tábor támogatását. E sokirányú küzdelem szálait összekötve, logikailag sajátos következtetésre juthatott az állampolgár. Például arra, hogy, mint hirdették is, Kölcsey Ferenc a nemesi nacionalizmus költője. De a nacionalizmus káros eszme. Tehát a *Himnusz*-t egy káros ideológia hatja át...

Az átgondolatlan deheroizáló kampány felkészületlenül érte a tudatában amúgy is bizonytalan és sérült közösségünket. Ahhoz, hogy mindazt, amit a hatvanas években átélt, egészségesen megemésztthesse, szilárd történelmi ismeretekre, nem pedig századfordulós zszurnalista mítoszokra lett volna szüksége. Tényekkel rögzített és megbízható szellemi fogódzók híján az egyébként sok esetben jogosan ledőlő szobrok, másként megvilágított események annyira sokkolták a tanácstalan elméket és lelkeket, hogy a megrázkódtatás a várttal ellenkező hatást váltotta ki. Az ösztönösen gerjesztett érzelmi reakció az elutasítás vagy annak tudatosítása volt, amelynek leküzdését a fentebb jelzett kampány célozta.

Azaz, a tényekkel mit sem számoló cinizmus vagy érzelmesség. Sajátos módon egyébként mindkettő generátora lehet a nacionalizmusnak...

Cinizmusunk és érzelmességünk Lengyelországban kisebbrendűségi érzéssé változott. A kisebbrendűségi érzéssel megvert ember nem gondolkodik, legfeljebb acsarog lázadó pillanataiban. Tudata mélyén szeretne ellenkezőjévé válni annak, mint akivé lenni kényszerült. A felsőbbrendűségi érzést ebből következően – valahol a mélyben – ugyanaz a tudati sérültség okozza. Nemzedékem tagjainak Lengyelországban támadt kisebbrendűségi érzését, történelmi büntudatát fel is oldották a lengyel utak. Restelkedve mondogattuk, hogy a második világháború folyamán mi is megszállói lettünk Lengyelországnak, ők meg azt sorolták, hogy a területükön tartózkodó magyar csapatok hány lengyel falut mentettek meg pacifikáló német csapatok és ukrán nacionalisták dühétől. Mi azt hajtogattuk, hogy mégiscsak szemben állottunk egymással, ők arról győzködtek, hogy a lengyel partizánok és a magyar katonaság között milyen egyezmények születtek, s nemcsak az összetűzések elkerülése végett, hanem esetenként az együttműködés érdekében is. Mi a varsói felkelés heroizmusát magasztaltuk, ők azt a magyar hadtestet dicsérték, amelyik

1944 augusztusában részt vett Varsó körülzárásában, de vonalain átengedte a lengyeleket, s fegyverrel, lőszerrel támogatta a Honi Hadsereget. Mi irigykedve ámultunk, hogy a lengyelek a világ összes frontján harcoltak a fasizmus ellen, ők azt bizonygatták, hogy e frontokra több tízezer lengyel katona éppen Magyarországon keresztül jutott el.

Nemegyszer hozott az zavarba, főleg hivatalos delegáció tagjaként, hogy milyen nyíltan megvallott újkori események táplálják rokonszenvüket és tiszteletüket irántunk. Közülük 1956 magyar drámája volt a meghatározó. Ez utóbbi nélkül, mint mondták, Gomulka nem biztos, hogy győzött volna, s csakis az októberben megszerzett hatalom szilárd birtokosaként lehetett ura a robbanással fenyegető lengyel helyzetnek. Igaz, ezt követően Gomulka vagy megijedt, vagy – *korlátolt* voltában – arra az álláspontra helyezkedett, hogy károsan messzire ment a politikai-ideológiai engedmények terén, ezért a társadalom demokratizálódását mind nagyobb erővel gátolta, majd visszafogta, elsorvasztotta. Az emberek azonban többségükben nyíltak és nyitottak maradtak. Azt, hogy szaporodnak a bajok, a hatvanas évek közepén már „az utca embere” is érezte. A diákklubokban, a Lengyel Egyetemisták Szövetségében, házi összejöveteleken, ha a politika került teríték-

re, gyakran szóba kerültek azok a majdan közismert fiatalemberek – nevüket akkor meg se jegyeztem –, akik a társadalmi-gazdasági bajokat jelzendő, levélben fordultak a felső vezetéshez. Ebben az időben egyébként az a sajátos helyzet állt elő, hogy lengyel beszélgetőtársaink 1956-os megmozdulásunkért, emelkedő életszínvonalunkért, a magyar politikai vezetés mind nagyobb szellemi szabadságot biztosító nyitottságáért, gazdasági reformot bevezetni kívánó készségeért egyaránt dicsértek bennünket.

Ha az ember ura tudott lenni indulatainak, vagyis kiüresedett tudatát nem árasztotta el (vagy nem árasztotta el tartósan) a nemzeti érzelmeskedés kéjgáza, az ilyen utak a múlttal való egészséges szembesítésre, józan önismertetre, reális jelenszemléletre, ebből fakadóan pedig kemény munkára is készíthetnek. Nemzedékem „lengyel élményeiben” minden bizonnyal felfejthető ez a munkára ingerlő szál is.

Micsoda szerencsénk, hogy nem előbb születtünk. Mondjuk tizenhárom évvel. (De mennyire szívesen megláttam volna a napvilágot százharminc évvel korábban!) Az ötvenes években szerzett, kapott élmények nem nyomorítottak meg, a hatvanas években pedig nemcsak mind felszabadultabban gondolkodhattunk, hanem gondolatainknak hangot

is adhattunk. Ráadásul, szerencsénk betetőzéséül, nem tudom, mikor lehetett oly olcsón és szabadon utazni, „szomszédolni”, mint a hatvanas évek utolsó kétharmadában. Ez az egyes Duna menti országok bebarangolását kínáló lehetőség és történelmünk tisztességes, alapos feltárásának igénye szomszédaink megismerését is erkölcsi kötelességünkbe tette. Ehhez egyre kedvezőbb feltételek nyíltak. Belülről, a lélek oldaláról nézvést is. A prágai tavasz előzményeként fogalom lett a cseh próza és a cseh film, legolvasottabb magyar nyelvű lapunk pedig a pozsonyi *Új Szó* és az *Irodalmi Szemle*. 1967–68 eseményei kisöppörték belőlünk az idétlen csehellenességet.

1968. augusztus 19-én ünnepeltem huszonharmadik születésnapomat. Egyénileg nem volt valami vidám számvetés. Két hónappal azelőtt államvizsgáztam: megszűnt a végtére is gondtalan diákélet s vele együtt a havi 2000 Ft-nál is többet jövedelmező péntek esti, szombat esti csaposkodás az Eötvös-klubban. Szívesen maradtam volna továbbra is csapos, de az diákstátus volt. Frissiben, nem kis protekcióval nyert értelmiségi állásommal elégedetlen voltam (s nem csupán az 1360 Ft-os fizetés miatt!), lakásról pedig álmodni sem mertem. Tudtam, hogy az csak a mesében létezik. De történelmileg bizakodó voltam. Két nappal később lelepleződött naivsá-

gom. Amikor reggel egy régen látott ismerősöm e szavakkal köszöntött: „Benn vagyunk, fiú, és már ki se jövünk onnan!” – még nem tudtam, mi történt. Aztán megtudtam. A részleteket zavarosan, a lényeget pontosan. Délben ötödmagammal elhatároztuk, hogy együttérzésünket és felháborodásunkat tüntetően a csehszlovák nagykövetség előtt fejezzük ki. Aznap délután MNK-döntőt játszottak a Népstadionban. Meg voltunk győződve róla, hogy a nézők egy része csatlakozik hozzánk. Nem ötünkhöz, hanem ahhoz a tömeghez, amely a miénkkel egy indulattól fűtve szintén összegyűlik a Népstadion úton. Pateitikusan fogalmaztunk, mert kivételesnek, vagyis történelminek gondoltuk az időt és a helyzetet.

Riadt csehszlovákiai turistákon kívül teremtetett lelket se találtunk a Népstadion úton. Órákon át ücsörögtünk a nagykövetség épületével szemben, az út túloldalán lévő padon. Inge alatt mindegyikünk összehajtogatott csomagolópapírt tartott. Tiltakozó szavaink egy részét elmaszatolta izzadságunk. A Népstadion féloldalasra sikerült serpenyője olykor felsistergett, mint amikor vizes hússzeletet vetnek forró zsírba. A moraj nyilván gólnak vagy kihagyott gólhelyzetnek szólt – esetleg a bírónak, ha igazságtalanul ítélt. A tömegtől itt és most ennyi tiltakozásra fu-

totta. A meccs fél hét előtt ért véget. Utána minden elcsöndesedett. Néhány úriember telepedett a szomszédos padra. A sötétedéssel távoztunk. Az utca forgalma – a követség bejáratánál ácsorgókat nem számítva – olyan volt, mint máskor, s bennünket még csak nem is igazoltattak. Másnap megtudtuk, hogy a mérkőzésre 8000 ember volt kíváncsi, s az MTK 2 : 1-re verte a Honvédot. Elégtételnek ez édeskevés volt.

1968 cseh élménye a más szomszédos népekkel szembeni előítélet radikális felszámolására serkentett. Ezzel párhuzamosan zajlott nemzedékünk részéről a szomszédos országok magyarságának „felfedezése”. Mivel a hatvanas évek utolsó harmada a romániai magyarság életében reményeket keltő demokratizálódás jeleit mutatta, s az itt született értékes magyar irodalmi művek ránk is meghatározó hatással voltak, figyelmünk szinte magától értetődően fordult délkeleti irányba. Egyszerre álomszerű és torokszorító világ tárulkozott elénk. Úgy láttunk benne magunkra, mint sehol máshol. Hát még az, aki Moldvában a csángók nyelvi dűlőútjait is megjárta, és több évszázadon át botorkált. Amikor a nagy nemzetközi árvizek évében a Kárpátok gerincén túl tett hosszú kalandos utazás végén eljutottam az első, balladagyűjtésekből ismert csángó-magyar faluba, a mesét szo-

rongva hallgató gyermek fel-feltoluló boldogsága és az időtlenség megszeppent érzése kerített hatalmába. A patak völgyben szétszórt faházak délutáni verőfényben égtek. Mintha a félbeszakadt teremtés képét előttem terítették volna ki – ama három szöggel rögzítve, hogy el ne vigye a folyammá duzzadó víz. A kép időnként elhomályosult, összemosódott és meg-megrezgett a szememben: borzongásában láttam a Sátán türelmetlen zihálását... és mégis... sohasem éreztem oly közelinek Istent...

Ezek az utazások a felkészületlen elméket és lelkeket sokkolóan érhatték. Vagy nem csak azokat? Álmodoztak-e arról a bizakodóbbak, hogy a határainkon túl élő magyarság majd olyan, etnikai, anyanyelvi megmaradását jogokkal is biztosított helyzetbe kerül, mint Finnországban a svédek? Vagy legalábbis, mint Szlovéniában az a tíz-egynéhány ezer magyar? Mennyire édestestvérek a remény és a kilátástalanság! Nyomasztó súlyuktól függetlenül természetesnek éreztük, hogy a szomszédos országok magyarságának etnikai, kulturális, társadalmi felfedezésével, megismerésével párhuzamosan a vele egy államban élő szomszéd nép kultúráját, irodalmát, történelmét és nyelvét is ismernünk kell. Úgy véltük, hogy ez rövidesen magától értődő igénye lesz minden hazai értelmiséginek,

ha a szomszédos országok magyarságáért valódi felelősséget érez.

Nemzedéktársaim közül ennek jegyében tanultak meg néhányan csehül, szlovákul, románul, szerbhorvátul, szlovénul és bolgárul.

Nagy álmunk ekkor, 1967–68 táján egy olyan fiatal költők antológiája volt, amely a Duna-táj valamennyi jelesebb fiatal poétáját összefogta volna. Ennek összehozását nem tartottuk erőnket meghaladó feladatnak. Első romániai és szlovákiai utunkra voltaképpen ennek jegyében került sor. Optimizmusunkat jelzi, hogy akkor még saját antológiánkért meg is kellett küzdenünk, de ez nem zárta ki, hogy újabb, nagyobb szabású tervbe ne fogjunk.

1968 utáni terveink egy része apránként elvetélt, s a hol lassabban, hol hirtelen megmerevedő politikák következtében reményeink is „elszemélyesedtek”. Az utazás anyagiilag megnehezedett, s volt, ahol hivatali rendelkezések tették majdhogynem lehetetlenné. A családalapítással járó gondok, a lakásszerzés közösségeket és közgondokat áldozó próbája mindinkább atomizálta nemzedékemet: beolvadhattunk a kortalan tömegbe. A próbát a hetvenes évektől ki-ki maga állta, személyiségét maga őrizte vagy alakította tovább. De abból, amit a hatvanas évek utolsó harmadában elterveztünk, a hetvenes években azért egyet s mást megvalósítottunk az

irodalmi kapcsolatteremtés területén. A fő érdem ebben a Tiszatáj című folyóiraté, melynek 1972-ben indított *Kelet-Európai Néző* rovata állandó fórumot biztosított arra, hogy a szomszédos népek irodalmáról, kultúrájáról rendszeresen hírt adjunk. *Most-Punte-Híd* fejléccel jelzett nagyobb terjedelmű blokkjai pedig a cseh, a szlovák, a lengyel, az ukrán, a román, a szerb, a horvát, a bolgár irodalom kortárs íróinak, költőinek, áramlatainak, fontosabb jelenségeinek, esetleges magyar vonatkozásainak bemutatására adtak lehetőséget. Ez azt is jelenti, hogy kialakult egy fiatal szakembergárda, amely megpróbált a közvetítés feladatának eleget tenni, de eredetileg is tudott mondani az általa bejárt kérdéskörben. Több folyóirat is mellénk állt: az Alföld, Új Forrás, Napjaink, Életünk, Forrás, Kritika és az Új Írás is teret adott hasonló szellemű munkáinknak. Előfordult, annyi volt a feladatunk, hogy már nem is győztük.

1968 márciusának a közösségi, politikai erkölcsöt és 1970 decemberének a társadalmi tűrőképességét próbára tevő drámai eseményei után látszólag Lengyelország is alapvetően megváltozott. A 20. század nyolcadik évtizedének első éveiben a Gierek-vezetés új programjának meghirdetését nagy szellemi pezsgés és a könnyen áramló nyugati kölcsö-

nők következtében az életszínvonalra eladdig páratlan módon kiható gyors gazdasági fellendülés követte. 1968 és 1970 sebei ugyan nem tisztultak ki, csak szorítókötés került rájuk, de a „kívülről jövő” vagy az, akire a lejátszódott események nem hatottak közvetlenül, azt hihette, hogy minden elrendeződött. Az 1974-es társadalmi tapasztalatok is ezt látszottak igazolni. Az ekkor bevezetett új alkotmány egyes pontatlanul megfogalmazott, több értelmezési lehetőséget adó paragrafusát pár száz értelmiségi elfogadhatatlannak tartotta, és tiltakozott ellenük. Fellépésük a társadalom széles körei részéről tulajdonképpen visszhangtalan maradt. 1976 júniusának ursusi és radomi eseményei azonban jelezték, hogy a meg-megújuló krízis nem egyes, szellemi viszketettségben szenvedő „intellektuelek manipulatív terméke”, tehát nem szóra sem érdemesek – mint ezt a „betonfejűek” hirdették. Az 1976 júniusában történeteket az egyre szaporodó megoldatlan politikai, társadalmi, gazdasági problémák utolsó nyilvános figyelmeztető jelzéseként lehetett elkönyvelni 1980 nyara előtt. Ekkor is, mint 1970 decemberében, a munkásosztály mozgult meg.

A hetvenes évek Lengyelországban a „sikerpropaganda” évtizedeként is jelölhetők. Hazára, hazafiságra, hazafiasságra, nemzetre,

nemzeti összefogásra, nemzeti egységre, nemzeti jövőre, lengyelségre, a lengyel ember mindenben úrrá lenni tudó képességére hivatkozott minden gyárkerítésre festett jelmondat, nagygyűlési, kongresszusi, május 1-jei, július 22-i plakát, politikai szónok, vezércikk, tv-kommentátor, rádióriport stb. (Az öntöttvas mennyiségének növekedésével együtt a vaspapír is növekedett, egyes vezetők pedig bourbonsan mit se tanultak a közelmúltból, s mind csalhatatlanabbaknak érezték magukat.) Mintha a föntebb idézett közösséget jelölő szavak esetenkénti mágikus mozgósítóerejüknél fogva pusztán citálásukkal, „ráolvasásukkal” képesek lettek volna orvosolni az országos bajokat. A társadalom csömört kapott tőlük. Mennyire igazolást nyertek Cyprian Kamil Norwidnak, a magányos lengyel költőóriásnak száztíz-egynéhány évvel azelőtt ezzel kapcsolatban megfogalmazott gondolatai: „*A hazafiságról* egyetlen római patrícius se írt tizenkét kötetet, mert valahogy ízléstelen volt. Az ilyen túlfecsegéssel ugyanis nemcsak a *barátságot*, *szerelmet* lehet elszűrkiteni és lejáratni, hanem az olyan szavakat is, mint *Haza és szabadság*.”

A hetvenes évek első két harmada látható jóléttel és az évek múlásával mindjobban hallható elégedetlen hangokkal fogadott bennünket. A mi szemünkben sok minden magával

ragadó volt: elsősorban a színház, a költészet, esetenként a film (Zanussi fellépése, Wajda, Kawalerowicz megújulása), egyes történelmi munkák, elsősorban az esszék, az irodalmi, művészeti viták, amelyek óhatatlanul politikai disputákba csaptak át. Emellett Lengyelországban ekkor még az élet is viszonylag olcsó volt. A hetvenes években ugyanolyan otthonosan forogtunk Lengyelországban, mint az előző évtizedben. Kapcsolatunk a hatvanas évek közepén–végén induló költői csoportok képviselőivel tulajdonképpen ekkor vált szorossá, termékennyé. Így Ryszard Krynickit, Krzysztof Karaseket, Stanisław Barańczakot, Adam Zagajewskit, Ewa Lipskát, Julian Kornhausert, Bohdan Zadurát már mint nemzedéktársainkat népszerűsítettük az Alföld, a Kritika, a Mozgó Világ, Nagyvilág, Tiszatáj hasábjain.

A magyar közgazdaság ebben az időben vált fogalommá Lengyelországban. Jó lett volna fiatal közgazdászokkal, szociológusokkal, történészekkel is kapcsolatot teremteni. Történettudományunkban is értékesen új és fontos fejezet kezdődött e hetvenes években. Hogy mennyire az, azt művek hosszú sora tanúsítja. Az elmúlt másfél évtizedben történelmünk kérdéseit árnyaltabban megközelítő, önállóbb szemlélettel feldolgozó, elemző szakmunkákkal és tudományos-népszerűsítő

művekkel csillapította a história iránt a hatvanas évek második felében fellobbant érdeklődést, formálva így közösségünk történelmi tudatát is. Nemzedékem történész tagjai mind meghatározóbb súllyal vannak jelen szakterületükön. Összefogásukban is fontos szerepet játszik a História című folyóirat, amely tudományos igényessége mellett példamutató nyíltsággal beszél történelmünk kényesnek ítélt kérdéseiről. Tekinthetjük a lap tevékenységét akár terápia jellegűnek is. Az ún. kényes kérdések termelik ugyanis a lélekölő s elmepusztító mérgek egyik legveszélyesebb fajtáját. Történettudományunk mai eredményeinek prizmáján át nézve már nem is tetszik oly nyomasztónak az ún. deheroizáló korszak.

Lengyel történészekkel csak szórványos kapcsolatokat sikerült kiépíteni. A kapcsolatteremtésben és -tartásban a diákéveken túl már meghatározóak az anyagi feltételek. Ez hatalmas terheket rakott ránk, mivel látva, érzékelve, hogy viszonyaink között ezeknek milyen meghatározó szerepük van, nem számolhattuk fel, de a kívánalmaknak megfelelően se gyarapíthattuk őket. A személyes kapcsolat a legveszélyezőbb kérdések megbeszélésére, megoldási kísérletére vagy megoldására is biztosíthatja a demokratikus légkört, ami alkalmasint több, mint a baráti. Az oly nélkü-

lözhetetlen „aprómunka” – hogy a Palacký által meghonosított fogalmat idézzük – hatásfoka az így kialakított légkörben növelhető igazán. Márpedig ezen „aprómunkák” társadalmasításának alapjait a személyes kapcsolatok vethetik meg legtartósabban. Az alulról jövő kezdeményezésekre, öntevékeny közösségi szerveződésekre milyen nagy szükség lenne ezen a területen!...

Közhely, de nem árt aláhúzni: vannak történelem által diktált kérdések, feladatok, amelyeket korunkban és térségünkben csak úgy lehet eredményesen megoldani, ha már a körvonalazásukra, megbeszélésükre is közös, jószomszédi hajlandóság mutatkozik. Kockáztassuk meg annak kimondását: a kölcsönös megismerés igényének hajtómotorjaként kölcsönös szeretetvágy. Ehhez felkészült, értő és megértő, de nyílt emberekre van szükség. A legmélyebb, legértelmesebb személyességre.

Kétségtelen, hogy nekünk – régióink nemzetei közül – a lengyel nép történelméről írni a legkönnyebb, legveszélytelenebb, leghálásabb feladat. Legalábbis bizonyos szempontból. Ez annak köszönhető, hogy nem kell megküzdenünk az emberi szellem egyik legpusztítóbb, legalattomosabb ellenségével: az előítéllettel. Vagy mégis? Jusson csak eszünkbe a közelmúlt lengyel eseményei során hely-

lyel-közzel társadalmunkon is átcsapó „lengyelelles” hullám. Tudják-e a tömegkommunikáció egyes képviselői, hogy mekkora felelősség terheli őket érte? Azért, hogy ha nem is tudatosan, de meggondolatlanul a náci annak idején oly előszeretettel hangoztatott, sőt némileg Lengyelország 1939-es lerohanását is indokló ostoba frázisaival hozakodtak elő „a dolgozni nem tudó”, „dolgozni nem szerető lengyelekről” szólva. Tapasztalhattuk, hogy ezek a nyílt vagy burkolt célzások, ízléstelen viccek, fejük tetejére állított érvek társadalmunk egyes körülhatárolhatóan – de dolgozni nyilván tudó és szerető? – rétegeiben mily heves egyetértésre találtak. De ha belegondolunk: ez érthető. Az előítélet: számító, alattomos önzés, sunyi felmagasztalódás. Kényelmessé tesz: ösztönünknek kiszolgáltatva felment a gondolkodás, a megértés és értelmezés fárasztó művelete alól.

Ez a kötet a lengyel történelem kapcsán írott esszéimet, rövidebb írásaim egy részét tartalmazza. E műfaji kevertség révén tudtam az egész lengyel histórián „átaraszolni”. Nem csupán a lengyel történelem bő tartalomjegyzékét kívántam ezáltal megadni. Fontosabbnak tartottam, hogy legalább jelezzem a lengyel história esélyekkel kecsegtető fordulópontjait, lett legyen szó a hadziadzi uniótervről, az 1830–31-es szabadságharcról vagy az

államiság 1918-ban bekövetkezett helyreállításáról. De a tragikus fordulópontokat, ha akarom, se tudtam volna elkerülni. Érdeemes megismernünk őket, hogy általuk a mi történelmünk drámai eseményeivel is szembesülhessünk.

A lengyel államiság helyreállításának hetvenedik évfordulója című esszém kivételével valamennyi írásom megjelent a Filmvilág, a Forrás és zömmel a Tiszatáj hasábjain. Akad olyan, amelyik elő-, illetve utószóként. Egyeseket csiszoltam, kiegészítettem. Az *Egy történelmi évfordulóról* és a *Bem József és az 1830–31-es lengyel szabadságharc* című esszéket viszont alaposan átdolgoztam. Ezeknek nagyobb része ugyanis beépült az *Így élt Bem József* című életrajzba.

A kötet utolsó esszéje – *Szembesítés a történelemmel* – a lengyel filmtörténet „lengyel filmiskola” néven számon tartott legkiemelkedőbb fejezetét foglalja össze. Ez egyben tisztelgés azok előtt a filmek előtt, amelyek személyiségem alakulására oly nagy hatással voltak. Az olvasó számára persze ez az írás inkább a lengyel közvélemény szembesítése a lengyel történelemmel. Mert ezt a fontos missziót az ötvenes évek második felének lengyel filmje vállalta föl. E filmek háttérében ott lüktet a jelen históriája. A második világháborús és az ötvenes éveknek elkeresztelt kor-

szak lengyel drámája. Ennek mélyreható fejlesztéséhez se illetékesnek, se felkészültnek nem érzem magam. Csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a bennünk bomló históriát időjárás-változások idején hasogatóan érzem.

(1987)

Történelmi arcképek – lengyelül

1980–1983

A lengyel kiadók, a címek számát tekintve – ebben a papír- és energiainséges időben is – imponáló mennyiségben jelentetnek meg könyveket. Verseskötetektől az enciklopédiáig, szakácskönyvektől a történelmi monográfiákig, hazai és külhoni klasszikusoktól a memoárokig minden megtalálható a fővárosi és vidéki kiadók májusi könyvvásárán felállított bemutató standjain. A jó könyv jövedelmező befektetés: mármint annak, aki a polcokra vagy a pult alá kerülő példányokból idejében be tud szerezni néhányat, mert a keresettebb művek akár nyolc-tízszeres felárral is továbbadhatók a feketepiacon.

A szellem termékeire való éhséget jelzi, hogy egyszerre öt kiadó is foglalkozik történelmi személyiségek, a nevükkel jelezhető tettek, események, az időkeretükül szolgáló korok sorozatszerű bemutatásával, s ez bizony hazánkból nézve luxusnak tetszhet. Az Állami Könyvkiadó (PIW) által megjelentetett vaskos, szigorúan tudományos igényű, de olvasmányos életrajzi monográfiák alkotják a legkörülhatárolhatóbb sorozatot. A borosz-

lói (wrocławai) Ossolineum, a katowicei Śląsk (Szilézia), a varsói Népi Könyvkiadó Vállalat (LSW) és Nemzetvédelmi Minisztérium Kiadója (MON) által gondozott rokon sorozatok profilja már nehezebben különíthető el egymástól.

A katowicei kiadó „történelmi alakokat” bemutató „életrajzi könyvei” erősen esszéizáló – éppen ezért változó színvonalú – nyelven, de a tényekhez szigorúan ragaszkodva, a témával kapcsolatos addigi eredményeket szem előtt tartva, szembesítve és ismertetve, az azokból fakadó következtetéseket cáfolva vagy megerősítve „íródnak”. Mint valamenynyire föntebb jelzett sorozatra, a katowiceire is jellemző az, hogy nem kötődik szigorúan egyetlen korhoz, érdeklődésének időbeli határait a XI. és a XIX. század alkotják, s a hazai hírességek mellett a külhon nevezetesebb személyiségeit (Hódító Vilmos, Oroszlánszívű Richárd, VIII. Henrik, Albrecht Wallenstein, Henry Palmerston stb.) is bemutatja. A Horatiusról, Kopernikusról, Leonardo da Vinciről szóló művek címükkel is jelzik, hogy a sorozatban nemcsak uralkodók, államférfiak és hadvezérek kaphatnak helyet.

A katowicei sorozatról szólva, az alábbiakban két, a lengyel középkort tárgyaló, 1980-ban kiadott munkát ismertetünk, részben ma-

gyar vonatkozásaik miatt, részben mert sikerseknek, a középkort kissé mostohán kezelő hazai kiadók számára is példamutatóknak érezzük őket. Zdzisław S. Pietras könyvének címadó hőse *Ferdeszájú Boleszló* (Bolesław Krzywousty), a XII. század kérészéletű lengyel középhatalom megteremtője, akit egyben a tartós feudális széttagolódás szellemi erjesztőjeként tartanak számon. Könyves Kálmán, II. István, II. Béla kortársa, s az előbbi kettőnek szövetségese is.

A fejedelmi trón megszerzéséért hosszú éveken át hadakozott a prágai udvar és V. Henrik német-római császár támogatását élvező bátyjával, Zbigniewvel. Eszközeiben éppen úgy nem volt válogatós, mint Könyves Kálmán: a testvérviszály és hatalmi háború végére bátyja megvakításával tett pontot. Ferdeszájú Boleszlónak gazdaságilag és katonailag jól szervezett s viszonylag központosított államot sikerült kiépítenie. Ezért győzte a szakadatlan hadakozást – olykor egyszerre több fronton is. Rövidebb-hosszabb ideig valamennyi környező állammal, fejedelemséggel háborúskodott. II. István halálával még addigi szövetségesevel, Magyarországgal is. 1133-ban a Könyves Kálmán által elűzött Boriszt (Boricsot – ahogy Thuróczy János krónikájában olvashatjuk) akarta Vak Béla ellenében trónra ültetni s ezzel egyidejűleg a nem sokkal

annak előtte kötött cseh–magyar szövetséget szétverni. A magyarok azonban a Sajónál – ahogy egy későbbi lengyel krónikás, Wincenty Kadłubek írta – törbe csalták és tönkreverték a lengyeleket. Pedig Ferdeszájú Boleszló ritkán szenvedett vereséget, mondhatni kora ifjúságától fogva győzelemhez szokott. Sikereire jellemző: teljes egészében lerázta azokat a korábbi kötelekeket, amelyek a német-római császár hűbéreséhez, a cseh királyhoz kötötték. (Lengyelország Szilézia birtoklásának fejében 1054-től kezdve hűbéradóval tartozott a cseh királynak.) Amikor pedig 1109-ben maga V. Henrik vonult ellene, hogy fegyverrel kényszerítse engedelmességre lengyel hűbéresét, Boleszló – Kálmán magyar csapataitól is támogatva – keményen ellenállt, s Boroszlónál súlyos vereséget mért az önbizalmát vesztett császári hadra.

A lengyel fejedelmi udvar krónikása, a franciaországi születésű és Magyarországon keresztül Krakkóba került Gall Ismeretlen feljegyezte, hogy Henrik a boroszlói kudarc után, mintegy tekintélyét megóvándó, felajánlotta Boleszlónak, hogy bizonyos mennyiségű arany lefizetése ellenében kivonul Lengyelországból. A győztes fejedelem öntudatos válaszát a krónika szó szerint feljegyezte: „Boleszló, Lengyelország fejedelme békét ajánl a császárnak, de nem dénárokkal meg-

váltandót. Császári kedveden múlik, hogy visszatérsz-e, avagy továbbvonulsz, de rám ijesztéssel vagy feltételek szabásával hitvány obulust se nyerhetsz tőlem. Inkább rögvest szabadsága védelmében veszítsük el a lengyel királyságot, mintsem nyugalmasan bár, de a függés gyalázatában tartsam meg örökkéig.”

Meghódított helyett ő lett a hódoltató: az 1110-es és az 1120-as években Danckától Szczecinig hűbéresévé tette a Tengermelléket, sőt átmenetileg még az Oderán túli Pomerániát is megszállta. Jóllehet ahhoz, hogy fejére királyi korona kerüljön, a pápa és a császár jóváhagyására lett volna szüksége, magát a német-római császárral egyenrangúnak tartotta. Halála előtt néhány esztendővel azonban mégis a hűbéreskü letételére kényszerült. Erre az ünnepélyes ceremóniára 1135-ben Merseburgban, Lothar császár színe előtt került sor. E kompromisszum eredményeként sikerült ugyanis azt elérnie, hogy a gnéznai érsekséget, vagyis az önálló lengyel egyház-tartományt ne szüntessék meg, ne olvassák bele a magdeburgi érsekségbe. Ennek jelentősége a későbbi századokban külön súlyt kapott azáltal, hogy Szilézia, amely a Cseh Királyság részeként a Habsburg Birodalomba olvadt, s a XVIII. század derekától Poroszország területét gyarapította, egyházszervezeti-

leg egészen 1793-ig a lengyelországi gnéznai érsekséghez tartozott.

Ferdeszájú Boleszlónak talán még az 1135-ös hűbéreskүнél is döntőbb, következményeiben messzebb kiható tette a három évvel később fogalmazott testamentuma. A fejedelem ugyanis, saját ifjúkori példáján okulva, felosztotta az országot három fia között, hogy ezáltal eleve kiiktassa a testvérháború, a trónviszály veszélyét. (Negyedik fiát, aki templomos lovagként egyházi szolgálatban állott, nem vette figyelembe, holott saját bátyja, Zbigniew is szerzetes volt, mielőtt cseh és lengyel párthívei a kwidlinburgi kolostorból „hazacsempészték” volna. Emellett ötödik fia, aki a testamentum keltezése és a fejedelem halála után néhány hónappal született, felnövekedvén tovább bonyolította a helyzetet.) Tény, hogy e végrendelet következményeként az ország szétdarabolódott, önállóságra törekedő, de az utódok révén továbbbhasadozó részfejedelemségekre esett. Ezt a politikailag katasztrofális folyamatot pedig az sem tudta megakadályozni, hogy Ferdeszájú Boleszló egy oszthatatlan fejedelmi területet (a Krakó környéki Kis-Lengyelországot) is kijelölt a fejedelmi cím és hatalom mindenkori örökösének, aki államilag, politikailag, katonailag, diplomáciailag, pénzügyileg (a pénzverés kizárólagos jogát illetően) fivéreinek örökle-

tes hercegségeit is képviselte. Azok ugyanis – Ferdeszájú Boleszló intenciói szerint – csak örökölhető birtokként, a családnak megélhetést biztosító gazdasági bázisként jutottak az arra jogosultak tulajdonába. Így lett ura a Poznań környéki Nagy-Lengyelországnak Öreg Mieszko, Sziléziának Száműzött Ulászló, Mazóviának Göndörhajú Boleszló, s kanyarították ki később az utószülött Igazságos Kázmérnak Kis-Lengyelországból Szandomiriát. E fejedelmek váltakozva átrendeződő szövetségben láttak neki a Lengyelország fölötti hatalmat jelentő Kis-Lengyelország megkaparintásának. Ezzel párhuzamosan felfellobbanó harc folyt egymás területeiért is; azaz tulajdonképpen az ország egyesítéséért. Az egység helyreállításaért közel két évszázadon át tartott a küzdelem. Az egyesítés Łokietek Ulászlónak sikerült, akinek területileg megcsappant királyságában Ferdeszájú Boleszló nehezen ismert volna rá egykori országára. A széttagoltság évszázadaiban elveszett Mazóvia államjogilag csak a XVI. századra egyesült teljes egészében a Koronával, Szilézia és a Nagy-Lengyelországtól elszakított nyugati és északi részek pedig majd hat és fél évszázad múlva, a II. világháború végén kerültek vissza Lengyelországhoz.

Ez utóbbi tényekről azonban Pietras könyvében már utalásszerű említés sem esik. Élet-

rajzi feldolgozását hősenek 1138-as halálával lezárja. Munkájához alapforrásként a Ferdeszájú Boleszló tetteit 1116-ig aprólékosan megörökítő Gall Ismeretlen krónikáját és a prágai Kosmasnak *A csehek krónikája* című művét használta. És Pietras könyvét dicséri, hogy mintha igényességben és olvasmányosságban is róluk vett volna példát.

Az a korszak, amelynek tárgyalását *Becsületes Henrik (Henryk Prawy)* személyén keresztül Zbigniew Zielonka felvállalta, jóval bonyolultabb; nehezebben ragadható meg és mutatható be. Ez Lengyelország XIII. századi állapotából fakad. Ekkorra már az 1138-ban keletkezett fejedelemségrészek még tovább aprózódtak. Különösen Szilézia, amely a XIII. század második felében három részre (głogowi, legnicai, boroszlói) szakadt.

Szilézia a XIII. század folyamán csak nevében létező Lengyelország gazdaságilag, kulturálisan legfejlettebb, legvirágzóbb fejedelemsége. A XIII. század végétől rendre innen indultak ki az egyesítési törekvések, amelyek az 1230-as években komoly sikerrel kecsegtettek. Az 1241-es nagy tatár támadás azonban feldúlta a már egyesült Sziléziát és Kis-Lengyelországot. Fejedelmének, Kegyes Henriknek a legnicai csatatéren esett halálával a két fejedelemség ismét különvált.

A tatárok elleni harcban elesett fejedelem

unokája, Becsületes Henrik, a boroszlói Szilézia ura (aki a kor egyik legtekintélyesebb uralkodójának, II. Ottokárnak prágai udvarában nevelkedett, és később is élvezte az ő támogatását) látott hozzá újból nagyapja és dédapja tervének megvalósításához. Az ő feladata azonban bonyolultabb volt, mivel neki „bevezetőül” a „mozaik-hercegségekké” hullott Sziléziát is egyesítenie kellett, vagy legalábbis el kellett érnie, hogy nagy tervében a sziléziai társfejedelmek támogassák. Tekintélyes pártfogó csak egy állt mögötte, II. Ottokár, aki azonban 1278-ban a sorsdöntő morvamezei csatában elesett. (Henrik lovagjai a cseh király oldalán küzdöttek.) Henrik voltaképpen csak saját tehetségére, tekintélyére hagyatkozhatott. Kiváló személyes adottságokkal rendelkezett: híres lovag, jó gazda, igazságos uralkodó volt: a trubadúrköltészet egyik első, németül verselő sziléziai képviselőjeként is megörököltette nevét. Ellenfelei – részben kortársai, részben a lengyel utókor, különösen a XIX. század „avatott” lengyel történészei – azzal vádolták, hogy tulajdonképpen elnémetesedett, s így politikájával a Sziléziába betelepült német etnikum térhódítását segítette elő. Zbigniew Zielonka szembeáll ezekkel a nézetekkel. Kimutatja, hogy Henrik valóban tudatosan támaszkodott a városi polgárságra, de nem azért, mert az

részben német volt, hanem mert gazdasági potenciáját, támogatását igénybe véve valósíthatta volna csak meg országegyesítő elképzeléseit.

Legtekintélyesebb ellenfele, a magyarok segítségével később királyi trónra kerülő Łokietek Ulászló vele szemben a nemességre, a lovagi rendre támaszkodott, gazdaságilag és politikailag privilégiumokkal erősítve azt – a polgárság rovására, amelyet elsorvasztani igyekezett. A polgárság jelentőségét, hatalmát csak a XV. század végére sikerült megtörni, s ez egyben azt is jelentette, hogy a király mellett a köznemesség lett a legfontosabb politikai, gazdasági tényező. Henrik végül is 1290-ben foglalta el Krakkót – a város polgárainak segítségével –, de mielőtt pápai jóváhagyással királlyá koronázták volna, megmérgezték. Halálával a részekre szakadt Szilézia megszűnt bárminemű szerepet játszani az ország egyesítésében, sőt mint Csehország hűbérese, el is szakadt Polóniától.

Így az ország egyesítésének történelmi érdeme Łokietek Ulászlóé, aki 1320-ban a királyi koronát is elnyerte. Helyreállított állama rendkívül törekeny volt: csupán Kis-Lengyelország és Nagy-Lengyelország tartoztak határai közé. Erről Jerzy Wyrozumskinak a borszlói Ossolineum kiadó életrajzi sorozatában megjelent *Nagy Kázmér*-ről szóló könyve

(*Kazimierz Wielki*) bevezetőjéből is tudomást szerezhethünk. De Nagy Kázmért népszerűsítő munkájának – *Az utolsó nagy Plast* (*Ostatni z wielkich Plastów*) – szerkezetéből következően Anna Klubówna is beszámol ugyanerről. Klubówna műve a varsói LSW történelmi személyiségeket bemutató sorozatában jelent meg 1982-ben, Wyrozumski *Nagy Kázmér*-jával egy időben. (Ugyanazon „témák”, címek párhuzamos publikálására több példa is található. Megemlíthetjük, hogy Jan Sobieskiről mind a PIW, mind az LSW megjelentetett könyvet.)

Azt is mondhatnánk, hogy a lengyel történelem olyan meghatározó alakjáról, mint Nagy Kázmér, aki „fából és sárból való Lengyelországot kapott, és kő-Lengyelországot hagyott örökül”, még egyazon esztendőben is kiadható két könyv. Ki-ki ízlése szerint választhasson közülük. Mert a dátumokon és bizonyos alapvető tényeken kívül a két könyv jelentősen különbözik egymástól. Jerzy Wyrozumski, a krakkói Jagelló Egyetem tudós tanára, mintha a rendelkezésre álló bő anyag miatt a megszabott „szűk”, 20 íves terjedlemmel birkózna. Szövege rendkívül tömény, inkább eszményi diákoknak, lelkiismeretes történelemtanároknak írt, „lábjegyzeteletlen” monográfia, mintsem tágabb értelemben vett népszerűsítő munka.

Jerzy Wyrozumski kitűnő történész, aki semminemű engedményt nem tesz, amely az általa ismert tényekbe ütköznék, és az általa képviselt tudományos elvet csorbítaná. Magyar olvasóját is lefegyverzi alapos tárgyismeretével, Nagy Kázmér magyar kapcsolatainak bemutatásával. Ezek persze kikerülhetetlenek, ha feladatát komolyan veszi, hiszen Károly Róbert – aki felesége, Erzsébet révén Nagy Kázmér sógora volt – gazdasági és katonai erejével, diplomáciai támogatásával nélkülözhetetlen támaszt jelentett a lengyel királyi címhez ragaszkodó, krakkói trónigénnyel fellépő Luxemburgi János Cseh Királyságának és az északkelet felé, Lengyelország rovására terjeszkedő Brandenburgnak, valamint a területileg egyre mohóbb lovagrendi államnak gyűrűjébe szorított, gyenge, létében fenyegetett Korona számára. (A *Corona Regni Poloniae* rövidítéseként a jövőben a Lengyel Királyságot hivatalosan is Koronának nevezik.) Igaz, Károly Róbert támogatása nem volt egészen önzetlen. Már 1338-ban szerződést kötött Kázmérral, hogy amennyiben az fiúutód nélkül halna meg, a lengyel korona az ő fiára, Lajosra szálljon. Wyrozumski mindvégig nagy hangsúlyt fektet Kázmér és a magyar Nagy Lajos kapcsolatainak elemzésére, jelezve Kázmér trónutódlással kapcsolatos, Lajost mellőző tervét, illetve La-

jos lengyel királyságának népszerűtlenségét, bizonyos negatív következményeit.

Wyrozumskival szemben Anna Klubówna sajátosan mozgó határokat von a XIV. századi Magyarország határain belül. Bevezető fejezetében leszögezi, hogy „Magyarország a legjelentősebb európai államok közé tartozott” (10. p.). Ezt később (24. p.) a következőkkel magyarázza: „A magyar királyság ugyanis a tulajdonképpeni Magyarországon kívül magába foglalta akkoriban Szlovákiát, Erdélyt és a déli szláv földek egy részét.” Nem tudom, mit ért Klubówna a „tulajdonképpeni Magyarország”-on? A mai Magyarországot? Az bizony nem tartozott volna tárgyalt korszakának a „legjelentősebb államai közé”. És mit kezd például a mai Magyarország és a történelmi Erdély közé eső területekkel? A XIV. század jelzett térségéről szólva illet volna legalább egyszer kitenni Szlovákia elé a mai jelzőt. A Szlovákia kifejezés, mint tájat jelölő fogalom, a felső-magyarországi szlováklakta vidék értelmében csak a XIX. század elején jelent meg a cseh és a szlovák nyelvben. Politikai alakulatot pedig köztudomásúan csak 1918 után jelölt. Klubówna – bizonyára szándéka ellenére – történelmietlenül visszavetíti a mai topográfiai tényt a középkori magyar királyságra, amelynek területén – s ezt a tárgyalt könyv anyagától függetlenül

szögezzük le – magyarok, szlovákok, németek, ukránok (rutének), románok, dél-szlávok éltek, és ahol voltak kiváltságos rendek, kiváltságos városok, területek, de etnikai hovatartozás, mint vezérlő elv, nyelvet és népet a korból következően se tett kiváltságossá, nem emelt mások fölé.

Klubównának a jelzett tárgyban következően kapkodását jellemzi, amikor azt írja Károly Róbertről: „...kemény kézzel, de bölcsen uralkodott, eredményesen megreformálta a hadakat, s a világkereskedelemben is elfogadott aranypénzt – magyar forintot veretett, támogatta a városokat és a bányászatot, különösen az észak-szlovákiai ércbányákat, amelyek a hagyományos exporttermékek biztosítói voltak.” (28. p.) Ezek az ércbányák éppenséggel a korabeli Magyarországnak voltak az északi részén. A mai térképre nézve sem pontos a jelölés, mivel középkori ércbányák arra a vidékre estek, amely Szlovákiának inkább a középső része (a Gömör-Szepeesi-érchegység).

Klubówna középkorra vonatkoztatott területi elvét szem előtt tartva zavarba ejt a folytatólagos bekezdés is:

„Károly Róbertnek a pápa is segített úrrá lenni a magyarországi helyzeten, mivel a luxemburgiak a maguk számára törekedtek megszerezni a magyar trónt.” Ezek szerint

Szlovákiát és Erdélyt illetően a pápa cserbenhagyta Károly Róbertet? Azokra a területekre a luxemburgiak nyugodtan kiterjeszthették a befolyásukat?

Hasonló tartalmú, akár „ártatlannak” is ítélnél adalékokat jócskán idézhetnénk Anna Klubówna munkájából, amelyek azonban mindenképpen károsak, mert félrevezetik a tájékozatlan olvasót, és megkérdőjelezzik az egyébként olvasmányos és szép kiállítású könyv tudományos hitelét, értékét, s a felületesség, az egyoldalú tájékozódás árnyékát vetik a szerzőre.

Klubówna topográfiai szemlélete korántsem egyéni lelemény. Leszek Podhorodeckinek Sobieski Jánosról, a *Sobieski nemzetségről* szóló, ugyancsak az LSW sorozatában megjelent könyvét (*Sobiescy herbu Janina*) ugyanez hatja át, de jóval egyértelműbben, következetesebben. Tőle bővebben idézhetnénk a múlt térképét történelmietlenül átrajzoló példákból. (Podhorodecki művének hátterében még inkább értékelendő Zbigniew Wójcik Sobieski-monográfiájának tudományos korrektsége.)

Vajon mi lehet az oka, forrása a „térképeinket” oly „rugalmasan” kezelő főntebb jelzett adalékoknak, szemléletnek? Szerzőik egyoldalú tájékozódása? Az, hogy könnyebb hozzájutni a rokon nyelveken megjelenő

munkákhoz? Túlzás is lenne, ha azt követelnénk Klubównától és Podhorodeckitől: olvassanak magyarul is. Már csak azért is, mert talán mi jönnénk zavarba. Mit olvassanak? Nagy Lajos kora például teljesen elhanyagolt területe történettudományunknak. A Thököly-évforduló következtében némileg vigasztalóbb, ha Sobieski korának magyar történeti irodalmát vesszük számba. Jelképesen lehangoló, ha az elmúlt négy évtized Báthory István történeti irodalmát tekintjük át. Két, húsz évvel ezelőtt megjelent, francia nyelven írt tanulmányon kívül semmit se olvashatunk róla. Kitűnő alkalom lett volna, hogy születésének tavaly „ünnepelt” négyszázötvenedik évfordulóját kihasználva, ezen a szomorú tényen némileg változtassunk. De – ha csak a Nyírbátorban rendezett emlékülés előadásait kötetben meg nem jelentetik – ebből a szempontból csaknem teljesen visszhangtalanul telt el a múlt esztendő. Csupán a Népszava jelentetett meg *Erdély fejedelme, lengyelek királya* címmel egy esszét Für Lajos tollából, s Gömöri György publikált egy lengyel–angol kapcsolattörténeti cikket a Magyar Nemzetben.

Kosáry Domokos a Báthoryról szóló történeti irodalom bibliográfiáját így összegezte három és fél évtizeddel ezelőtt: „Ebből is látni, hogy Báthory magyarországi szerepének

komoly monografikus ábrázolása még nem készült el." Megjegyzése *István király* lengyelországi szerepére is érvényes. Igaz, a lengyelek azért legalább egy életrajzi feldolgozással tisztelgettek nagy királyuk tavalyi születésnapjének évfordulója előtt.

A nem festett király (*Król niemalovany*) című tudományos népszerűsítő munka szerzője Danuta Wójcik-Góralaska. A jelzett könyv szintén az LSW gondozásában jelent meg. Ennek ellenére Wójcik-Góralaska művében nyoma sincs Klubówna és Podhorodecki (de a név- és címlistát akár folytathatnánk is) topográfiai felfogásának. A szerző Báthory erdélyi fejedelemségének időszakát se nagyolja el. Nem véletlenül, támaszkodhatott mind Makkai Lászlónak 1961-ben megjelent lengyel nyelvű feldolgozására (*Stefan Batory w Siedmiogrodzie – Báthory István Erdélyben*), mind Ludwik Bazyłow *Siedmiogród a Polska* (*Erdély és Lengyelország [1576–1613]*) című értekezésére. Rajtuk kívül a harmincas évek viszonylag gazdag Báthory-irodalma is Wójcik-Góralaska rendelkezésére állt.

A szerző nem idealizálja Báthory István és a lengyel nemzet kapcsolatát. Már a bevezetőben kiemeli: „A választott király helyzete az új körülmények közepette nehéz volt. A császár (I. Miksa – K. I.) eleinte meg akarta őt vásárolni; birtokcserét ajánlva neki, s azt,

hogy visszaadja elragadott várait, cserébe azért, ha lemond a lengyel trónról. Amikor Báthory ebbe nem egyezett bele, I. Miksa nem ismerte el vetélytársa királyi méltóságát. Franciaország mindvégig csak erdélyinek titulálta Báthoryt, mint aki jogtalanul bitorolta a lengyel királyi címet. Az apostoli főváros is gyanakodva nézte Báthory hithűségét, mivel a protestánsok iránt túlságosan nagy toleranciát tanúsított. Még Blandrata, Báthorynak a királyválasztáson fellépő követe is unitárius volt. Jelöltségének ellenfelei Báthoryt megvetőleg a szultán hűbéresének nevezték, a litvánok, tartva a moszkvai cártól, úgy érezték, hogy (Báthory megválasztásával – K. I.) soruk megpecsételődött. A cár lekezelőleg és megvetőleg nyilatkozott Báthoryról, mivel az nem királyi családból származott. Ellene még a császárral is hajlandó volt szövetkezni, s ahol tudott, ártott neki.”

Báthory számára teljesen új volt a nemesi köztársaság államberendezkedése. Minden nemes egyenlőnek érezte magát a királlyal, s az országgyűlés döntése nélkül az uralkodó semmit se tehetett. Az országgyűlési követek előtt a külföld megbízottai is kifejthették véleményüket. A szemben álló felek követei is. Az uralkodónak minden évben elkeseredett harcot kellett vívnia az adó megszavazása ügyében, s ezen nem egy sikeres hadjárat megfe-

neklett. Hatalmát a király a legcsekélyebb mértékben se erősíthette, mert a nemesi demokrácia képviselői máris a nyugati típusú „tirannizmus” vagy éppen a szomszédos cári zsarnokság kiépítésének veszélyét látták igyekezetében. Báthory nem véletlenül szögezte le trónra lépésekor: „Nem ólban születtem, hanem szabad embernek, ételben és ruhában hiányt azelőtt se szenvedtem, hogy idejöttem. Szeretem szabadságomat, és azt csorbítani nem engedem. Hogy itt vagyok, arra ti kértetek és beszéltetek rá. Fejemre a koronát ti magatok tettétek. Igazi és nem festett király vagyok tehát. Uralkodni és parancsolni akarok, és nem tűröm, hogy bárki is uralkodjék fölöttem. Legyetek strázsálói szabadságtoknak – rendben van. De nem tűröm, hogy akár engem kioktassatok, akár szenátoraimat oktatgassátok. Őrizzétek úgy a szabadságot, hogy az sohase válhassék önkényyé.”

Báthorynak már uralkodása legkezdetén meg kellett mérköznie az ellene fellázadt hatalmas és gazdag kikötővárossal, Danckával. „És e magyarból lett király, akinek semmi köze sem volt a tengerhez, s tájékozatlan volt a flottaügyekben is, rögvest értékelni tudta a tengeri kijáró jelentőségét” – jegyzi meg Wójcik-Góralaska, hozzátéve, hogy Báthory tekinthető a lengyel tengeri flotta megalapítójá-

nak. (Ezért nevezték el az első lengyel óceánjáró hajót Báthoryról.)

De az igazi próbája Báthorynak a Rettene-tes Ivánnal vívott, több évig tartó livóniai háborúja volt. A király az általa korszerűsített hadsereggel (a lengyelek a későbbi évszázadban elért hadi sikereiket a Báthory által modernizált hadszervezetüknek köszönheték), az általa kidolgozott haditerv alapján végül is győzelmet aratott. „A nemzet hálátlansággal fizetett érte” – emeli ki többször is a szerző.

Báthory híveinek tábora nem rendelkezett átütő erővel. Szerencsére kancellárja, Jan Zamoyski nemcsak kiváló munkatársnak, hanem megértő barátnak is bizonyult. De az ő támogatásával se tudta az állam politikai struktúráját modernizálni kívánó, régóta esedékes politikai-gazdasági reformokat bevezetni.

Életének utolsó éveiben a török Európából történő kiűzésének terve foglalkoztatta. Wójcik-Góral ska Báthorynak ezt a lengyel történészek egy része által bírált elképzelését is részletesen és rokonszenvvel ismerteti. A szerző szerint Báthorynak, miután az új pápa, V. Sixtus mellé állt, s erkölcsileg és anyagilag lelkesen támogatta őt, esélye lett volna, hogy felszabadító tervét végrehajtsa. 1586 decemberében bekövetkezett korai halá-

la keresztülhúzta számítását, így Magyarország felszabadításának elképzeléséből, amely a jelzett terv hajtómotorja volt, se lett semmi.

Mint Wójcik-Góral ska könyvéből kiderül, sokan voltak, akik örültek a „zsarnok” halálának. Nem is a katonái, akik zsoldjuk egy részét nyomban felajánlották, hogy méltó sír- emléket állítsanak uruknak, bajtársuknak...

Jan Kochanowski, a lengyel reneszánsz legnagyobb költője győzelmi himnuszt írt Báthory dicsőítésére. Ebben látnokian megénekelte Báthory István lengyelországi utóéletét: *Híred-neved megmarad hű nemzetünk ajkán.*

Valóban, ahogy a lengyel állam jó fél évszázad múlva egyre gyorsabb hanyatlásnak indult, úgy vált mind példaadóbbá Báthory István, Lengyelország utolsó igazán nagy királya.

(1983)

Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása

Zbigniew Wójcik évfordulós monográfiájáról

„... a magyar nemzetet igen szánom,
mert sok keserősége van.”

*(Sobieski János 1683. szeptember 28-án,
a csallóközi Szent Péter melletti táborban
kelt leveléből)*

Ha van lengyel király, akiről elmondható, hogy nevét szinte minden magyar állampolgár ismeri, az Sobieski János. Talán nem is azért, amiért bennünket érint, „miattunk érdemes”: márminthogy 1683 szeptemberében ő volt a hosszú törökellenes magyarországi felszabadító háború legenergikusabb szószólója a haditanácsban s túl ezen – párkányi győzelmével és Esztergom bevételével – példamutató kezdeményezője. Sobieski hazánkban is Bécs felmentőjeként és nem Esztergom „megvívójaként” ismert. De bécsi diadalának köszönheti hírnevét Lengyelországban is: minden bizonnyal e győzelmes nap által lett „utolsó nagy királya”. De az volt-e valóban?

A nagy hadvezért az országot modernizálni s általa megmenteni kívánó lengyel felvilágosodás politikai eszméi, valamint az egész XIX. és részben XX. századot meghatározó romantika eszmei, szépirodalmi hagyomá-

nyai emelték *nagy uralkodó*vá. Kérdés ugyan-
is, hogy a XVII. század második felében lehe-
tett volna bárki is, aki a nemesi köztársaság
– a *Rzeczpospolita* – trónjára kerül, „nagy
király”?

Zbigniew Wójciknak, a jelzett korszak ki-
tűnő ismerőjének Sobieskiről szóló vaskos
monográfiája többek között erre a kérdésre is
választ igyekszik adni. A jeles történész mun-
kája a bécsi győzelem 300. évfordulójára
megjelent lengyel és osztrák kiadványok talán
legértékesebb darabja.

Wójcik a XVII. század első fele lengyel–lit-
ván államának bemutatásával kezdi munká-
ját. Egy szürke dátum jelképezi a lengyel–
litván nagyhatalom létének csúcspontját:
1637. A közel egymillió négyzetkilométert
számláló *Rzeczpospolita* – a moszkvai orosz
cárság mögött – területileg Európa második
legnagyobb állama. (Igaz, lélekszámát illető-
en 8–9 millió lakosával „csak” a negyedik
helyet foglalja el.) A soknemzetiségű és sok-
vallású államban a legfőbb politikai és kato-
nai hatalom a köznemesség kezében összpön-
tosult, amely számarányát tekintve páratla-
nul nagy volt, a lakosság 8–10 százalékát tette
ki. A rend tagjait a jogegyenlőség ideológiája
jellemezte. A „hétszilvafás nemes” közmon-
dásosan egyenlő volt a vajdával, vagyis a
részbeni magyar fogalom szerinti főispánnal.

Demokráciáját, „arany szabadságát” politikai, gazdasági privilégiumok garantálták. Hatalmi helyzetének, súlyának biztosítását szolgálta többek között a híres-hírhedt *liberum veto* joga és a szabad királyválasztás eszméje. A *liberum veto*, amellyel élve bármelyik követ félbeszakíthatta az országgyűlés munkálatait (s ezáltal az addig hozott határozatait is megsemmisíthette), eredetileg az egyhangú döntéshozatal meghozatalának kényszerítő eszköze volt. A *nie pozwole* először az 1652-es szejmen hangzott el. Ettől kezdve lett az országvesztő belső politikai acsarkodás elnémiíthatatlan fegyvere. „Bevezetésének” dátuma egy új korszak kezdetét is jelölhetné a lengyel történelemben... Ha nem jelezné azt már egy négy évvel korábbi tragikus évszám: 1648.

E két számjegy között szoros a kapcsolat. Mindkettő a nemesi köztársaság politikai és katonai cselekvésképtelenségét, az állam belső és külső szétesésének folyamatát sugallja. Az ukrajnai végek kozákságának 1648-as felkelésével a lengyel–litván állam elveszít egy katonailag nagyon értékes réteget, amely szervezett és privilegizált határőrvidéki ezredeként a királyi hatalmat erősíthetné. Erről azonban a földbirtokos arisztokrácia hallani se akar. Az ukrajnai *panok* minden erővel arra törekednek, hogy döntő többségbe job-

bágyosorba taszítsák a krajnákon (végeken) meghúzódott, a tatárokkal, törökökkel hadakozva megedződött és megszerveződött, s végeredményben ukrán nyelvű és pravoszláv hitű néptömegeket. Vallásuk és szabadságuk védelmében kirobbantott felkeléseiket mindig véres kegyetlenséggel verték le. A lengyel királyi hadak azonban 1648-ban rendre megsemmisítő vereségeket szenvedtek a kozákoktól, akik ezután hol a *Rzeczpospolita* ellen háborúzó, egyre izmosabb és jelentősebb cárságot, hol az ezt követő évtizedekben rendkívül veszélyes török birodalmat, illetve annak vazallusát, a krími tatár kánságot erősítik, s végül eléri Ukrajna kettéosztását. Az 1650-es években azonban nem az volt a kérdés, hogy a *Rzeczpospolita* elveszíti-e a Dnyeperen túli területeit, hanem az, hogy az ellene szövetkezett szomszédai nem darabolják-e föl végérvényesen egymás között. Előbb a Hmelnyickij vezette kozák felkelést támogató Alekszej Mihajlovics cár hadai özönlöttek el az ország litvániai területeit, egy évvel később, 1655-ben pedig Károly Gusztáv svéd király csapatai hódítják meg az ősi lengyel részeket, azokat, amelyeket évszázadokon át elkerültek a pusztító háborúk.

Ez utóbbi háborúhoz egyébként az szolgáltatott ürügyet, hogy a svéd Vasa dinasztiából származó János Kázmér Krisztina királynő

lemondása után nem ismerte el X. Károly Gusztávot királynak. Igényt a lutheránus stockholmi trónra ő, a bigott katolikus hírében álló kilépett szerzetes tartott. Titulusai között már 1648-as trónra lépése óta használta a Svédország királya címet. X. Károly Gusztáv, a frissiben trónra lépett katonakirály mondhatni, örömmel vette a kihívást. Így legalább foglalkoztathatta és zsákmányhoz juttathatta a harmincéves háború befejezése óta jórészt tétlen hadseregét. A kozák, orosz, tatár háborúktól legyengült Lengyelország könnyű zsákmánynak ígérkezett. Az 1655-ös esztendő hadi eseményeit nézve számításai pontosaknak bizonyultak.

1656-ban a katonáinak kegyetlenkedései miatt mindinkább erősödő – vallási alapon is szerveződő – lengyel népi-nemesi ellenállás hatására Károly Gusztáv szövetséget köt a brandenburgi fejedelemmel és az Alekszej Mihajlovics gyámságától is megszabadulni akaró kozák vezérrel, Bohdan Hmelnjickijel, valamint II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel. Az utóbbinak már az apja, I. Rákóczi György is megpályázta a lengyel trónt 1648-ban. Hívei, akik ugyan kevesen voltak, alkalmasint II. Rákóczi Györgyöt is támogathatták volna. Különösen annak tudatában, hogy a háború kitörését követően II. Rákóczi György először János Kázmérral

tárgyalt Erdélynek a svédek elleni hadba lépéséről. A tét a lengyel trón volt, amelyről a lengyel király hajlandónak mutatkozott lemondani Rákóczi családjának javára. A fejedelem azonban elfordult a reménytelen helyzetben lévő uralkodótól. Elképzeléseit a svédek oldalán látta megvalósíthatónak. Szinte megbabonázta a protestáns uralkodó testvére által felajánlott ellenszolgálat. Amellett ugyanis, hogy Lengyelország királyának kiálthatta volna ki magát, a szövetségi szerződés értelmében neki jutott volna Közép- és Dél-Lengyelország, tehát nagyjából a Varsó–Krakkó–Ilyvó–Breszt által bezárt négy-szög. A fejedelmet az az elképzelés vezethette Lengyelországba, hogy vállalkozásának sikerre esetén – azaz ha a lengyel–litván államot négy vagy öt részre szakítják – felszabadítója és egyesítője lehet a három részre szakított Magyarországnak. (Egyes magyarországi főurak, köztük Zrínyi Miklós, benne látták a leendő nemzeti királyt, s lengyelországi vállalkozását is ennek jegyében üdvözltek.) Egy államfőnek azonban minden döntésnél legelőször a kudarc lehetőségeinek következményeit kell elemeznie, mérlegelnie. (Különösen annak, akinek feladata – helyzetéből fakadóan – az, hogy mások – az erdélyi fejedelem esetében Bécs és a Porta – vele kapcsolatos döntéseit következményeikben kivédje vagy a

maga javára fordítsa.) Ha az esetleges kudarc a meglévő pozícióját megrendítheti, nem szabad egy mégoly kecsegtető vállalkozásba se fognia. II. Rákóczi Györgynek 1657-ben vajmi kevés esélye volt a sikerre. Svédország messze esett, az erdélyi fejedelemség mindennapjait meghatározó Habsburg Birodalom és a török birodalom egyike is, másika is össze-roppanthatta. Márpedig 1656-ban mindkét hatalom Lengyelország szövetségesének állott, és katonai segítséget is nyújtott neki. Ez el is döntötte II. Rákóczi György hadi vállalkozását, s megpecsételte vezetője sorsát. De nemcsak a fejedelemét...

A tragikus véget ért lengyelországi hadjáratot követően a Porta több ízben kíméletlenül feldúlta Erdélyt. Az újkori aforizmát visszavetítve: II. Rákóczi György 1657-ben Lengyelország ellen vonulva többet követett el, mint bűnt – hibát. Hibás döntése meghatározta Magyarország későbbi történetének alakulását.

A litvániai Radziwiłlek is szívesen látták volna az ország feldarabolását, amennyiben egy „fejedelemségnyi” területet kikanyaríthattak volna maguknak. Ez az önállósulási törekvés jelképesnek is tekinthető. A XVII. század második felének nemesi köztársasága egyre inkább az országnyi földtulajdonnal rendelkező főurak birtokainak laza szálakkal

egymáshoz kötődő együttese. E főúri szövetségek, klikkek ezért a központi hatalom legszerényebb erősítését is minden erejükkel meggátolni igyekeztek. Ennek érdekében rendre megghiúsították az országgyűléseken felvetett reformelképzeléseket, holott a svéd támadás utáni összeomlás mindenki előtt nyilvánvalóvá tette: „a statua agyaglabakon áll.” Az „aranszabadság” védelmezőinek a liberum veto volt a leghatásosabb fegyvere. És természetesen a *szabad királyválasztás*, amelynek eszméje és gyakorlata révén a dinasztiaalapításra törekvő királyt bármikor zsarolhatták.

Mint Zbigniew Wójcik monográfiájából megtudjuk: Sobieski János távolról se tartozott az ország leggazdagabb főurai közé, viszont egyike volt a legműveltebbeknek. Felkészültségének tudatosságát jelzi, hogy a latin, német, francia, olasz mellett a török nyelvet is szorgalmasan tanulta. A család jövőjét tulajdonképpen nagyapja, Báthory István pártfogoltja, Marek Sobieski alapozta meg. Tehetsége és szerencsés házasságai révén apja, Jakub Sobieski tovább gyarapította a család javait, birtokait. Miután az 1652-es batohi csatában fogságba esett bátyját a tatárok megölték – húga mellett –, Sobieski János lett az egyetlen örökös. Olyan tekintélyes vagyon várományosa, amely politikai pályafutását

legalább annyira segítette, mint rendkívüli hadvezéri talentuma.

Wójcik rendkívül objektív a hősével szemben. Pillanatig se takargatja katonai karrierje első szakaszának sötét hónapjait: „Ne této-vázzunk kijelenteni (...), Jan Sobieski 1655–56-ban áruló volt” – szögezi le. Bűnét az se mentheti, hogy 1655-ben szinte az egész lengyel nemesség átpártolt Károly Gusztáv-hoz. Tőle remélte ugyanis, hogy megállítja a cári támadást, és megbékélésre kényszeríti a kozákságot. Miután a következő év tavaszán csatlakozott a Sziléziából visszatért János Kázmérhoz, a lengyel királyhoz, hosszabb-rövidebb szünetekkel végigharcolta a svéd háborút: többek között II. Rákóczi György erdélyi hadserege ellen is hadakozott.

A monográfia szerzője a svéd háborút tárgyaló fejezetbe szövi bele a Sobieski és Marie Kazimière de la Grange d'Arquien között fellobbant szerelem első éveit. Marie, a híres Marysienka, János Kázmér francia feleségének volt az udvarhölgye, aki négyéves korától a varsói udvarban nevelkedett. Tadeusz Boy-Żeleński, a századvég lengyel modernizmusának és a két világháború közötti lengyel irodalomnak kiváló képviselője erről a „kapcsolatról” könyvet írt, amely ma is változatlanul népszerű. Magyarul *Felség és feleség* címmel jelent meg. Wójcik, elismerve a „dokumen-

tumesszé” erényeit, nem fél kijelenteni, hogy Boy alapvetően torz képet fest Sobieskiről, mert azt sugallja, hogy csaknem minden tette mögött felfedezhetők „Marysienka” becsvágyó manőverei. A „híresen szép és okos” udvarhölgy valóban egy életre meghódította a rendíthetetlen törökverő hős szívét. Az is tény, hogy esetenként ösztökélője és hajtómotorja volt a francia–lengyel szövetségnek. De az udvar politikájának főáramával ő se tudott szembefordulni, bizonyítja ezt a francia–lengyel diplomáciai kapcsolat megszakadása és a lengyel–Habsburg-szövetség létrejötte az 1683-as háborús események előestéjén.

A lengyelek, noha elvileg győztesei voltak az 1655–60-as háborúnak, gyakorlatilag mégis vesztésként kerültek ki belőle. Az ország szó szerint romokban hevert. Hitleri alapos-sággal rabolták ki. Nemcsak nemesfémkinccseit, hanem könyvtárait és levéltárait is Svédországba hurcolták, de még a díszesebb ajtó- és ablakszemeket is kivágták. A rablott javakat a békekötés értelmében vissza kellett volna szolgáltatni a lengyeleknek, de ez csak részben történt meg. (A varsói királyi vár 1970-es években történt újjáépítése kapcsán a svéd kormány több egykori értéktárgyat „ajándékozott vissza” a lengyel népnek.) A kozákságot se sikerült lecsillapítani, noha erre kísérlet történt, de az ún. Hadziadzi Bi-

zottságnak a lengyel–litván–ukrán unió megteremtését célzó „konstitúciója” holt betű maradt. Egy idő után már hivatkozni sem volt szabad rá az országgyűlésen. Lengyelország addigi hűbérese, az egykori lovagrendi állam, a fejedelmi Poroszország, amelynek élén egy ideje a brandenburgi választófejedelem állt – a svéd szövetség felmondásáért cserében –, önállóságot kapott, s az 1657-es walewo-bydgoszczi egyezmény értelmében egységes és független államot alkotott Brandenburggal, s így harapófogóba szorította a lengyel tengerpartot – Danckával és a Visztula torkolatvidékével együtt. Jó egy évszázad múlva az így bekerített lengyel föld is porosz fennhatóság alá került.

Az oliwai béke nem hozta meg a nevével sugallt békés korszakot. A háborúskodás – néhány évig tartó véres belviszályal súlyosbítva – változatlanul tovább folyt a szomszédos cári állammal. A kezdeti lengyel győzelmek ellenére is a hátrányos andruszówi fegyvernyugvással ért véget 1667-ben. Ez nyomban ürügyül szolgált egy újabb és veszélyesebb háború kirobbanásához. A lengyel–orosz szövetségtől tartó Porta ugyanis, amely közel ötven esztendeje nem hadakozott nyíltan a *Rzeczpospolita* ellen, a fegyverszünet felmondását követelte, ellenkező esetben hadal fenyegette a lengyel királyt. Hogy szavai-

nak nyomatékot adjon, nyomban északi szomszédjára szabadította az addig – a svéd háború óta – a lengyelek szövetségében álló tatárokat. A tatárokkal együtt a kozákok is hadra keltek. Így a lengyeleknek mintegy 35 000 fős ellenséges erővel kellett szembenéznük. A politikailag, katonailag, gazdaságilag szétesett ország képtelen volt számottevő sereget kiállítani. Sobieskire, a lengyel csapatok parancsnokára várt a feladat, hogy megmentse vagy legalábbis mentse a helyzetet. Ő, aki a svéd háborúk idején egy ideig jelentősebb tatár lovasegységet vezetett, 1667-ben „tatár taktikát” alkalmazott. Néhány ezer főt kitevő lovasságával kerülte a nyílt összecsapást. Hadát három nagyobb várban, „támaszponton” helyezte el. Ezekből csapott ki, és cirkáló kisebb lovasegységeivel eredményesen semmisítette meg a szétszórta, portyázva rabló tatár „csambulokat”. A demoralizált ellenséggel szemben pedig már csekélyebb haderejét is felvonultathatta. A podhajcei ütközetben végül nyílt téren diadalmaskodott az övénél jóval erősebb tatár–kozák had fölött.

Sobieski neve a podhajcei hadjárat nyomán lett országszerte ismert. Politikailag azonban ennek ellenére se lett olyan tényező, akivel számolni illett. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1668-ban a külháborúba, belviszályokba és elvetélt reformkísérletekbe belefáradt János

Kázmér leköszönt a trónról, és döntés született: nemzeti királyt kell választani, a tehetetlenség, de gazdag s apja, Jeremi legendái révén ismert és népszerű Michał Korybut Wiśniowieckit tették meg az ország fejének. Személye garancia volt arra, hogy a „Rzeczpospolita beteg szervezetének gyógyítására kísérlet se történik”. Sobieski hosszú időn át nem tette le a hűségesküt új urának, s a frissen felkent király ellenfeleinek – a malcontentusoknak – a táborát erősítette. Nem véletlenül adta Wójcik az ezt tárgyaló rész címének: *Hős vagy lázadó*.

Az 1672-es események mérőlécként jelzik azt a mélypontot, ameddig Európa területileg még mindig második legnagyobb állama süllyedt. A török birodalom ezúttal – a tatárok és a kozákok mellett – már saját óriási haderejét is harcba vetette. Könnyűszerrel elfoglalták a lengyelek déli határát őrző kulcsfontosságú erődítményt, Kamieniec Podolskit, s ellenállás nélkül nyomultak be az ország belsejébe. A liberum vetóval félbeszakított szejm képtelen volt hadat kiállítani. A rendelkezésre álló maroknyi katonai erőnek ismét Sobieski állt az élére, de a törököket ő se tudta feltartóztatni, csak a tatárok rablóportyáinak tudott némileg gátat szabni.

A királyi biztos sietve békéért fordult a törökökhöz. A törökök feltételei súlyosak és

megalázóak voltak. Ami néhány évvel azelőtt még elképzelhetetlen volt, valóság lett. A lengyel uralkodónak, a lengyel nemességnek le kellett mondania Ukrajnáról és Podóliáról, s emellett még évi hűbéradóval is tartozott a Portának, így tulajdonképpen a török birodalom vazalussa lett. A lengyel–litván nemesség ebbe képtelen volt beletörődni, de tenni keveset tett ellene.

A törökök, hogy nyomatékot adjanak a Buczaczban megkötött egyezségnek, a következő esztendőben hatalmas hadat indítottak a vonakodó Rzeczpospolita térdre kényszerítésére – Varsó elfoglalásával fenyegetőztek. Végre az ország nemesei is rádöbbenek valóságos helyzetükre, s ellentéteiket, gyűlölködéseiket félretéve, képesek voltak az egységes áldozatvállalásra. Jelentős hadat állítottak ki. Sobieski ezúttal közel 40 000 embernek parancsolt. A török had főereje, amely csaknem 30 000 embert számlált, a közeledő lengyel sereggel szemben a lengyel–moldvai határon, Chocimnál sáncolta el magát. A csata november 10-én kezdődött, s másnap a török hadsereg megsemmisítésével ért véget.

Sobieski végül is chocimi győzelmének köszönhette a királyi koronát. A lengyel roham előestéjén ugyanis elhunyt Mihály király, s az 1674-es királyválasztó országgyűlésen a török háborúk hőseit emelték a trónra. Megválasz-

tását a köznemességnek köszönhette, éppúgy, mint annak idején Báthory István, s tulajdonképpen csak a köznemességre támaszkodhatott. Rá is csak úgy, hogy privilégiumai rendíthetetlen védelmezőjének tüntette fel magát. Holott szándékai szerint – részben – e kiváltságok ellen tört, hogy hatalmát megszilárdíthassa, uralkodását örökletessé tegye. Mindenekelőtt a főúri klikkekkel kellett volna leszámolnia, amelyek kénytelen-kelletlen egyeztek csak bele megválasztásába, s mindent elkövettek, hogy letaszítsák a trónról. Wójcik véleménye az, hogy Sobieskinek talán vállalnia kellett volna a polgárháború kockázatát; a köznemesség élére állva le kellett volna vernie arisztokrata ellenfeleit. Persze a köznemesség egy része ekkor már mind gazdaságilag, mind politikailag a főurak befolyása alatt állott, tőlük függött, őket szolgálta. De szívesebben látott maga fölött egy urat, mint sokat. Főleg ha olyanok is akadtak közöttük, mint Jan Kazimierz Sapieha, polocki és vilnai vajda és litvániai főhetman, aki honfitársaival szemben, ha nem törtek be neki, a leggyalázatosabb törvénytelenésekre ragadtatta magát. Felelősségre vonásáról természetesen szó se lehetett. Magabiztosságát bizonyítja az is, hogy híveivel együtt nyíltan IV. Kázmérnak (az utolsó, III. sorszámmal ellátott Kázmér király 1492-ben halt meg) szólíttatta magát.

Wójcik részletesen ismerteti Sobieski nagyszabású és körültekintő külpolitikai terveit. Ezek legfontosabbika a Brandenburgi Választófejedelemség, legalábbis annak keleti része, a mai fogalmak szerint Kelet-Poroszország felszámolása, bekebelezése lett volna. Ezt a francia–svéd szövetség támogatásával kívánta megvalósítani. Az előrelátó elképzelésből semmi se lett. A Habsburgok és lengyelországi–litvániai párthíveik, akiket Frigyes Vilmos választófejedelem busásan pénzelt, Brandenburg mögött sorakoztak fel. A köznemesség legfeljebb csak Podólia és Ukrajna visszaszerzéséért volt hajlandó kardot vonni – elvben. Sobieskit idővel a franciák is becsapták, mert szövetséget kötöttek Brandenburggal. A lengyel uralkodók a történelem folyamán nemegyszer tapasztalhatták, hogy Franciaország minden esetben saját érdekeinek megfelelően vonja szorosabbra, illetve lazítja a *Rzeczpospolitához* fűződő szálait. A franciák Brandenburggal kapcsolatos megváltozott álláspontja is szerepet játszott abban, hogy Sobieski az 1680-as évek elejétől fenyegető török támadás hírére 1683 tavaszán szövetséget kötött a Habsburgokkal. Az egyezség kimondta, ha Krakkót vagy Bécset oszmán támadás érné, a szerződő felek kötelesek egymás segítségére sietni.

Kérdés: I. Lipót miként viselkedett volna,

ha Krakkó és nem Bécs körül záródik be a török ostromgyűrű? Tény, hogy a bécsi diadal (a lengyelek ezt követően két és harmad századon át nem arattak jelentős katonai győzelmet) másnapján I. Lipót tüntetően sérten viselkedett a szövetséges hadak főparancsnokával, Sobieskivel szemben. Szövetségesének érdemeit kiáltványában kisebbiteni, illetve elhallgatni igyekezett. Sobieskinek a város felmentésében játszott szerepéről három évszázada folyik a vita az osztrák, német és a lengyel történészek között.

Wójcik tárgyyszerű tömörséggel számol be a lengyel hadvezér és király magyarországi kapcsolatairól, terveiről. (A lengyel történészek nem ismerik a magyarországi levéltárak Sobieskire vonatkozó gazdag anyagát.) A lengyel király a kezdetektől fogva támogatta – pénzzel és toborzólehetőséggel – Thököly mozgalmát, 1683-ban pedig közvetíteni próbált a magyar felkelővezér és I. Lipót között. Sobieski tulajdonképpen szívesen látta volna fia, Jakab fején Szent István koronáját, hiszen Magyarország királyaként biztos nagyobb az esélye, hogy lengyel királynak megválasszák. Sobieskinek ugyanis az volt a legfőbb célja, hogy uralkodását örökletessé tegye. 1683 utáni nagyszabású, de rendre elvetélt külpolitikai terveit is ez határozta meg. Mint az 1684-ben megalakult Szent Liga tagja, szerette volna

magának megszerezni Moldvát, Havasalföldet, sőt még Erdélyt, esetleg a magyar királyságot is. Törökellenes hadjáratai sorra vereséggel végződtek, s csak a Magyarországon hadakozó császári csapatokat tehermentesítették, mivel jelentős török erőket vontak el a mellékhadszíntérnek számító Moldvába.

Elmondható, hogy Sobieskinek egyetlen belpolitikai elképzelése se valósult meg. Szerencsétlen korban született – hangzik a védelmére kelt érv. Az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost, akinek uralkodása alatt Lengyelországot háromszor osztották fel, 1788-ban szobrot emelt nagy elődjének. Az emlékmű leleplezésre óriási tömeg gyűlt össze. Egy ismeretlen poéta a következő rigmust véste annak jelképes talapzatára:

*Százezer lovashintó – háromannyi lenne,
Ha feltámadna János, s a kő Ágost lenne.*

A rímes ítélet igazságtalan Szaniszló Ágosttal szemben, akinek uralkodása idején számos alkotmányos reform született, olyanok is – a liberum veto eltörlése, szabad királyválasztás megszüntetése stb. –, amelyekről Sobieski álmodott egykor. De a lengyel trónra a XVIII. század második felében se kerülhetett volna „nagy király”. Nem belpolitikai okok miatt, mint egy évszázaddal azelőtt, hanem „külső tényezők” következtében.

A Brandenburgi Választófejedelemség időközben Nagy Frigyes porosz királyságává terbélyesedett, a moszkvai cárság pedig Nagy Katalin birodalmává növekedett. A *Rzeczpospolitán* már nem segíthettek reformjai. Szomszédai közül senki se állt mellé. Mária Terézia, amikor főntebb felsorolt „uralkodótestvéreivel” 1773-ban aláírta a nemesi köztársaság első felosztását, „politikusan” elfelejtette a Sobieski által 1683. szeptember 12-én Bécs meg- és felmentésére személyesen vezetett történelmi lovasrohamot.

(1983)

Napóleon és a lengyelek

Marian Brandys könyve elé

„Érdemes volt-e?” – a történelem logikáját kétségbeesetten faggató, bukott felkeléseket, szabadságharcokat és forradalmakat koszorúzó kérdés. Alján a hit, hogy az áldozat nem hiábavaló, hogy a halottaknak ásott sírgödör a „lélek épületeinek”, a jövőnek pilléreit is tarthatja. A lengyel történeti irodalomban és publicisztikában visszatérő vitakérdés, hogy volt-e értelme a Napóleon ügyéért hozott lengyel áldozatoknak, illetve érdemes volt-e 1830. november 29-én felkelést kirobbantani a cári uralom ellen. Az érvek és ellenérvek összeszikráztatása a mi Kossuth–Széchenyi vitánkra emlékeztet.

Legutóbb Andrzej Wajda 1965-ben készült *A légión (Hamvak)* című filmjét követték perzselő viták, amelyek bizony sok esetben nem megvilágították, hanem bekormozták a témát és a vitatkozókat egyaránt. Tény: Wajda részleteiben megrendítően gyönyörű filmje azt sugallta, hogy a lengyeleknek a köztársasági, majd a császári Franciaországért hozott véráldozata tulajdonképpen értelmetlen volt. A lengyelek meggondolatlanul döntöttek,

amikor ügyükkel elkötelezték magukat Napóleon mellett. A közmondásosan oktalan hősiességet jelképező lovasrohamot, a somosierrai hegyszoros elfoglalását Wajda azzal tette hangsúlyozottá, hogy a valóságban hét-nyolc percig tartó összecsapásnak a filmvászon is csaknem ugyanennyi időt szentelt.

Már elült a vita, amikor 1967-ben megjelent a riportregényeiről ismert Marian Brandys (Kazimierz Brandys 1912-ben született testvérbátyja) *Napóleon és a lengyelek* (lengyelül: *Kozietulski i inni – Kozietulski és a többiek*) című könyve, amely rövid idő alatt rendkívül népszerű lett. Marian Brandys nem az események szenvedélyes értelmezésével próbál olvasóira hatni – tényeket sorakoztat egymás mellé: emlékirat- és naplórészleteket, leveleket és korabeli sajtócikkeket s olykor jelentősebb történetírói feldolgozások vonatkozó értékeléseit. Maga helyett a kor hőseit beszélteti, szavaikból, tetteikből nem von le messzemenő következtetéseket. Jan Kozietulskinak, a napóleoni gárda lengyel könnyűlovasezrede egyik parancsnokának életén keresztül eleveníti meg a századforduló varsói arisztokráciájának viszálykodó világát, a Napóleon pártfogásával 1807-ben megalakuló Varsói Hercegség államberendezkedését és megalakulásának történelmi előzményeit, a spanyolországi és ausztriai hadjáratot, a kon-

tinentalis zárlat következményeit és a Nagy Hadsereg oroszországi kudarcát, 1813–1814 európai eseményeit és az oroszországi Lengyel Királyság létrejöttét. Az előtérben mindvégig Jan Kozietuski és bajtársai mozognak, akiket nemcsak a somosierrai lovasrohamot végrehajtók hősi pózában látunk, hanem emberileg megalázó, kiszolgáltatott helyzetekben is. Ezért kerülhetnek oly közel az olvasóhoz.

A műből mindazonáltal arra következtethetünk, hogy a lengyelek Napóleonért hozott áldozatainak mégiscsak volt értelme, hiszen a Lengyelország 1795-ös, harmadik felosztását követő kilátástalan helyzettel szemben az 1815-ben I. Sándor cár fennhatósága alá került lengyel területek egy részén létrejött Lengyel Királyság alkotmánnyal, korlátozott politikai és jelentős kulturális autonómiával, sőt formálisan még saját hadsereggel is rendelkezett.

Bonyolultabb 1830–31 eseményeinek megítélése, hiszen a sikertelen felkelés indokot szolgáltatathatott I. Miklós cárnak, hogy a „napóleoni áldozatok” vívmányait kíméletlenül fölszámolja.

Az 1815-öt követő csaknem két évtized bemutatására is Marian Brandys vállalkozott. A *Napóleon és a lengyelek* tudatformáló sikerre készthette rá, hogy újabb művében a

Lengyel Királyság békekorszakának megvilágítását és a novemberi felkelés eseményeinek életre keltését tűzte ki céljául. De az is csábíthatta, hogy a Lengyel Királyság hősei ugyanazok maradtak, akiket a napóleoni kor emelt a történelem színpadára. I. Sándor ugyanis átvette és rendszerébe építette a Varsói Hercegség minisztereinek, hivatalnokainak és katonáinak jelentős részét.

Brandys *A könnyűlovasok világának alkonya* című új művének harmadik kötetében foglalkozik a novemberi felkelés kirobbanásának történetével. 1830. november 29-én az esti órákban a varsói Hadapródiskola százhatvan növendéke vonult a belvárosban álló fegyverraktár felé. El akarták foglalni. A Sándor-templomnál Stanisław Potocki tábornok, a lengyel hadsereg legnépszerűbb katonája került útjukba. Kiváló hazafi hírében állott. Már tizenhat éves korában (1793-ban) részt vett egy összeesküvésben; a cári országrablók letartóztatták és börtönbe vetették az ifjú arisztokratát. A Kościuszko-felkelés szabadította ki. A főparancsnok hadsegéde lett, és végigküzdötte az 1794-es függetlenségi háborút. A Varsói Hercegség létrejötte után ezredesként, majd hadosztálytábornokként harcolt Napóleon oldalán. Az oroszországi visszavonulás utolsó szakaszában ő volt a Nagy Hadsereg V. hadtestének parancsnoka.

A felkelést kezdeményező hadapródok benne és hajdani bajtársaiban, Napóleon egykori tisztjeiben bíztak leginkább, akiket korábbi tevékenységük – véleményük szerint – nemcsak feljogosított, hanem kötelezett is arra, hogy a felkelés irányítását kezükbe vegyék. Őket viszont, akik az 1792-es honvédő háborútól kezdve csaknem negyedszázadon át küzdöttek a cári hatalom ellen, éppen tapasztalataik tették megfontoltakká. A hadapródok tehát hiába kérték a tábornokot, hogy álljon az élükre, és vezesse őket. Az ifjú felkelőket még féken tudta tartani Potocki érdemdús múltja; nem emeltek rá fegyvert. A 3. gyalogezred katonái már nem voltak ilyen tekintélytisztelők; agyonlőtték az őket csillapítani próbálkozó generálist. Sorsában az est folyamán több tábornoktársa osztozott.

Úgy érezzük, a magyar olvasó érdeklődésére leginkább a *Napóleon és a lengyelek* című munka tarthat számot. Nemcsak azért, mert a lengyel történelem egyik bonyolult, fontos korszakát világítja meg, hanem azért is, mert tanulságai túlmutatnak korokon és országhatárokon.

Érdemesnek tartjuk, hogy a tárgyalt korszakot megelőző fél évszázad lengyel történelmére is pillantást vessünk. Nem csupán a könyvben ki nem fejtett, a lengyelek számára

érthető történelmi utalások – bari konföderáció, Nagyszejm, Targowica stb. – tisztázása érdekében, hanem hogy jobban megértsük, miért küzdöttek és haltak meg lengyelek tízezrei francia zászlók alatt, sokszor távol szülőföldjüktől, nemegyszer tisztátalan helyzetben – az indulójukban megénekelt Lengyelországért.

Lengyelország négy évszázadon át sajátos államalakulata volt Európának. Elnevezésében Rzeczpospolita, vagyis nemesi egyenlőségen alapuló köztársaság. Élén választott király állott. A nemesi demokrácia megőrzését szolgálta többek között az is, hogy az országgyűlések (szejmek) döntéshozatalához valamennyi követ jóváhagyó szavazata szükséges volt. Első ízben 1652-ben fordult elő, hogy az egyik követ élt tiltakozó jogával (*liberum veto*), s félbeszakította a szejm munkálatait. Ez jelzi, hogy a „nemesi arany szabadság” a XVII. században fokozatosan az országrésnyi földbirtokokra szert tett főurak – Radziwiłlek, Sapiehák, Chodkiewicz, Lubomirskik, Potockik – állam fölötti szabadságává vált. E hanyatlást jelképező folyamat éppen akkor gyorsult meg, amikor a Lengyelországgal szomszédos Oroszországban és Poroszországban kezdett kiépülni a központi hatalom.

A XVIII. század Oroszország és Poroszor-

szág gazdasági, politikai-katonai felemelkedésének s a lengyel nemesi köztársaság rohamos hanyatlásának, majd bukásának korszaka. Az előző század ukrán, orosz, svéd, török háborúit és a belviszályokat még az ezerhet-százas évek közepére se tudta kiheverni az ország. A gazdasági „fejlődésre” jellemző adalék, hogy a felosztások előestéjén harminc százalékkal volt alacsonyabb a mezőgazdaság évi hozama, mint két évszázaddal előbb. A városok végleg elvesztették a jelentőségüket, a kereskedelem lehanyatlott, az ipar fejlődését csupán néhány, főúri birtokon alapított manufaktúra jelentette. A jobbágyság helyzete az oroszországi és a török hódoltsági részek jobbágyságáé mellett a legrosszabb volt Európában. Az ország lakosságának tíz százalékát kitevő nemesség körében hatalmas társadalmi átrétegződés ment végbe. A nemesség nagyobb része engedelmes kiszolgálójává lett az óriási birtokokkal és politikai befolyással bíró kisszámú arisztokráciának. Ez az alárendeltség az ország irányítását is meghatározta, hiszen a területi részgyűléseken (szejmik) és az országgyűléseken az arisztokraták akarata érvényesült.

A XVIII. század derekán már a lengyel főurak egy része is elégedetlen volt a belső állapotokkal. Leszczyński Szaniszló, aki rövid időre két ízben is a királyi trónra került,

1733-ban kiadott munkájában (*A szabadságot biztosító szabad szózat*) meglepő pontossággal tárta fel a korabeli lengyel társadalom hibáit. Ekkor kezdte meg tevékenységét a felvilágosodást előkészítő korszak legnagyobb alakja, Stanisław Konarski is, aki felismerve, hogy művelt, képzett, felvilágosult, hazaszerető nemesség nélkül jelentősebb reformokat megvalósítani lehetetlen, egy új, modern, természettudományi tárgyakat és anyanyelvet favorizáló oktatási rendszer megteremtését tűzte ki célul. Az 1740-ben általa alapított *Collegium Nobilium* erjesztője és előkészítője volt az 1773-ban létrehozott *Nemzeti Oktatási Bizottság*-nak, amely Konarski pedagógiai elveit egy, az egész országot behálózó közép-szintű iskolarendszer keretében kívánta megvalósítani.

Az ország sorsa azonban a politika küzdőterén dőlt el. A teendőkkel kapcsolatban három elképzelés körvonalazódott. A XVII. században kiemelkedett újmágnások, az egymással családi kapcsolatban álló Czartorysziak és Poniatowskiak köré sorakoztak azok az erők, amelyek a gazdasági viszonyok megreformálását, az államhatalom központosítását, a közigazgatás modernizálását, a hadsereg megerősítését akarták. Az ősi mágnáscsaládokat (Potocki, Branicki, Radziwiłł) azok támogatták, akik csak a legcsekélyebb válto-

zásokat s az „aranyszabadság” fenntartását kívánták, s ennek érdekében hatalmas propagandát folytattak a közép- és kismemesség körében. A hagyományos nemesi köztársaságot féltve őriző főurak, hetmanok „republikánusoknak” nevezték magukat. (A harmadik tábor az 1697-ben lengyel trónra került „idegen”, szász dinasztia erősítésében látta az állam megmentésének zálogát.)

Az újmágnások (a famíliapárt) legfőképpen a pétervári udvar támogatására számítottak. Nemcsak azért, mert Oroszország éppen harcban állott a veszedelmes szomszédal, Nagy Frigyes Poroszországgal (hétéves háború), hanem azért is, mert Poniatowski Szaniszló, lévén több éven át pétervári lengyel követ, jó kapcsolatokat épített ki a cári családdal. Így amikor III. Ágost szász-lengyel király 1763-ban meghalt, a famíliapárt biztos számíthatott a fiatal cárnő, II. Katalin támogatására. A cári fegyverek árnyékában a szejm valóban Poniatowskit választotta meg lengyel királlyá. A lengyel állam utolsó uralkodója Szaniszló Ágost néven lépett a trónra, s kezdte meg három évtizedes országglását. Ez a három évtized egyben a felvilágosodás kora, a lengyel irodalom- és kultúrtörténet kiemelkedő szakasza, a politika terén a haladó erők küzdelme az ország társadalmi felemeléseért, függetlenségének megóvásáért.

Szaniszló Ágost a belső reformokat Katalin cárnő segítségével akarta bevezetni. Trónra lépése után a pénzviszonyok javítására állami pénzverdét alapított, ipart és kereskedelmet pártfogoló rendeleteket hozott, ütőképes hadsereg kiépítésére ún. Hadügyi Bizottságot szervezett. A tiszti állomány megteremtését az 1765-ben alapított Lovagiskola szolgálta, amelynek Tadeusz Kościuszko is hallgatója volt. Az intézkedések szükségességére az alábbi adatok világítanak legjobban: a nemesi köztársaság állandó hadereje alig rúgott tizenötezer főre, míg Oroszország és Ausztria egyenként háromszázezer embert tudott felvonultatni, Poroszország pedig kétszázezer katonával rendelkezett.

A pétervári udvar rövidesen benyújtotta a számlát támogatásáért. Varsói követe révén kérte a lengyelországi protestáns és pravoszláv nemesek egyenjogúsítását, azaz annak a lehetőségét, hogy részt vehessenek az állam politikai életében. (Mintha Oroszországban a vallások politikailag egyenjogúak lettek volna.) Szaniszló Ágost nem zárkózott el a kérés elől, de cserébe a cári udvar támogatását szeretne volna megnyerni a liberum veto eltörlésének ügyében. Ez óriási felháborodást váltott ki a „republikánusok” körében, de így még a familiapárt sem látta szívesen a kérdés napirendre tűzését. A más vallásúak védelme

ürügyén Katalin cárnő végül is 1767-ben bevetette a nemesi köztársaságban állomásozó csapatait, s egyúttal Poroszországgal együtt garanciát vállalt a liberum veto megőrzésére. Az ómágnások, akik egyébként legmakacsabb ellenzői voltak a vallási egyenjogúsításnak, lelkesen fogadták a cári hadakat, mert az addigi reformok eltörlését és Szaniszló Ágost trónfosztását remélték jöttüktől. A pétervári udvar azonban nem szándékozott feláldozni a pártfogásával megkoronázott uralkodót, csupán a más vallásúak egyenjogúsítását kényszerítette ki. Az utóbbi ellen tiltakozó ómágnás opposíció legfőbb hangadóit fogásba vetette.

1768 februárjában a Krasiniski fivérek konföderációt szerveztek Barban. (A konföderáció olyan szövetség volt, amelynek döntéshozatalában senki sem élhetett a liberum vetóval.) A bari konföderációhoz a nemesség különböző rétegei más-más meggondolásból csatlakoztak: volt, akinek a vallási egyenjogúsítás nem tetszett, másokat az intervenciós hadak túlkapásai háborítottak fel. Többségükben Szaniszló Ágost megbuktatását, az általa bevezetett reformok eltörlését és a cári hadak kiűzését kívánták. E három cél közös platformot jelentett a lengyel nemesség legreakciósabb része és az ország függetlenségét szem előtt tartó, de a társadalmi reformoktól

sem idegenkedő hazafias elemek számára is. Az ellentmondásos eszmékkel áthatott bari konföderációnak éppen függetlenségi törekvése következtében lett haladó hagyománya a XVIII–XIX. század fordulóján és a későbbi évtizedekben.

A konföderáció portyázó hadai sorozatos vereségeket szenvedtek a reguláris orosz erőktől, s a mozgalom 1772-re elbukott. Leverését követően Pétervárott összeült Poroszország, Ausztria és Oroszország képviselője, és megállapodott a lengyel állam részleges felosztásában. A szomszédok 1772-es döntése értelmében Lengyelország több mint kétszáz-tízezer négyzetkilométerrel lett kisebb, négy és fél millió lakosa kapott új uralkodókat. Gazdaságilag legértékesebb területeire Ausztria tette rá a kezét. Poroszország etnikailag színlengyel területeket annektált.

A nemesség teljes passzivitásba vonult, egy részük bizonyítva látta: lám, ide vezet a reformok bevezetése, az „arany szabadság” megsértése. A követeket a megszálló katonaság terelte az 1773-as szejmre, amely végül is ratifikálta a felosztást. Két esztendő múlva a királyi hatalom ellenőrzése és korlátozása céljából létrehozták az ún. Állandó Tanácsot. Különös, de ez a reakciós célból életre keltett intézmény végül is rendkívül rugalmasan működő végrehajtó szervvé vált, és elősegítette a

következő évek politikai-gazdasági reformjait.

A politikai törekvések kitűnő szövetségesének bizonyult a kor irodalma, virágzó kultúrája, amelyet a király szabadon támogathatott. A társadalmi, politikai, kulturális tudat kialakításához és formálásához nagymértékben hozzájárultak a Szaniszló Ágost trónra lépése után megjelenő folyóiratok. A lengyel felvilágosodás írói és költői (Adam Naruszewicz, Ignacy Krasicki, Stanisław Trembecki, Tomasz Kajetan Węgierski, Jakub Jasiński, Franciszek Karpiński, Dionizy Kniaźnin) legfontosabb feladatuknak tartották, hogy a fennálló hazai állapotokat bemutassák, kigúnyolják, elítéljék. Felléptek a babonák, az előítéletek, a vallási fanatizmus és kulturális elmaradottság ellen. A barokk burjánzó, cikornyás nyelvezetével szemben a tiszta, egyszerű, világos irodalmi nyelv megteremtésére törekedtek, tudván, hogy csak ilyen nyelv képes a kor nagy eszméinek, gondolatainak érthető közlésére. Az 1765-ben alapított varsói Nemzeti Színház tevékenysége is jelentős volt.

1787-ben az orosz–török és az orosz–svéd háború kirobbanása után Katalin cárnő engedélyezte Szaniszló Ágostnak, hogy a hadsereg megerősítése céljából összehívja a szejmet. A szejm konföderációvá alakult, és Stanisław

Małachowskinak, valamint Kazimierz Nestor Sapiehának a vezetésével a hadügyek mellett egyes társadalmi reformok kérdését is napirendre tűzte. A konföderáció meglehetősen vontatott tevékenységét hirtelen meggyorsították a francia forradalom eseményei. Ekkorra már szóhoz jutott Hugo Kollataj és köre: politikai programjában a nemesi köztársaság polgári-nemesi állammá történő átalakítását tűzte ki célul.

A Nagyszejm négyéves munkálatait az 1791. május 3-án kihirdetett alkotmány koronázta meg. Az alkotmány eltörölte a liberum vetót, bevezette a többségi szavazást, a következőket fölmentette a helyi utasítások betartásának kötelezettsége alól, létrehozta a nemzeti hadsereget. A végrehajtó hatalom a király és az őt ellenőrző Jogvédő Testület kezébe került, amelynek tagjai különböző miniszterek voltak. A szabad királyválasztást eltörölték. Az alkotmány a gazdasági kérdések egész sora mellett, szőrmentén ugyan, de a jobbagykérdést is érintette. Minden hiányossága ellenére alapot adott a további reformmunkálatoknak, s lehetővé tette az ország lassú felemelkedését.

Az ómágnás ellenzéknek saját erejéből már nem futotta arra, hogy az alkotmányt megtorpedózza. A cári udvar tanácsára 1792 áprilisában Pétervároton konföderációra lépett az

alkotmányellenes lengyel reakció. A konföderációt egy hónap múlva Targowicán hirdették ki, és Pétervár támogatását kérték. Kérésük jeladás volt a cári csapatok bevonulására.

A hatvanezer fős lengyel hadsereg élére a király unokaöccse, Poniatowski József herceg került. József herceg – bár a zieleńcei csatában hosszú idő után először diadalmaskodtak a lengyel fegyverek – kénytelen volt visszavonulni a százezres cári hadsereg elől, s ezen az sem segített, hogy olyan kiváló főtisztjei voltak, mint Kościuszko, Kniaziewicz és Zajączek. A hadsereget erkölcsileg a varsói udvar is hátba támadta, mert a király és a Jogvédő Testület, nem bízván a lengyel fegyverek sikerében, július 24-én csatlakozott a targowicai konföderációhoz. A hadsereg hazafias elemeinek egy része több politikussal együtt emigrációba vonult. A cári udvar az „arany-szabadságot” visszaállítani akaró főúri gyűlekezetet egyszerűen szétkergette, s 1793 januárjában Poroszországgal együtt több mint háromszázezer négyzetkilométernyi területet kanyarított le Lengyelországból, amely így kétszázezer négyzetkilométerre zsugorodott.

A lengyel társadalom már nem szemlélte olyan passzívan az eseményeket, mint húsz évvel korábban. Hazafias összeesküvő szervezetek várták a kedvező pillanatot az általános nemzeti felkelés kirobbantására. A megcson-

kított országot idegen katonaság tartotta megszállva, és gondosan ügyelt a lengyel hadseregre vonatkozó rendelet végrehajtására. Ennek értelmében a haderő létszámát felére kellett csökkenteni. Az egyik makacskodó lovasezred lefegyverzésére még a krakkói orosz helyőrséget is bevetették. Ezt az alkalmat használta ki Tadeusz Kościuszko, aki még aznap, 1794. március 24-én megjelent Krakóban, élére állt az ott állomásozó lengyel katonaságnak, és felkelésre szólította fel a nemzetet. A felhívás nem maradt visszhangtalan, országszerte felkelések törtek ki, a legjelentősebb április 17-én, Varsóban, ahol a Jan Kiliński cipésmester vezette tömegek a hozzájuk átállt lengyel helyőrséggel együtt véres harcban megfutamították a város cári garnizonját. A varsói felkelés kirobbantásában bizonyára része volt annak a hírnek, hogy a Kościuszko Raclawicénél győzelmet aratott a cári csapatok fölött. Az ütközetet a felkelt had parasztkatonáinak, a kaszásoknak a rohama döntötte el.

A poroszok igyekeztek kiérdemelni a kapott területeket, és jelentős katonasággal siettek a cári csapatok segítségére. Kościuszko felkelése az ősz folyamán elbukott. A főparancsnok a Maciejowicénél vívott vesztes csatában súlyosan megsebesült, és fogságba esett.

A felkelést követő esztendőben Szaniszló Ágostot lemondatták a trónról, és Lengyelországot véglegesen felosztották. Ebben már Ausztria is részt vett, amely két évvel korábban kimaradt a pétervári egyezményből: összesen százhuszonkilencezer négyzetkilométerre és négy millió lakosra tett szert. Poroszország a három felosztás során százharmincezer négyzetkilométerrel és több mint két és félmillió alattvalóval gazdagodott. Varsó is neki jutott. A cárnő négyszázhatvankétezer négyzetkilométerrel és öt és félmillió lakossal gyarapította birodalmát. Az egyezményt örök érvényűnek kiáltották ki az országrablók.

1796 októberében az emigrációba vonult Jarosław Dąbrowski tábornok azzal a javaslattal fordult a párizsi Direktóriumhoz, hogy az osztrák hadsereg Észak-Itáliában fogságba esett lengyel katonáiból hozzanak létre egy, a köztársaság oldalán harcoló lengyel egységet. Fáradozását siker koronázta. 1797 januárjában Bonaparte tábornok közbenjárására Dąbrowski és a Lombard Köztársaság alakuló kormánya között egyezmény jött létre lengyel egységek felállításáról. A háború kitörése után néhány hónappal a légiók már hétezer főt számláltak. Soraikat nemcsak a fogolytáborok gyarapították, szép számmal érkeztek önkéntesek a felosztott országból is. Az egyik

tiszt, Józef Wybicki megírta a légiók *Nincs még veszve Lengyelország* kezdetű indulóját, a majdani lengyel himnuszot.

A bari konföderáció tagjai annak idején hiába reménykedtek a feudális Franciaországban, a század végén a polgári eszmékkel áthatott légiosokat a francia köztársaság részéről érte csatlódás. Az Ausztriával kötött 1797-es campoformiói békében említés se esett Lengyelországról és a lengyelekről, de az 1801-ben megkötött békeszerződések is hallgattak róluk. Pedig a légiók ekkor már tizenhatezer embert számláltak. A korábbi esztendőkhöz harcaiban hét-nyolcezer ember esett el, s nem is mindig a legdicsőbb körülmények között, hiszen esetenként a lengyeleket is felhasználták a helyi lakosság felkeléseinek leverésére. A franciák magatartását jól példázza Mantova feladásának esete. Az erődítményt az osztrákoknak átadó Foissac-Latour tábornok a kapitulációs egyezmény titkos záradékának értelmében a II. lengyel légió katonáit kiszolgáltatta egykori feletteseiknek. De megingott a lengyelek hite az örökös első konzulban, Bonapartéban is. A Franciaországban élő Kościuszko egyenesen lebeszélte honfitársait arról, hogy belépjenek a légióba. A légiók végső tragédiája a békeévekben következett be. 1802-ben és 1803-ban több mint ötezer lengyel katonát hajóztak át Haiti szigetére,

hogy a helyi lakosság angoloktól támogatott megmozdulását leverjék, és az egykori gyarmatot ismét francia birtokká tegyék. Az expedíciós hadosztálynak több mint négyezer katonája esett el vagy halt meg járványban. A légiók töredéke átpártolt a felkelőkhöz, és a függetlenség kikiáltása után letelepedett a szigeten (kb. négyszáz ember). Európába mindössze háromszáz lengyel tért vissza.

A légiók jelentősége így is tagadhatatlan. Fontos iskolái voltak az igazi hazafiságnak, bölcsői a demokráciának. Soraikban ezrével küzdöttek jobbágyregruták, akik előtt először nyílt meg a művelődés és a felemelkedés lehetősége. A légió mozgó, harcoló Lengyelország volt, még ha Párizs a francia köztársaság érdekeinek barométerállása szerint vett is róla tudomást. Létének haszna és szüksége 1806-ban bizonyosodott be. A berlini bevonulás és a friedlandi csata között Napóleonnak egyszeriben ismét szüksége lett a lengyelekre. S bár a tilsiti békeszerződés újabb csalódást okozott, az önálló lengyel állam magva, a Varsói Hercegség mégis megalakult. Hadseregének gerincét egykori légiós katonák alkották, akik nyolc évvel később Sándor cár Lengyel Királyságában is fontos szerepet játszottak a francia mintára szervezett közigazgatási hálózat képviselőivel együtt.

(1978)

Amikor Krakkó állam volt

Az ókor és a középkor városállamainak meny-nyire torz utánzatai az újkori városállamok. Az előbbieket történelmi korok virágoztatták fel, rétegeztették egymásra anyagi és szellemi kultúráját, az utóbbiakat jobbára véres háborúkat lezáró békekongresszusok pecsétjei keltették életre – törékeny kompromisszumok eredményeként. Hogy milyen életre, azt jól megvilágítja a *Schleswig-Holstein* Gdańskra-Danzigra dördülő ágyúinak torkolattüze 1939. szeptember 1-jén. A lengyel múltnak azonban nem Gdańsk volt az egyetlen Szabad Városa: Krakkó is közel harmad évszázadon át az volt. Felszámolása, beolvasztása nem kevésbé tragikus körülmények közt ment végbe, mint Gdańsk Szabad Városának likvidálása 1939-ben.

Miként szerveződött Szabad Várossá Krakkó? Olyan államalakulattá, amely az adott politikai helyzetben hatalmas nyeresége volt a lengyelségnek? A krakkói városállam léte a szétszabdalt nemzet kultúrájának, nyelvének, történelmi hagyományainak ápolása, megőrzése szempontjából bizonyult felbe-

csülhetetlen jelentőségűnek. (Ezzel szemben Gdańsk Szabad Várossá nyilvánítása 1919-ben azt jelentette, hogy az újjászülető lengyel állam hiába jutott ki a Balti-tengerhez, vak maradt, mert nem rendelkezett saját kikötővel.) 1815 – Bécs: a történelem első kongresszusának dátuma és színhelye. Amikor és ahol, mint ilyen összejöveteleken szokás, megkísérlik örök érvényűnek átrajzolni Európa térképét. A lengyel nemesi köztársaság 1772-es első felosztását ábrázoló allegorikus rajz térképét immár negyedszer állják körbe Poroszország, Oroszország és Ausztria urai. Csak a felségek személye változott az 1772-től eltelt negyvenhárom év alatt, a cél változatlan: ki-ki minél nagyobb területet szeretne birodalmához csatolni Polóniából. A kard, amellyel II. Frigyes éppen Gdańskra bökött az allegorikus ábrán, 1815-ben átkerült III. Frigyes Vilmos kezébe, s I. Ferenc császár lett a Krakkóra mutató osztrák uralkodó. De – és ezzel fel is borult a hajdani kép kompozíciós egyensúlya – Krakkóra mutatott I. Sándor cár is. Ferenc jogi érvekkel hozakodott elő: Krakkó 1795 óta a Habsburg Birodalom elidegeníthetetlen része, azt tőle az 1809-es schönbrunni békében Napóleon vette el, és csatolta a lengyelek 1807 óta szerveződő, terebélyesedő új államához, a Varsói Hercegséghez. A cár erre azt szegezte szembe, hogy

a Varsói Hercegséget 1813 első felében, amikor a semleges Ausztria még csak tétlen nézője volt erőfeszítéseinek, az ő hadai tisztították meg a lengyel–francia–szász hadaktól. Sándor cárt azonban nem a Varsói Hercegség területein hozott áldozatainak emléke sarkallta Krakkó megtartására, hanem az, hogy e tétlével megőrizze a lengyelek beléjevetett bizalmát, s a még kétkedők, ingadozók, vele szemben ellenségesek rokonszenvét is megszerezze. Ami Napóleonnak nem sikerült, miért ne sikerülhetne neki? A francia császár birodalmának keleti bástyájává akarta kiépíteni Lengyelországot. Egy részben helyreállított Lengyel Királyság miért ne képezhetné ezentúl nyugati erődítményét az ő impériumának? Sándor tudta, hogy uralkodásának első szakaszában személyéhez nagy reményeket fűztek a lengyelek. Ezeket szertefoszlatták a Napóleon-ellenes koalíciók összekovácsolása során tett politikai sakkhúzásai. 1813 elejétől azonban mindent megtett, hogy a lengyelek bizalmát visszaszerezze. Amikor elfoglalta a Varsói Hercegséget, ígéretet tett, hogy annak területén – „bevezetőként” – kikiáltja a Lengyel Királyságot.

A bécsi kongresszus azonban – részben – keresztülhúzta Sándor számításait, lehűtötte a felforrósodó lengyel reményeket. A porosz király ugyanis visszakövetelte uralkodótest-

vérétől a Varsói Hercegség nyugati-északnyugati területeit, mondván, hogy azokat Napóleon rabolta el országától a tilsiti békében.

III. Frigyes Vilmos követelésének a Sándor túlságosan nagy európai térnyerésétől megriadt Anglia, no meg a vesztes Franciaország adott kellő nyomatékot. Sándor cár emiatt a kudarca miatt ragaszkodott a lengyel rokonszenv utolsó fontos zálogát is jelentő Krakkóhoz. Ferenc császárt viszont stratégiai megfontolások tették makacssá: ha Krakkót átengedi az orosz birodalomnak, akkor annak hadai a kényelmes hídfőálláson bármikor előzönölhetnek a Visztula jobb partját, s alkalmasint megindulhatnak Bécs felé. A feszültté váló helyzetben Sándor cár bizonyult bölcsőbbnek és nagylelkűbbnek. Kompromisszumos megoldásként azt javasolta, hogy Krakkóból és közvetlen környékéből – a három szomszédos állam protektorátusaként – alakítsanak „független és szigorúan semleges Szabad Várost”. Így, e rövidesen megvalósuló indítványával amellet, hogy lengyeleinek bizalmát megőrizte, Ausztria aggodalmát is sikerült eloszlatnia. Poroszország, mivel nem az ő közvetlen érdekelttségéről volt szó, támogatta a tervet. A három protektor 1815. május 3-án írta alá Krakkó Szabad Városának, más néven a Krakkói Köztársaságnak az alapítóokmányát. Egy hónap múlva a kongresz-

szus valamennyi tanácskozó fele ellátta kézjegyével a dokumentumot, amelyhez a Szabad Városnak adott liberális szellemű alkotmányt is csatolták. Ez utóbbi kidolgozását – minden bizonnyal egykori barátja, Czartoryski herceg sugallatára – szintén Sándor cár kezdeményezte. A konstitúciót három év múlva kiegészítették, egyes cikkelyeit „pontosították”.

Krakkó Szabad Városa a csatolt részekkel 1030 km²-nyi területen feküdt. Kilencvenezer lelket számlált, közülük huszonötezren laktak a „fővárosban”. Számos falu és három kisváros tartozott a Köztársasághoz. Hivatalos nyelve a lengyel volt, „államvallása” katolikus, de valamennyi polgárának hitét tolerálták. A Szabad Város élén, mint végrehajtó szerv, a Kormányzó Szenátus állott. A Szenátus elnökét és nyolc tagját a törvényhozó testület, a Képviselők Gyűlése delegálta, kettő tagot az egyetem, kettőt pedig a Káptalan küldött. A Krakkói Köztársaságot azonban a szomszédos államok három „rezidense” tartotta kezében: lényegi kérdésekben a királyi, cári és császári megbízott döntött. Az első időszakban mindamellett csak nagyon tapintatosan avatkoztak a Szabad Város belső ügyeibe. Arra azonban ekkor is vigyáztak, hogy a tiltó rendelkezéseket betartassák. A városállam ugyanis nem nyújthatott azíliumot menekülteknek, katonaszökevényeknek,

nem adhatott otthont politikai összeesküvéseknek, nem vethetett ki vámot, nem tarthatott fent kapcsolatokat idegen országokkal.

A Krakkói Köztársaság a gyors véget hozgató jóslatok ellenére, három évtizeden át fennállott. Sőt első évtizedét gazdasági, második évtizedét kulturális virágzás jellemezte. A prosperitásnak, a közmondásos jólétnek azonban nem volt szilárd gazdasági alapja. Ez a jólét, mint a későbbi – főleg a novemberi felkelést követő – évek eseményei bizonyítják, teljesen a három országrabló szomszéd hangulatának, jóindulatának a függvénye volt. Poroszország, Oroszország és Ausztria az első időszakban messzemenő kereskedelmi szabadságot biztosított „pártfogoltjának”. A Krakkói Köztársaság például bármelyik országból szabadon behozhatott árut (olyat is, amelyre a cár birodalmában magas vámot vetettek ki). Saját termékeit minden megkötés nélkül vihetette szomszédainak. A szabadon behozott „nyugati” árukat jól szervezett csempészhalózat szállította tovább Oroszországba. Ennek lehetősége hatalmas jövedelmet biztosított a Szabad Városnak és polgárainak. Viszont teljesen lehetetlenné tette az ipar fejlődését, amely csupán a középkori regulák alapján működő céhekre korlátozódott. Az ilyen kézművesipar természetesen nem jelentett megfelelő felvevőpiacot a bányászatnak,

így a Szabad Város bányái tulajdonképpen a szomszédoknak termeltek, nekik voltak kiszolgáltatva. A jól szervezett kereskedelem mellett a mezőgazdaság jelentette a Krakkói Köztársaság legfontosabb jövedelemforrását. A jobbágyság sorsa némileg különbözött a galíciai jobbágyokétól: Sándor cár utasítására ugyanis reformokat vezettek be az állami és egyházi birtokokon, és ezek némileg könnyítettek az itt dolgozók életén, akik lassanként szolgáltatásaikat is pénzzel válthatták meg. Mindazonáltal nem valószínű, hogy a közmondás – „Krakkóban olcsó az élet, és alacsonyak az adók” – a jobbágyság körében fogalmazódott volna meg. Annál is inkább nem, mert a földesúri nemesi birtokokon itt is ugyanolyan kíméletlen kizsákmányolás folyt, mint Galíciában és Oroszországban.

A városállam tudósokból, tanárokból, hivatalnokokból, kereskedőkből és iparosokból álló polgárságát a lengyelek mellett asszimilálódott csehek, osztrákok, zsidók és sziléziai németek alkották. Egyébként bármely bevándorolt, amennyiben nem volt a törvény üldözöttje, öt éven belül állampolgárságot kaphatott. Krakkóban jelentős szerepet játszott a csekély számú arisztokrácia. Tagjai rendszerint télire költöztek be a városban álló házukba, palotájukba. A tekintélyesebb tömegű módosabb nemesség szintén hasonló alapon számított krakkóinak.

„Krakkó a lengyel hazafiak Mekkája” – hirdette a másik, a lélek által megfogalmazott közmondás, amelynek 1831 előtt az egyetem adott hitelt és tartalmat. Az 1820-as években Varsóban és Vlnában is működött lengyel egyetem, de a krakkói volt a legősibb és a legszabadabb. Az 1364-ben alapított és a felvilágosodás korában eredményesen megreformált nagy hírű „Akadémia” kiváltságait, autonómiáját az 1815-ös alkotmány megerősítette. Ennek eredményeként elmondható róla: állam volt a városállamban. Az egyetem diákjai vagy tanárai ellen például a rendőrség nem indíthatott nyomozást, nem kezdeményezhetett bünvádi eljárást. Ennek kötelessége az egyetem vezető testületére tartozott. A három szomszédos ország arra is kötelezte magát, hogy polgárainak engedélyezik a Köztársaság iskoláinak szabad látogatását. A színvonalas oktatás, az egyetem híre a határokon túlról is a városba vonzotta a lengyeleket. Nem egy család pontosan gyermekeinek jó taníttatási lehetősége miatt telepedett le Krakkóban.

Természetes, hogy azok, akik a Szabad Város viszonylagos szellemi szabadságát nem nézték jó szemmel, először is az egyetem ellen indítottak támadást. A szándék – udvari szinten – eredményt is jelentett. Metternich és Novoszilcov közbenjárására már 1822-ben

korlátozták az egyetem önállóságát, népszerű rektorát elmozdították, orosz-lengyelországi diákjait visszahívták. Mindennek alapjául egy felfújtt, voltaképpen jelentéktelen rendőrségi ügy szolgált.

A Szabad Város kulturális életének másik jelentős tényezője a kiadói tevékenység. Az egyetem léte ebben is tükröződik, mivel a kiadott művek jelentős része tudományos munka. Közülük több foglalkozik Krakkó históriájával és általában a lengyel történelemmel. Megjelenik egy összefoglaló lengyel irodalomtörténet is. Irodalmi mű azonban jóval kevesebb lát napvilágot, mint Varsóban vagy Vilnában. Ami említésre méltó, az Niemcewicz, Krasicki vagy Mickiewicz egy-egy munkájának újrakiadása.

Az irodalmi élet jórészt főúri és polgári salonokban szerveződött. Divatban volt, hogy a házigazdák nemcsak étellel és itallal traktálták vendégeiket, hanem saját „műveikkel” is. A történelmünkben ismert Henryk Dembiński, aki az 1830–31-es szabadságharc után Krakkóban telepedett le, édesanyja és felesége is megnyitotta házát a literátorok előtt, lányát, Ludwika Dembińskát pedig a negyvenes évek Krakkójának jelentősebb írójaként tartották számon. Ezek az irodalmi salonok azonban szellemükben rendkívül lojálisak voltak. A szenátus elnökénél, Stanis-

ław Wodzickinél például rendszeresen megjelentek Pétervár, Berlin és Bécs krakkói rezidensei is. Sokkal tárgyyszerűbbek voltak az egyetemi professzoroknál rendezett irodalmi találkozók. Ezek, azután, hogy 1822-ben, a karbonári mozgalom veszélyeire hivatkozva megszüntették az 1786 óta működő krakkói szabadkőműves páholyt, amelynek az egyetem tudorai majdhogynem kötelező jelleggel tagjai voltak, félig-meddig az ilyen jellegű összejöveteleket is pótolták. A krakkói szalonok és irodalmi fórumok azonban nem tudtak felnevelni igazi alkotó művészt. A város 1831-ig két élvonalbeli literátort mondhatott volna csak magáénak. Az egyiket, Paweł Woronicz krakkói püspököt valóban magáénak is vallotta. Ő azonban 1815 után semmi újat, jelentőset nem alkotott. A lengyel klasszicista irodalom híres idős képviselőjének tevékenysége kimerült a „passzív” kultúrapártolásban. A romantikus költészet ifjú ígéretét, a Krakkói Köztársaság Mickiewiczének titulált Józef Lapsińskit a város kivetette magából. A Jagelló Egyetem diákja, akinek életében mindössze egyetlen verseskötete jelent meg, 1830-ban szerencsétlen körülmények között távozni kényszerült a városból. A lengyel szabadságharc katonája lett, s annyit se tudunk róla, hogy a grochówi vagy az osztrolenkai csatában esett-e el.

A múlt tisztelete, ereklyéinek gyűjtése, hagyományainak ápolása állampolgári kötelesség lett Krakkóban. Nemcsak a város politikai helyzete, hanem a lengyel történelemben betöltött szerepe is kötelezett erre. Intő jelképként állandóan erre figyelmeztetett a város fölé emelkedő Wawel, amelynek kriptáiban a hajdani nagyság őrizőiként királyok és hadvezérek aludták örök álmukat. 1817-ben nagy pompával itt helyezték végső nyugalomra Poniatowski Józsefet, a napóleoni lengyel hadak főparancsnokát, aki a lipcsei csatában halt hősi halált. Nem sokkal később itt kapott nyughelyet Kościuszko is. A Krakkó mellett magasodó Kościuszko- és Wanda-halmot is ezekben az években hordták össze a lengyel nemzet tagjai. Máig vitatott múltrombolás egy esetben történt, amikor lebontották a belvárost övező középkori erődítményfalat. A Florian-kaput és szárnybástyáit csak nemzetgyűlési interpelláció révén sikerült megmenteni. Hogy a kőfalgyűrűért mennyire kárpótolt és kárpótol a helyén támadt sétány és fasor, arról ma is megoszlanak a vélemények.

A felosztott Lengyelországnak fontos szellemi, lelki temploma volt a színház. A varsói Nemzeti Színházat 1765-ben alapította Szaniszló Ágost király. 1781-ben már Krakkónak is volt állandó társulata. A Szabad Város vezetői, tisztaban lévén a jelentőségével, ál-

landóan napirenden tartották egy állami színház létrehozását. Anyagi lehetőségeikből azonban csak Jacek Kluszewski teátrumának támogatására futotta 1830-ig. Kluszewski repertoárjában természetesen a komédia szerepelt első helyen. Az olyan kiváló drámaírónak, mint a műveiben máig elevenen élő Aleksander Fredrónak, öt komédiáját Krakóban tüzték először műsorra.

A krakkói irodalmi és színházi életet meghatározta a cenzúra, amelynek enyhése és szigorúsága a külső politikai nyomás barométeréhez igazodva ingadozott. 1815 októberében valamennyi könyv, újság és színmű cenzúrálását elrendelték. Ennek „munkáját” a Szenátus a rendőrségre bízta, a tudományos publikációkat illetően pedig az egyetemi szervekre. A cenzúra mindamellett nem nagyon hallgatott magáról az első években. Az 1818-as módosított alkotmány némi joggal szólhatott a nyomtatott szó szabadságáról. (1819-ig Sándor cár Lengyel Királyságában se működött cenzúra.) A képviselőházban az egyik követ erre a tényre hivatkozva kérte a cenzúra eltörlését, javasolva, hogy a nyomtatott szóért annak szerzője tartozzék személyes felelősséggel.

A cenzúra, despotikus hivatásának megfelelően, igazán csak 1832 után kezdett tevékenykedni. Ettől kezdve nemcsak a Krakkói

Köztársaságban kiadott könyveket, újságokat vette szellemtelen nagyítólencséje alá, hanem a külföldről behozott kiadványokat is. (1833-ban például hajtóvadászatot rendeltek el Mickiewicz művei ellen. Eredménytelenül.) A színművekből nemcsak a politikailag „kényesebb” részeket húzta ki vagy írta át, az erkölcsileg „sikamlósabb” jeleneteket se tűrte meg a színpadon. (A férj nem tarthatott szeretőt – a szeretőt fivérré változtatta a cenzúra; az anya nem szerethetett bele egy harmadik személybe – unokaöcs lett belőle; ha a fiú szembekerült az apjával – távoli rokonná idegenedett stb.) A cenzúrahivatal végül odáig ment buzgóságában, hogy a gyászjelentőket és a temetői sírfeliratokat is ellenőrizte. Nem csoda, ha ezért a sokrétű szellemi munkáért a cenzorokat rendkívül magas jövedelemmel jutalmazták.

Az, hogy a cenzúra sarkánya mind a hét fejét felemelte egyszerre, s oly veszett dühvel kezdte ontani szellemet emésztő tűzét, összefügg azzal a változással, amely az 1831-es lengyel szabadságharc bukása nyomán a Krakkói Köztársaságban is bekövetkezett. A Varsóban 1830. november 29-én kitört felkelést a Szabad Városban is nagy lelkesedéssel köszöntötték. Egyesek azt követelték, hogy Krakkó nyomban csatlakozzék a varsói revolúcióhoz. A diákság nem várt a Szenátus

döntésére, önkéntes csapatot szervezett, és Varsóba ment. A városban pedig megalakult a nemzeti gárda, amelyben sokan máris a leendő krakkói hadsereg magvát látták. A novemberi felkelés által életre hívott Nemzeti Kormány számára azonban diplomáciai megfontolásokból rendkívül fontos volt, hogy a krakkóiak megőrizzék „szigorú semlegességüket”, s ne kötelezzék el magukat északi testvéreik mozgalma mellett. A Czartoryski herceg által vezetett kabinet ugyanis jó kapcsolatot akart kialakítani Ausztriával, amelynek a „keleti kérdés” miatt átmenetileg megromlott a viszonya Oroszországgal. Azal is tisztában volt, hogy a Krakkói Köztársaság elsősorban osztrák érdekerület. A Nemzeti Kormány számára a krakkói híd politikai híd volt Poroszország és Ausztria felé, de kapocs volt Európa más államaihoz is. Emellett a Szabad Város kereskedőinek közvetítésével a fegyverszállítmányok is ezen a hídon át gördültek a felkelt királyságba. Czartoryski Krakkóba delegált megbízottjának azonban csalódnia kellett a Bécs iránt táplált reményekben. Az osztrákok egy idő után lefoglalták a felkelőknek küldött transzportokat, elkobozták a varsói diplomáciai fűtárküldeményeket, végül a Krakkói Köztársaság határát lezárták a Lengyel Királyság polgárai előtt. 1831 szeptemberének végén a

Krakkóban meghúzódó menekültek nagy riadalmára Rüdiger csapatai Paszkevics utasítására megszállják a „független és szigorúan semleges” államocskát. Miklós cárnak e tettét Ausztria ugyanolyan ingerült tiltakozással fogadta, mint annak idején bátyja szándékát, aki Krakkót meg akarta őrizni a Lengyel Királyságnak. Miklós cár azonban nem akarta megbontani a Szent Szövetség egységét, csupán a Szabad Városnak akarta megmutatni, hogy felséges büntető keze mindenhová elér. Két hónap múlva kivonult a Köztársaságból.

Ez az okkupációs közzjáték valóban nem bomlasztotta meg a három országrabló barátságát, a lengyelek megmozdulásától való félelem még inkább szorosabbra fűzte azt. „Vegyes bizottságuk” 1833-ban átszervezi a Szabad Várost, megváltoztatja, „kijavítja” alkotmányát: pontosan meghatározza a „szigorú semlegesség” fogalmát. A semlegesség megsértésének tekint minden olyan nyílt vagy titkos cselekedetet, amely a szomszédos „pártfogó államok” belső nyugalmának megzavarására vagy – mai kifejezéssel – társadalmi rendjének megváltoztatására irányul. Megtiltja a Szabad Város polgárainak, hogy a szomszédos országokban élő lengyelek ügyébe beavatkozzanak. A Szenátust, amelynek tagjai közül kizárják az egyetem képviselőit,

lőit, teljes mértékben alárendelik a Bécset, Berlint és Pétervárt képviselő rezidenseknek. Ezzel párhuzamosan napirendre kerül az egyetem likvidálásának kérdése is, végül be-
érzik „megreformálásával”: a rektort meg-
fosztják maradék hatalmától, ellenőrzik az
előadásokat, a tanszékek vezető posztjának
betöltéséhez meg kell kapni a három uralko-
dó jóváhagyását, s szigorú fegyelmi előírá-
sokkal sújtják a diákságot. A lengyel irodalmi
tanszéket csak nagy harc árán sikerül meg-
őrizni. Ennek a szellemi irtó hadjáratnak az
eredményeként nagyot zuhan az oktatás szín-
vonala, erősen megcsappan hallgatóságának
a száma. Az egyetem pusztá léte mindamellett
óriási jelentőségű, mivel a varsói és a vilnai
egyetem megszüntetése után jó ideig Krak-
kóban működik a lengyelség egyetlen univerzi-
tása.

Az egyetem megszüntetése mellett felvető-
dik a Szabad Város mielőbbi felszámolásá-
nak terve is. Hozzájárulnak ehhez azok a
sikertelen partizánakciók is, amelyeket Krak-
kóban és Galíciában szerveztek a cári biroda-
lom ellen. 1833-ban Ausztria és Oroszország
egyezményt kötnek Münchengrätzben a len-
gyel politikai összeesküvések, forradalmi
mozgalmak kölcsönös likvidálásáról. A meg-
állapodáshoz hamarosan csatlakozik Porosz-
ország is. Az aláírt dokumentum IX. cikkelye

szerint: „amennyiben a Szabad Város kormányzata a hozzá intézett jelentésekre és panaszkra se mutatna hajlandóságot ama fondorkodások felszámolására, melyekre a figyelme irányítva lett, avagy nem állana a rendelkezésére megfelelő eszköz a bűnösök üldözésére, abban az esetben a megállapodó magas felek fenntartják maguknak azt a jogot, hogy Krakkó Szabad Városát és környékét katonailag megszállják.”

Az 1830-as évek alkotják a Szabad Város fennállásának politikailag legválságosabb, kulturálisan leggazdagabb évtizedét. A Lengyel Királyság alkotmányának megszüntetése, politikai, kulturális intézményeinek felszámolása után ugyanis Krakkónak a lengyel kultúrában és politikai életben betöltött szerepe páratlanul megnőtt. A hajdani lengyel államnak valóban egyetlen földdarabja volt, ahol hivatalban maradt a lengyel nyelv, és lengyel állampolgárságú volt a lengyel. Ez persze nem jelenti azt, hogy az évtized legnagyobb lengyel irodalmi művei itt születtek volna meg. Volt ugyanis egy körülhatárolhatatlan lengyel terület: az emigránsok magasan lebegő hazája – Franciaországban, Angliában, Itáliában, Svájcban, a német államokban. A romantika első nemzedékének legnagyobbjai – Mickiewicz, Słowacki, Krasiński – éppen a lengyel földtől távol alkották ki-

emelkedő műveiket. Az e nemzedék élvonalába tartozó Seweryn Goszczyńskit és másodvonalának tagját, Wincenty Polt azonban a szabadságharc bukása után Krakkóba vetette sorsuk, ahol pezsdítő módon kapcsolódtak be a Köztársaság kulturális és politikai életébe. (Tehetségben méltó társuk lett az ifjú költő, Edmund Wasilewski. Igaz, az ő műveit Moniuszko zenéje tette népszerűvé.) Mind az emigrációba kényszerült, mind a honi demokraták részéről legsürgősebb feladat volt a novemberi felkelés kritikáját elvégezni, tanulságait levonni. Az emigrációban alakult Lengyel Demokrata Társaság leszögezte: „Hazánk nem az idegen túlerő miatt, hanem társadalmi állásának hibái miatt bukott el.” Azaz a függetlenségi harc nem párosult társadalmi forradalommal. A nemesség önös osztályérdekéből következően 1830–31 eseményeiből is kizárta a népet, esetleges győzelme a nép helyzetén mit se változtatott volna. Az 1835-ben alakult radikálisabb Lengyel Nép pedig a következőket írta *Kiáltványá*-ban: „...Lengyelország nem a nemesség által támadhat fel, hanem csakis a nép révén.” Az 1830–31-es „konzervatív revolúció” ellenében bontakozik ki mind Galíciában, mind a Krakkói Köztársaságban az új irodalmi-kulturális mozgalom: a nép felé fordulás. Népköltészeti gyűjtések, folklórleírások, -ta-

nulmányok, útirajzok jelennek meg. A nép képviselői irodalmi hősöké válnak. A „népi mozgalom” a szlávság iránti érdeklődéssel is párosult. Krakkóban újra kiadták Chodakowski nagy jelentőségű munkáját, *A kereszténység előtti szlávsgáról*-t, amely többek között az egyház bűnéül rója fel, hogy a hajdan virágzó ősszláv kultúra megsemmisült. Megjelentetik az *Igor-ének*-et, a *Királyhegyi kézirat*-ot, nyelvtörténeti, költészettörténeti tanulmányok látnak napvilágot, a cseh történészek, nyelvészek számos munkáját fordítják lengyelre. E munkák megjelenése nagyban a Krakkói Köztársaság létének köszönhető, akárcsak az, hogy az emigrációban élő kiváló történészek és politikusok hozzájuthattak a munkáikhoz szükséges forrásokhoz.

A „lengyel hazafiak Mekkája” a politikai mozgalmaknak is „életteret” biztosított. A városban az emigráció politikai színpéne minden árnyalata képviseltette magát – az arisztokrata Aleksander Wielopolskitól a demokrata Szymon Konarskiig, Czartoryski Hotel L’Ambert-jának konzervatív képviselőitől a Lengyel Demokrata Társaság küldöttjeiig. Krakkó felé fordították tekintetüket azok, akik a harcot újra akarták kezdeni és azok is, akik amnesztiáért folyamodtak Miklós cárhoz. A hajdani Lengyelországot jelképező lengyel államocskát Czartoryski

politikai ütőkártyaként kezelte Franciaországgal és Angliával folytatott diplomáciai tárgyalásai során.

A szomszédos államok rezidensei – jól kiépített besúgóhálózatuk révén – tisztában voltak az emigráció minden krakkói lépésével. Tudták azt is, hogy a Szabad Városban szerveződött különféle titkos szövetezések közül az 1835-ben alakult s az európai karbonári mozgalommal szoros kapcsolatot tartó Lengyel Népi Szövetségre kell leginkább odafigyelnie. A Lengyel Népi Szövetség a nemesi előjogok eltörlését, a nép teljes társadalmi felszabadítását és Lengyelország helyreállítását tűzte ki célul. A szövetség az egész hajdani nemesi köztársaságot be akarta hálózni sejtjeivel, hogy az összlengyel felkelést a megfelelő pillanatban kirobbanthassa. A Szent Szövetség három érdekelt hatalma radikális lépésre szánta el magát. 1835-ben újabb egyezményben állapodtak meg a cieplicei kongresszuson. A Berlinben szignált „titkos traktátus”, amely a megszállás feladatával Ausztriát bízta meg, hangot adott annak a meggyőződésének is, hogy kívánatos lenne, „ha a várost és a krakkói körzetet saját, kifejezett óhajának eredményeként csatolnák valamilyik pártfogó hatalomhoz, ha a Köztársaság maga kérné az ilyen irányú változást. Abban az esetben, ha e kívánság formálisan kifeje-

zésre jutna, a három Udvar megállapodik abban, hogy támogatja azt, s Krakkó meg a környéke hozzácsatoltatik Ő Császári és Királyi Apostoli Felsége Államaihoz...” A Szabad Város megszállása egy esztendő múlva bekövetkezett. 1836. február 9-én a császári, cári és királyi udvarok rezidensei az „elmúlt eseményekre és a szomszédos államok békéjének veszélyeztetésére” hivatkozva felszólították a Szenátust, hogy a Szabad Város területéről nyolc napon belül minden emigránst távolítson el. Határátkelőül az Ausztriába vezető utat jelölték ki. Az osztrák sorompónál gyülekező hontalanokat, akiknek tekintélyes része már családot alapított és egzisztenciát teremtett Krakkóban, katonai fedezettel Triestbe kísérték, ahonnan áthajózták Amerikába. A kijelölt ponton végül hatszázan gyűltek össze. Kevesen ahhoz, hogy a Köztársaság elkerülhette volna az előre eltervelteket: katonailag megszállták. A hatóságok legelőször is a Lengyel Népi Szövetségre sújtottak le. Az elkövetkező két esztendőben pedig nemcsak a krakkói földalatti mozgalmat számolták fel módszeres alapossággal, hanem a galíciait és az oroszországit is. Ez lefejezte a honi lengyel irodalmi és kulturális életet is.

A lengyel forradalmi erők csupán a negyvenes évek közepére rendezték soraikat. Az újjáéledő mozgalom vezető és szervező testülete

a Lengyel Demokrata Társaság versailles-i központja és annak Poznańban székelő honi képviselete. Az emigráns szervezet nem volt tisztában a hazai valósággal, azzal, hogy a politikai helyzet semmilyen tekintetben nem érett egy összlengyel felkelésre. A felszabadító háború hívei a „jó ügyért kiontott vér megváltó szentségének”, a „kisszerűségtől és habozástól megszabadító tett apológiájának”, a „hódító akaratnak és erőnek magát alávető történelem” napóleoni víziójának romantikus ideológiájára alapozták tervüket; arra, hogy a lengyel ifjúság már érett a Lengyelországot megteremtő véráldozatra. A mozgalom teoretikusa Henryk Kamieński volt, aki tanulmányokban, brosúrákban fejtette ki demokratikus nézeteit. Elmélete, miszerint a születő politikai forradalmat társadalmi forradalommal kell párosítani, népszerűségnek örvendett a honi összeesküvők között. Elképzelésük szerint elég kimondani a társadalmi felszabadítás jelszavát, a nép spontán özönlenni fog a felkelés lobogói alá, s partizánháborúja győzelmesen megdönti az országrablók lengyelországi uralmát. A társadalmi szabadság jelszavában úgy bíztak, mint valami mindent megoldó varázsigében, s majdnem teljesen elmulasztották, hogy a tömegeket felvilágosítsák a készülő mozgalomról. (Ez a fordított struccpolitika tragikus következmények-

hez vezetett.) Ráadásul a felkelés katonai vezetőjének kijelölt emigráns Ludwik Mieroslawski ellenzője volt a gerillaharcnak, elképzelésében csak a napóleoni típusú hadsereg kapott helyet, amelynek tisztikarát az emigráció adta volna. Egy ilyen hadsereg adott körülmények között természetesen csak hagyományos ábrándok szüleménye lehetett.

A felkelés gyakorlati szervezője s a korszak legrokonszenvesebb alakja Edward Dembowski, a „vörös várnagyfi” volt. Költőként is figyelemre méltó képviselője a romantikának: a hegeli történetfilozófia lelkes híve és népszerűsítője honfitársai körében. Ő fontosnak tartotta a felvilágosító munkát azok körében, akikért a harcnak folynia kellett.

A felkelés kirobbantását 1846 elejére tűzték ki. A porosz, az orosz és az osztrák hatóságok, mint rendesen, most is jól tájékozódtak a készülő eseményekről. Amit a felkelés demokratikus szellemű vezetői is elmulasztottak, pótolták a galíciai osztrák hatóságok: a maguk érdekeinek megfelelően „tájékoztaták” arról a jobbágyság tömegeit, hogy mi készül. Az általuk földreppentett hírek szerint a nemesség arra szövetkezett, hogy az általa megnyomorított népet kiirtsa. Hűséges alattvalóit természetesen csak a császár mentheti meg uraik vérszomjától. A hírek Galíciában szétszóródó szikrái több évtizedes gyúanyag-

ra hulltak. A földesúri kizsákmányolástól végsőkéig elkeseredett jobbágyság a császárt éltetve fordult szembe közvetlen uraival. Azokkal szembe is, akik éppen a felszabadítására készültek. A február 18-án tétovázva Tarnów ellen vonuló nemesi felkelőket, akik megrettenvén otthonaikba húzódtak vissza, Breinl, a tarnówi sztarosza, saját jobbágyaikkal fogatta el. A városba transzportált nemesekért az osztrák hatóságok „fejpénzt” fizettek. Az udvar emberei szívesen elnézték, hogy császár ellen összeesküvő nemesek udvarházai lángra lobbannak, de később, amikor a felkelő jobbágyok már válogatás nélkül irtották uraikat, hiába próbálták a tüzet eloltani. Galícia más tartományaiban is magasra csapott a gyűlölet lángja.

Mindez a krakkói felkelés előestéjén történt, amikor az előző évben Poznań és Krakkó között kidolgozott tervek egy része már amúgy is hamvába holt. A porosz hatóságok ugyanis az összeesküvésbe beavatottak egy-némelyikének feljelentése alapján sorra tartóztatták le a készülő felszabadító háború Poroszországban tartózkodó vezetőit, köztük Mierosławskit is. Február közepére a Poznańi Nagyhercegségben szerveződött mozgalom le lett fejezve. Így nem volt erő, amely ura lehetett volna a poroszországi lengyel területeknek, és harcra buzdítón betörhetett volna

Orosz-Lengyelországba. A poznaí kudarc hírére a felkelés kirobbantására adott utasítást Krakkóban visszavonták, majd utóbb mégis megerősítették.

Elgondolkoztató, hogy bár az osztrákok nagyjából rendelkeztek az összeesküvést szervező vezetők névsorával, mégsem fogták le őket kellő időben, és bár Collin császári generális a tarnówi akciót követően bevonult Krakkóba, február 22-én délután mégis elhagyta a várost, holott ura volt a helyzetnek. Magyarázható ez a retiráda azzal is, hogy a Krakkói Köztársaság területének és környékének jobbágysai és bányászai a felkelés mellé álltak, és megjelenésük a városban ráijeszthetett a szerényebb hadtesttel rendelkező Collinra. De vajon nem Bécs részéről jól átgondolt provokációról lehetett-e mégis szó? Hogy Krakkó Pétervár és Berlin jóváhagyásával beolvasztható legyen az osztrák birodalomba. Február 22-én, amikor az osztrákok nyomán a Szenátus tagjai és a hivatal más képviselői is elhagyják a várost, a hatalmat Krakkóban a nemzeti felszabadító mozgalom ragadja magához. Megalakul a Nemzeti Kormány, és kiáltványt intéz a lengyel nemzet-hez:

„LENGYELEK!

Ütött a felkelés órája – az egész szétdarabolt Lengyelország egységes életre kel –, felkeltek már testvéreink a Poznaíi Nagyhercegségben, s a Kongresszusi Lengyelországban, Litvániában, Ruténiában folyik a küzdelem ellenségeinkkel. Folyik a küzdelem az álnokság és a túlerő által eltiport jogainkért.”

A hiba csak az, hogy e fennkölt szavakból egy szó se volt igaz. A történelmet alakítani szándékozók – talán a pillanatnyi kényszer hatására – a valóságos helyzetet fölcserélték vágyálmaikkal. És konkrét tetteiket is ez utóbbiakhoz igazították. Márpedig a história tanulságai szerint a tényeknek hátat fordító cselekvésért súlyos árat kell fizetni. Mert Ausztria, Poroszország és Oroszország rendíthetetlen léte és szövetsége tény volt. Az Európát átalakító, oly régóta remélt forradalmi háború pedig még két esztendeig csak álom.

Igaz, a kiáltvány által fellobbantott álom – Lengyelország feltámasztása – nagy lelkesedést váltott ki a Krakkó környéki nemesi udvarházakban. Kazimierz Girtler batowicei birtokos így emlékszik vissza a manifesztum által keltett hatásra:

„...mindannyian sírnak elérzékenyülven a lengyel nemzet leendő létének gondolatára. Nőttön-nő a lelkesedés...” – de a lélekemelő jelenet ellensúlyozására odébb hozzáfűzi: „...néhány paraszt ácsorog a ház előtt. Morognak, sötét, gunyoros pillantással adják egymás tudtára azt, amit nem akarnak ki mondani.”

Girtler jelzése tömör és pontos. A kiáltvány hiába hirdette meg a társadalmi egyenlőséget, a jobbágyszabadítást. Eszméi nem rázták fel a népet, s ha a szép szavak el is jutottak némelyekhez, hatástalanok maradtak. Sőt. Galíciában feltartóztathatatlanul terjedt a lengyel jobbágyság legnagyobb antifeudális felkelése, amelynek végül 470 udvarház és több mint ezer ember esett áldozatul. A forradalmi mozgalom több emisszáriusát a jobbágyok ölték meg vagy juttatták az osztrák hatóságok kezére. A Nemzeti Kormány háborút üzenhetett a három szomszédos hatalomnak, megszüntethette a rendi kiváltságokat, földet ígérhetett a nincsteleneknek, az események menetén ezzel mit sem tudott változtatni. Benedek ezredes gyalogos- és lovas-egységei erőltetett menetben vonultak Tarnówból Krakkó felé. Az ő propagandája meglehetősen hatásosnak bizonyult: katonáit a parasztok egyre növekvő táborra követte,

hogy a császár meglegedésére hozzájáruljon a „lázado urakkal” való leszámoláshoz. Az ezredes pénzt és sőt ígért a hozzá csatlakozóknak.

Február 24-én a háromtagú kormány egyik képviselője, Jan Tyssowski diktátorrá kiáltja ki magát. Titkára Edward Dembowski lesz, aki a wieliczka-i bányászok élén ugyanezen a napon jelenik meg a városban. Első tetteként újságot ad ki, és forradalmi klubot alapít. Cikkeiben lényeges eszméket hangoztat ugyan, de az események nem igazolják ideáit: „a forradalom és a nép elválaszthatatlan fogalmak”; „szeressétek a népet, és hirdessétek meg neki a társadalmi forradalmat, és ő hinni fog nektek, és még a poklokba is követni fog benneteket.” Ő is földet ígér, de a munkásságról sem feledkezik meg. Neki fizetésemelést kér, s új munkahelyek megteremtése céljából nemzeti műhelyek alapítását tervezi. De az agitáció éveken át történt elmulasztását pótolni még a tiszta jellemű Dembowski se tudja. Ki törődik azzal, hogy cikkeinek aláírása alatt ez a megjegyzés szerepel: „volt nemes”?

Benedek ezredes, miután jobbagyöngéntesei segítségével Gdownál szétverte a Bochnia városát megszállni próbáló krakkói forradalmi csapatot, február 27-én a Krakkói Köztársaság kapujában állott. Dembowski fegyvertelen körmenet élén, templomi zászlók és fe-

születek alatt vonult az osztrákok elébe, bízva abban, hogy a hit erejével maga mellé tudja állítani a félrevezetett parasztokat. A katonák sortüze nemcsak reményének, életének is végét vetett.

Tyssowski március 2-án leköszönt a hatalomról, és két nap múlva 1500 embere élén, a porosz király jóindulatában bízva, Sziléziába vonult. A várost még aznap ellepték Miklós cár csapatai. Meglepetésszerűen. Krakkó módosabb rétegei nagy megkönnyebbüléssel fogadták a változást, köszöntötték a város új gazdáját. Nemcsak amiatt, hogy a társadalmi forradalom veszélye elhárult fejük és javaik fölül, de amiatt is, mert tartottak az osztrákok bosszújától.

A kilenc napig tartó „első lengyel szociális forradalom”, amelyet antifeudális jellege miatt Marx is történelmi jelentőségűnek tartott, véget ért. Tanulsága keserű volt a lengyel forradalmárok számára. Végérvényesen meggyőzte őket arról, hogy csak egy demokratikus lengyel nemzet harcolhatja ki az ország függetlenségét, ám a lengyel demokrácia elválaszthatatlan függvénye a feudális kiváltságjogok eltörlése és az agrárkérdés megoldása, hogy a népet nem elég hangzatos eszmékkel, elméletekkel felemelni, annak magatartását csak kemény gyakorlati munka határozhatja, változtathatja meg.

Krakkót az osztrákok bosszújától természetesen nem oltalmazta meg Miklós cár. Amit a felkelés kirobbanása előtt Bécs elmulasztott, március 4-e után sokszorosán pótolta: ezerkettőszáz embert tartóztatott le a Krakkói Köztársaságban és háromezret Galíciában. Közülük néhányat kivégeztek, több százat börtönöztek be vagy tartottak még két év múlva is vizsgálati fogságban. A tavasz folyamán pedig kíméletlenül elfojtották a galíciai parasztfelkelést.

1846 novemberében sor került a Krakkói Köztársaság felszámolására. Pétervár és Berlin jóváhagyásával Ausztria bekebelezhette a Szabad Várost. Czartoryski herceg diplomáciailag hiába követett el minden tőle telhetőt: a hajdani Lengyelország önállóságának jelképes maradéka megszűnt. A lengyel államocská léte mellett kezességet vállaló Anglia és Franciaország figyelméből és felelősségérzetéből ezúttal is csak szerény tiltakozásra futotta.

(1981)

Egy történelmi évfordulóról

A felkelések, függetlenségi háborúk, forradalmak kudarcának az az egyik nagy jelentősége, hogy fájdalmas örvényeket kavarnak a közösség, a nemzet tudatában, vagy – rosszabbik esetben – ezek az örvények teremtenek meg-megújulóan tudatot. A lengyel történelem utóbbi két évszázadát sűrűn tarkítják a vitakrátereket robbantó események. A legelsőik között, akik céltábla elé kerültek, Kościuszko is ott található. Nem volt-e részéről szűk látókörű politikai felelőtlenség felkelést kirobbantani 1794-ben, az ország kétszeri felosztása után? Hiszen ezzel okot adott a három szomszédos országrablónak, hogy a maradék hazát véglegesen feldarabolják. És a napóleoni háborúk idején a lengyelek számára vajon a francia elkötelezettség volt a leghasznosabb? E két fontos kérdésre mindazonáltal megnyugtatóbb választ lehet adni, mint az írásunkhoz kapcsolódó harmadikra: volt-e értelmű 1830. november 29-én felkelést kirobbantani Varsóban? (1970 után reneszánsza volt az ezzel kapcsolatos vitának, Marian Brandystól Andrzej Kijowskiig, Tomasz Łu-

biénskiig több szerző elmélkedett e kérdésről.) Hiszen a Napóleon pártfogásával 1807-ben létrehozott Varsói Hercegségnek a bécsi kongresszus által nyolc évvel később Sándor cárnak odaítélt részén nemcsak a gazdasági élet virágzott és a pénzügyi helyzet volt stabil, hanem a nemzet kulturális intézményei is viszonylag szabadon fejlődhettek, működhettek, sőt a politikai szervek is demonstrálhatták létüket. A szejm, még ha tevékenységét növekvő rosszallással is nézte I. Sándor, majd I. Miklós, összeült, tárgyal, ebben-abban döntött, sőt még ellenzékkel is rendelkezett. A Kongresszusi Lengyel Királyságnak alkotmánya volt, és önálló hadserege, amely nemzeti színeit és némi módosítással a címerét is megőrizhette. Mit akarhattak hát Európa 1815-ben létrehozott szent és sérthetetlen rendjében a felkelt lengyelek? Ehhez hasonló kérdéseket Európa zsandára is megfogalmazott 1831 tavaszán, a lengyel hadsereg visszhangos győzelmeinek idején. I. Miklós, aki korántsem volt olyan ostoba, mint amilyenek történelmi publicisztikánk egy része 1849 fényében-árnyékában megrajzolta, azt hirdette sértődött göggel, hogy a lengyelek a perszónalunióval egy egész birodalmat nyertek, a felkeléssel pedig egy egész birodalmat veszíthetnek. A birodalom felvevő piacaira gondolt, s ezáltal a koronája alá tartozó Lengyel

Királyság gazdasági fejlődésének „korlátlan” lehetőségére.

I. Miklóst talán őszinte elégedettséggel töltötte el a lengyel földön végbement gazdasági fejlődés. A lengyelek viszonylagos különállása s a különállást garantáló alkotmány azonban határozottan zavarta. Erjesztő példaként lebeghetett birodalmának népei előtt. Ezért várta az alkalmat, hogy megszüntethesse. Számára – paradox módon – a Lengyel Királyság garanciáját nem a bécsi kongresszus pecsétje jelentette, hanem testvérbátyjának, Konstantin nagyhercegnek a személye, aki 1825-ben éppen az ő javára mondott le a trónról, beérve továbbra is varsói posztjával. A lengyel hazafiak, az ifjú összeesküvők szemében viszont Konstantin a cári zsarnokságot testesítette meg; a felkelés nyitányaként ezért rohanták meg a Belvedere palotát, s keresték életre-halálra a gyűlölt nagyherceget. A „novemberi éj” előkészítői, akiknek körében a hadapródok mellett írókat, költőket, történészeket is találunk, nem rendelkeztek határozott programmal. Mint hirdették, a „megsértett alkotmány védelmében” ragadtak fegyvert, s készek „életüket áldozni”. Vagyis megmozdulásuknak igyekeztek törvényes jelleget adni. Mert hiába voltak az iskolák lengyelek, ha egyetlen nyílt utalás is elég volt a függetlenség és alkotmányosság jelké-

pes dátumára (1791. május 3-ára) ahhoz, hogy a vilnai egyetemről börtönbe és száműzetésbe kísérik a (volt) diákokat, történetesen Adam Mickiewiczet, Tomasz Zant és társait. Mert hiába a remekül kiképzett lengyel hadsereg, ha I. Miklós 1830-ban éppen a belgiumi és a franciaországi „rendcsinálásban” szánt neki fényes szerepet. (Ez kísértetiesen emlékeztetett volna arra a szerepre, amit egyszer már Spanyolországban és részben Itáliában eljátszottak Napóleon zászlai alatt.) És a szejm? Az ellenzéki kaliszi követeknek köszönhető csupán, hogy nem volt oly engedelmes játékszere a cárnak, mint „illett volna”. A címer híven jelképezte a helyzetet: kicsi lengyel sas a kétfejű cári sas mellén.

A lengyel állam politikai és nemzetközi státusa, az önállóság látszatát sugalló intézmények, a Lengyel Királyság katonai ereje és az 1830 második felét jellemző kedvező külpolitikai helyzet (többek között a megromlott orosz–osztrák viszony) összhatásából következik, hogy a XIX. század egyetlen lengyel megmozdulásának se volt akkora győzelmi esélye, mint a november 29-én kirobbant felkelésnek. Az esély komolyságát jellemzi: nyolc hónapra volt szükség ahhoz, hogy módszeresen, tervszerűen, árulással határos módon eltékozzák...

...Mint rémálomból riadt fel november 30-

án a királyság kormánysszerve, amely rövidesen Ideiglenes Kormányra alakult. Az ifjak győzelemre vitték a „revolúciót”, de vezetését az „öregekre” bízták – e mondat fájdalmas vádként és önvádként visszhangzik majd évtizedeken át. Mert 1830–31 történelmi eseményeinek első szakaszában a lengyel társadalom szinte valamennyi befolyásos képviselője hajlandónak mutatkozott a felkelést az alkotmány állandó megsértése elleni tiltakozásként beállítani. A radikálisabb szociális nézeteiről ismert népszerű történész és egyetemi tanár, az 1830. december 3-án megalakult Ideiglenes Kormányban is helyet kapott Joachim Lelewel is ekkor még azt tartotta, hogy az alkotmányos Miklós király vívja meg majd a háborúját a zsarnoki módon uralkodó Miklós cárral. A háború célja tehát – Lelewel szerint is – a Lengyel Királyság alkotmányosságának megoltalmazása vagy felszámolása. Ez a fel fogás erősen emlékeztet 1848 szeptemberének magyarországi helyzetére, amikor a honi politikai élet még némely megegyezésben reménykedő képviselői azt hirdették, hogy tulajdonképpen V. Ferdinánd alkotmányos magyar király visel hadat Ferdinánd osztrák császárral szemben.

Az alkotmánnyal kapcsolatban hangsúlyozott érveknek ekkor kettős céljuk volt. Egyrészt előbb a Konstantin nagyherceggel, majd

Miklós cárral folytatott tárgyalásoknak (pontosabban: tárgyalási kísérleteknek) igyekeztek törvényes jelleget kölcsönözni, másrészt a nyugat-európai kormányok számára akartak a felkelés kirobbanásának elfogadható magyarázatával szolgálni, hogy rokonszenvüket, támogatásukat megnyerjék. Az alkotmányos cikkelyek betartásának szavatolásáért kirobbant harc eszméje, a nyílt háború 1831 februárjában bekövetkezett kitörésével alakul át az állami, nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott harc ideájává. Programjában a társadalmi kérdések – a jobbágyszabadítás jövőbeni szükségessége és módja – nem nyernek megfogalmazást. Csupán az állami birtokokon dolgozó jobbágyok számára helyezik kilátásba szolgáltatásaik pénzzel történő megváltását. Sorsának jobbra fordulásával egyébként csak a katonának állt jobbágyot kecsegtetik. A Nemzeti Kormány a tulajdon szentségét hirdeti, a birtokos nemesség és a gazdag polgárság érdekeit tartja oltalmazón szem előtt, s nincsen olyan társadalmi erő, amely politikáját bármiben is módosíthatná. A függetlenségi harc tömegbázisát így a köznemesség adja. A jobbágyság döntő többsége passzív szemlélője az eseményeknek.

Az államot másfél évtizede igazgató férfiak november 29-ét követően se kerültek ki a

hatalomból. (A leginkább kompromittálódottakat kivéve.) Ők helyzetükből következően is mindent megtettek, hogy a felkelés ne nőjön forradalommá, sőt intézkedéseikkel arra törekedtek, hogy a király-cár ledöntött trónját visszaemeljék helyére. Azt remélték, hogy Miklós méltányolni fogja igyekezetüket, s megbocsátja nekik a véres novemberi éjszakát. Törekvésükben megbízható, határozott kezű szövetségesre leltek Józef Chłopicki tábornok személyében, aki, mivel a nagyherceg 1818-ban félreállította, még a radikálisok körében is rendkívüli népszerűségnek örvendett. Az Ideiglenes Kormány őt ruházta fel diktatori hatalommal. Arisztokrata megbízói nem csalódtak pártfogoltjukban, akinek az volt az első ténykedése, hogy fölvegye a kapcsolatot a cárral. A lengyel tábornok és az Ideiglenes Kormány, élén a befolyásos Adam Czartoryski herceggel, azonban nem lehetett úgy hűséges a cárhoz, hogy a nemzettel szembeforduljon, mert lelepleződik. Követeléseiket a cár kategorikusan visszautasította, s feltételeket alattvalóinak – a megbocsátás fejében – ő szabott. Így a történelem színpada labilis politikai színpaddá vált a lengyel kormány tagjainak talpa alatt. A cár iránti lojalitásuk – amellyel élére álltak a felkelt nemzetnek – hasznavehetetlennek bizonyult. Így aztán egyszerre vesztették el a cár „atyai jóindula-

tát” és nemzetüket. A szabadságharc leverésével pedig ők is földönfutókká váltak.

Sorsuk – a függetlenségi háború végkimenetelével együtt – a harctéren dőlt el. Az ország a 42 ezer fős korszerűen felszerelt és elsőrangúan felkészített hadseregét kiképzett tartalékaiból 120 ezer főre tölthette föl. Ha erélyes, a nemzet valós érdekeit szem előtt tartó főparancsnok és kormány áll az élén, gyors manőverrel – s némi kockázat vállalásával – szétverhette volna Konstantin nagyherceg menekülő hadtestét, s esetleg maga mellé állíthatta volna a szomszédos tartományok litvániai gárdahadtestét, amelynek tisztikara jórészt ukrainai, fehéroroszországi és litvániai lengyel nemesekből állott. A tavasszal kirobbant litvániai és volhiniai felkelések – szervezettebben – szintén jelentősebb támogatást adhattak volna. Miklós cár az 1831 márciusának utolsó napján aratott lengyel győzelmek visszhangjaként nem csupán taktikából húzatta meg 1812 vészharangjait, s lobbantatta föl a Napóleon elleni honvédő háborúban csodákat termő hazafias érzéseket. Puskinnak is őszinte hazaszeretete diktálta a lengyel eseményekkel kapcsolatos, ám azokat elítélő verseit.

A lengyel hadsereg harctéri sikerei és kudarcai döntő mértékben a lengyel főtisztikar „hozzaállásán” múltak. Tagjai a republiká-

nus légiók, a napóleoni háborúk híres hősei voltak, akik végigharcolták Európát – Lengyelorszáért. Ezért élvezték a nemzet bizalmát. A novemberi éjt követő mámoros napokban-hetekben még a radikálisok is megfeledkeztek arról, hogy mind a főtisztek, mind a „főhivatalnokok” rangjukat, jövedelmüket, birtokukat immáron másfél évtizede a cárnak köszönhatték. Hazafiságuk és az uralkodó iránti hűségük kibogozhatatlanul egybefonódott. Ezt egyébként az emlékezetes novemberi este is véresen bizonyította. Pár óra alatt hat lengyel tábornokkal végeztek forradalmi szigorral a katonái, mert az előbbieket uralkodójuknak tett esküjüket többre becsülték az ellene felkelt nemzetnél. (A későbbi hónapok során még három generálist öltek meg árulás vagy árulás gyanúja miatt bajtársai és polgártársai. A harcmezőn négy halt hősi halált.)

Pedig a lengyel–orosz háború – ahogy az egykori eseményeket a kortársak nevezték – kirobbanása után még a felkelés megalkuvó polgári és katonai vezetésének is arra kellett volna törekednie – ezt kívánta az elemi logika –, hogy Miklós hadseregét megverjék. Egyszerűen azért, hogy az uralkodó tárgyalni és kiegyezni kényszerüljön velük. A lengyel vezérek, mind Chłopicki, mind Jan Skrzynecki, úgy tetszik, a vereségnél is jobban féltek a győzelemtől. Hűségük mellett arra gondol-

hattak, hogy a győzhetetlennek hitt Napóleon ármádiája is fönnakadt az orosz szuronyokon? A tavaszi lengyel offenzíva – félerővel – kivívott eredményeit Skrzynecki oly át gondolt tervszerűséggel tette semmivé, mintha Miklós cár jól fizetett ágense lett volna. Alattvalói alázata árulással felért, amikor túlerőben levő csapataival nem támadta meg és nem verte szét a cár fivérének, Mihály nagyhercegnek elcsigázott, kiéhezett gárdahadtestét. A cári csapatok főparancsnoka, Ivan Gyibics tábornok nem volt ilyen aggályos, Osztrolenkánál meglepte és szétverte Skrzynecki visszafelé vonuló hadát. Hogy a vereség nem lett döntő, az egy Bem nevű alezredesnek köszönhető, aki könnyűlovas ütegével közvetlen közélről vette tűz alá a Narew hídján átzúduló ellenséget. Magabiztos fellépésével elhitette, hogy a lengyeleknek még számottevő tartalékaik vannak, s így Gyibics nem erőltette tovább a támadást. Nyolcezer lengyel katona fizetett életével, vérével vagy szabadságával főparancsnoka lovagias ostobaságáért. És Skrzyneckit hősnak kijáró tisztelettel fogadta Európa, s bajtársai is héroszként emlegették, mert a tragikus órában a halált kereste az osztrolenkai csatamezőn. Persze a lengyel hadsereg élére előbb, augusztus 11-én a határozatlan Henryk Dembiński, majd a korábban ugyan erélyes, de akkorra már inkább

intrikus Jan Krukowiecki került, aki kétnapos harc után, szeptember 8-án föladta Varsót Paszkevicznek. Igaz, aligha tehetett volna mást. A még le nem győzött, de megfogyatkozott hadtestek, ajkukon a lengyel légió dalával, vonultak Poroszország és Ausztria felé az emigrációba... (Más részükre a kaukázusi front várt, ahol levezekelhették felségsértő bűneiket.)

A lengyeleket, akiket két évtizeddel korábban Napóleon mamelukjainak tituláltak, Anglia- és Németország-szerte kitörő lelkesedéssel köszöntötték Európában. Létük, soruk most tudatosodott igazán Európa nemzeteiben. Franciaország befogadta és anyagilag támogatta őket. Politikai ügyé, országgyűlési tárggyá azonban csak Magyarországon vált Polónia sorsa – híven a múlt hagyományaihoz és ahhoz a szerephez, amelyet a magyar reformnemzedék magára vállalt.

A levert szabadságharcot és hőseit nem mindegyik kortárs költő siratta el a Mickiewiczre jellemző tüsszel és fájdalommal. Juliusz Słowacki *Agamemnón sírja* című versébe, amelyet a lengyel romantikus irodalom egyik legszebb költeményének tartanak, oly fájdalmas, gúnyos keserűség vegyül, mint amilyen Arany Jánosnak *A nagyidai cigányok* című, 1848-at, 1849-et görbetükröztető poémáját áthatja:

*Ám hiú dísz csal, ámít üres álom,
Lettél a népek közt papagáj s páva,
Cselédje másnak! nyakadon a járom!
Jól tudom én, hogy hasztalan a gyáva
Szívnek az intés –*

(Lator László fordítása)

Az 1830–31 eseményeivel foglalkozó lengyel történészek és publicisták egy része mintha Juliusz Słowacki idézett gondolatain át vizsgálná, értékelné a korszak kormosan-véresen kirajzolódó kérdéseit. Azon a véleményen vannak, hogy a novemberi felkeléssel és szabadságharccal I. Miklós cár nyerte a legtöbbet: felszámolhatta az alkotmányos Lengyel Királyságot, annak politikai és kulturális intézményeivel együtt. Ezért a „novemberi éjt” jelképesen felelőtlen tettként tartják számon. Ha azonban feltesszük, hogy a kongresszusi állam a birodalom beolvasztóterméhez volt előszoba, november 29. érdeme felbecsülhetetlen. Emléke, tanulsága tudattá, a lengyel gondolkodás, közgondolkodás hajtómotorjává vált. Az országrabló könyörtelen zsarnoksága a lengyeleket naponta emlékeztette nemzetiségükre és a helyzetükből fakadó feladataikra.

Aleksander Świątochowski, a lengyel pozitívizmus legkiválóbb publicistája, aki az óriási véráldozatokkal járó nemesi szabadsághar-

cokat elítélve, a „napi aprómunka” főideológusának számított az 1870-es években, *Hetvenöt év múltán* című, 1905-ben írott és közzétett megemlékezésében mindezek ellenére így foglalta össze a XIX. századi fegyveres megmozdulások, köztük az 1831-es szabadságharc értelmét: „Lehet, hogy az 1830-as és 1863-as forradalmak nélkül nemzetünk elhájasodott volna, és így nyomna sokat a latban, de mára valószínű csak egy hízott disznó lenne. (...) A felosztások után a lengyelek két út között választhattak: vagy önmagukból kivetkezve elaljasodnak, s megsemmisítik a felosztóiktól kapott takarmányt, vagy veszteségeikkel, vereségeikkel, romlásaikkal mit se törődve, az erőszak elleni szakadatlan lázadásaikkal mentik meg létüket. Ha számbelileg és kulturálisan gyengébbek lettek volna, talán az első utat választják; de tömegükre és erejükre támaszkodva a másik útra léptek. (...)

(...) Az évforduló szomorú, tagadhatatlan, de megfontolandó, hogy a lázadás erkölcsi hatása nem veszett oda Białolekánál és Grochównál. Az elesett katonák, az elkobzott birtokok, a tönkrement vállalkozások és a bezárt intézmények száma könnyen kimutatható, így a felsorolt következményeket szokás az elbukott küzdelem egyedüli eredményének tekinteni. Miközben vannak még más, nehezebben felfedhető eredményei is: a nemzet

érzelmi húrjainak feszességében, az önfeláldozás és a hősiesség magaslataira szárnyaló lelkekben, a mártírok tiszteletének kultuszában, az önzetlen lelkesedés lélektisztító tüzeiben, az élet, a célok és törekvések eszményítésében. Ezt a legmelegebb otthon, a leggazdagabban megterített asztal se nyújthatja; ami pedig az eljövendő nemzedékek javát és izlését illeti, számukra aligha az lesz a legfontosabb, hogy eleik a múltból tokásan és pirosposzsgás arccal nézzenek a jövőbe. Valamivel többet kell átadnunk nekik, mint amennyit jólétünk és elégedettségünk jelent.”

Stanisław Wyspiański is hasonlóképpen fogalmazta meg 1830–31 hősi áldozatainak értelmét a századfordulón írt híres drámájában, a *Novemberi éj*-ben. Ezt a darabot Andrzej Wajda rendezésében hosszú éveken át nagy sikerrel játszotta a krakkói Régi Színház. A Tavaszisten Konstantin nagyherceg feleségéhez, a lengyel származású Joannához intézett szavai mintha Aleksander Świątochowski gondolatmenetét folytatnák:

*Jövő nemzedékekre hagyom a tettet,
hol az apák nagyok – nagy fiak születnek –
s szabadságban élnek – – majdan!
Mi bennetek romlott, férges,
gyökerestől mind kitépem;
Földeteken ami gaz van,*

ami fájó és ártalmas,
gyógyul minden múltó évvel.
Sorsotok még sok nyomorúság,
s megannyi próbatétel, dúltság.
De ha körötökből hitvány lelkek
törnek veszedelmetekre –
egybehívom – és szerteszórom őket!
S az erényt – földben – magvakban őrzöm
meg!
Még visszatérek – megannyiszor vissza majd
én – a csillag-homlokú Tavasz,
s az élet, mit adok – parázs a hamu alatt! –

(1980)

Bem József és az 1830–31-es lengyel szabadságharc

„Amikor híre kelt, hogy Ramorino átutazik Strassburgon, a diákok nyomban szubskripciót nyitottak, és elhatározták, hogy fekete zászlóval vonulnak elébe. Végre megjött a hír, hogy Ramorino, Schneider és Langermann generálisok társaságában, délután érkezik. Mi tüstént összegyűltünk az egyetemen: de amikor menetünk a kapuhoz ért, egy tiszt, aki a kormánytól parancsot kapott, hogy ne engedjen át minket a zászlóval, fegyverbe szólította az őrséget, hogy utunkat állják. De mi erőnek erejével keresztültörünk, és vagy három-négyszázan ellepjük a nagy Rajna-hidat. Csatlakozik hozzánk a Nemzeti Gárda. Végre egy csapat lovas kíséretében feltűnt Ramorino. Egy diák beszédet tart, ő válaszol rá, beszél egy nemzeti gárdista is. A nemzeti gárdisták körülveszik a fogatot, és húzzák, mi a zászlóval élére állunk a menetnek, mely előtt jókora zenekar masíroz. Így vonulunk be a városba hatalmas néptömeg kíséretében, a *Marseillaise*-t és a *Carmagnole*-t énekelve, mindenfelé zúg a kiáltás: Vive la liberté! Vive Ramorino! à bas les ministres! à bas le juste

milieu! A város ki van világítva, az ablakokban a hölgyek kendőjüket lobogtatják, Ramorinót diadalmenetben viszik a vendégfogadóig, ahol zászlóvivőnk azzal a kívánsággal nyújtja át neki a zászlót, hogy ez a gyászlobogó változzék át mielőbb Lengyelhon szabadságának zászlajává” – kezdi az olasz származású lengyel tábornok, Hieronim Ramorino franciaországi fogadtatásáról írt beszámolóját a *Danton halála* ifjú szerzője, Georg Büchner. Szüleinek címzett levele néhány hónappal a lengyel felkelés leverése után, 1831 decemberében kelt. Az általa rajzolt képsor jól szimbolizálja az emigrációt vállaló több ezer lengyel útját: a gyászlobogó alatti diadalmenetet. A Ramorinónak átnyújtott jelkép nem változik Lengyelország szabadságzászlajává. Foszló halotti lepel lesz csupán. Juliusz Słowacki, a lengyel romantika első nemzedékének kiemelkedő alakja ennek feketéjére írja *Meyzner kapitány temetése* című híres versét. Bevezető sorai nemcsak az elhunyt lovastiszt utolsó útját jellemezték:

*Elhoztuk a bús kórházi koporsót,
Bebetni koldúsgödörbe akarták;
Könnyet fölötte jó anya nem ontott;
Sírkö márványa nem takarja hamvát.*
(Rónay György fordítása)

Mert a hontalan szabadsághősöket köszöntő díszkivilágítás hamar kialszik, és a lelkesedés is hunyorgó emlékparázssá zsugorodik. Victor Hugo, George Sand, Jules Michelet, Lamartine és Lamennais szavai egyre visszhangtalanabbakká válnak. A közkatonákat – tisztjeik egy részével – elnyelik a francia kaszárnnyák, a megélhetés napi gondjai, a bomló elme és a nyughatatlan lélek örvényei. A hadfiak által kivívott dicsőség babérlombja idegenben is a generálisok homlokát övezte. Például a Büchner említette Hieronim Ramorinót, aki főparancsnoka utasítását kijátszva, 20 000 emberével és 40 ágyújával 1831 szeptemberében Galíciába menekült, s az osztrákok előtt letette a fegyvert. Tegyük hozzá: a felkelés legválságosabb időszakában cselekedte ezt, és üldöző ellensége is gyengébb volt nála. Vagy Jan Skrzyneckiét, aki közel fél éven át a lengyel hadsereg fővezére volt. Tevékenységeért, ahogy hadának győzelmi esélyeit sorra, módszeresen eltékozolta – a történészek értékelése szerint –, cári kitüntetést érdemelt volna. Skrzynecki aztán a belga hadsereg nagy elismerésnek örvendő főfelügyelője lett. (Belgium – szerencséjére – az ő működése alatt nem keveredett háborúba.) De megemlíthetjük Henryk Dembiński nevét is, akit komoly felelősség terhel a litvániai felkelést segítő lengyel hadosztály felmorzsolódásáért.

Dembiński e hadosztály zömének kapitulációja árán vezetett vissza egy kisebb seregrészt Varsóba. Ezért oly európai hírnévre tett szert, amely még Kossuthot is bűvöletében tartotta 1849 elején, amikor őt hívta Magyarországra főparancsnoknak. A méltatlan tábornokok névsorát folytatni lehetne. Listájuk már a felkelés utolsó szakaszában kialakult, az emigrációs pártharcok pedig újabb és újabb névvel bővítették. Voltak azonban olyanok is, akik igaztalanul kerültek rá. Közéjük tartozik Bem József tábornok, akinek főként azt vetették a szemére, hogy késlekedve csatlakozott a felkeléshez. Valóban, kirobbanása után közel három és fél hónap múlva jelentkezett katonai szolgálatra. Bem azonban nem Varsóban és nem is a Lengyel Királyságban élte át november 29. véres, dicsőséges óráit. Jóval később, Galíciában érte a felkelés kitörésének híre. Fél évtizede már, hogy az osztrák birodalom polgára volt. Híján birtoknak, építész-mérnökként, gazdatisztként, bérlőként tartotta fenn magát. Mielőtt Varsóba indult, ügyeit rendeznie kellett, és ez időbe telt. Megérkezése után néhány nappal kinevezték a könnyűlovasüteg őrnagyává.

Az előléptetés, mondhatni, születésnap ajándék volt. Bem 1794. március 14-én született Tarnówban. Életének állomásai megannyi történelmi fordulópont. Már a születési

dátuma is az, mivel a Tarnówtól nyolcvan kilométerre fekvő Krakóban Kościuszko Tádé ez idő tájt szólítja harcba a nemzetet. Tarnów ekkor már több mint két évtizede a Habsburg Birodalom városa, Krakó az ország második, 1793-as feldarabolása után is lengyel területen maradt. Kościuszko szabadságharcának egyik célja: a felosztások érvénytelenítése. Felkelése azonban elbukott, és Ausztria, Oroszország, Poroszország Lengyelországot kiradírozták Európa térképéből. Krakó Ausztriához került, s Bem családja az 1800-as évek elején ide költözött. Itt hallotta annak hírért, hogy Napóleon az 1807-es tilsiti békeszerződésben a Poroszországhoz csatolt lengyel területek egy részén létrehozta a Varsói Hercegséget. Az önálló lengyel államcska reménnyel töltötte el a bekebelezett tartományok lengyel lakosságát. 1809 újabb fontos dátum az újkori lengyel historiában és Bem életében is. Ferenc császár a spanyol felkelők sikerein felbuzdulva hadat üzent Franciaországnak; seregei betörték Bajorországba és a Varsói Hercegségbe. A Habsburguralkodó sorsa Wagramnál megpecsételődött. Elveszítette 1795-ben szerzett lengyel területeit is, az ún. Új-Galíciát, amelyet a Varsói Hercegség Poniatowski József által vezetett hadserege szabadított fel – Krakóval együtt. Bem ekkor tizenöt éves múlt.

Azonnal jelentkezett a hadseregbe; a varsói Tüzér és Műnökkari Iskolára irányították. Tanulmányai befejezésével egy lovas tüzérezredhez került Danckába. Tüzér főhadnagyként részt vett az oroszországi hadjáratban. A Nagy Ármádia pusztulása után ismét dancikai erődítménybe osztották. A fontos kikötővárost csaknem egy évig ostromolták a szövetséges hadak. Bem nyargalós ütegevel többször kitüntette magát a harcok során. A város azonban, híján a felmentés lehetőségének, 1813 végén kapitulált. Bem megőrizhette kardját és kitüntetését.

A liberális szellemű I. Sándor cár a Varsói Hercegségnek a bécsi kongresszus határozata értelmében hozzá került területein létrehozta a Lengyel Királyságot. Lengyel koronával homlokán új államának alkotmányt adott, nemzeti hadsereget állított fel, széles körű politikai és kulturális autonómiát biztosított. Átvette a Varsói Hercegség francia mintára szervezett közigazgatási apparátusát és hadseregét. Ez Bem sorsát is meghatározta; jelentkezett az új lengyel hadseregbe.

A reakciós pétervári udvari körök ingerülten szemlélték Sándor cár lengyelországi tevékenységét, míg a haladó orosz nemesség azt remélte, hogy a lengyel példa nyomán Oroszország is hamarosan alkotmányt kaphat. Az uralkodó és lengyel alattvalóinak őszintén jó

viszonyát fokozatosan megrontotta az, hogy a Királyságot gyakorlatilag testvéröccse, Konstantin nagyherceg és teljhatalmú megbízottja, Novoszilcov szenátor kormányozta. Amennyire népszerű volt a megnyerő modorú és rokonszenves Sándor, annyira visszataszítónak és ellenszenvesnek bizonyult Konstantin. A nagyhercegnek egyetlen „gyengéje” volt: a hadsereg. Beköszöntőül mindent megtett, hogy a francia hagyományokból táplálkozó forradalmi szellemet kiölje a lengyel kasszárnnyákból. Ismét bevezette a testi fenyítést. A tisztek és a közlegények közötti emberi kapcsolatot és az írni-olvasni tanulás áldásos hagyományát felszámolta. „Porosz-osztrák mintára főként a parádékra, mustrákra, a katonák küllemére” fektette a fősúlyt. Lobbanó természete a jutalmazó lelkesedés és az indokolatlanul büntető durvaság között csapongott. Mindazonáltal főként az utóbbi indulat tartotta hatalmában. Elégedetlenségét záporozó pofonokkal, ökölcsapásokkal fejezte ki. E tekintetben a tiszteket se kímélte. 1817-ben tiltakozásul öt fiatal hadnagy agyonlőtte magát. Bem József főhadnagy, aki a 4. könnyűlovasüteghez nyert beosztást, szintén összekülönbözött a nagyherceggel, mert 1816 végén „félzsoldra”, „javító-nevelő” állományba került, s néhány hónap múlva „családi okokra” hivatkozva kérte leszerelést.

sét. E folyamodványával nem állt egyedül. A napóleoni iskolát kijárt tisztek, az alacsonyabb rangúaktól a tábornokokig – az utóbbiak között volt Józef Chłopicki –, kiábrándultságukban tömegesen léptek ki a hadseregéből. Bem azonban fél esztendő múltán már ismét tényleges tisztként szolgált. Sőt 1819 áprilisában alkapitánnyá, egy év múlva pedig kapitánnyá léptették elő. Ezt minden bizonynyal egykori danckai felettesének, Bontemps tábornoknak köszönhette. A lengyel hadseregben is szolgálatot vállalt francia származású Pierre Bontemps nagy érdeklődést mutatott az új fegyver, a rakéta (röppentyű) iránt. Tökéletesíteni szerette volna ezt a napóleoni háborúban már bevetett sajátos tüzérségi löveget. Újító igyekezetében Bem támogatta a legodaadóbban és a legnagyobb hozzáértéssel. Ez utóbbi megjegyzésnek nem mond elment, hogy kísérletező kedve kis híján az életébe került, mivel a „szilárd hajtótöltettel” megpakolt üst egyik alkalommal felrobbant a közelében. Az orvosok alig tudták megmenteni a szeme világát. Arcát a beléje égett puszkapor tette „ragyássá”. Kísérletezését azonban nem hagyta abba. Eredményei francia nyelvű munkában láttak napvilágot.

1822-ben, amikor mint a Nemzeti Szabadszövetség tagját letartóztatták, ismét Bontemps tábornoknak köszönhette, hogy nem

került börtönbe. A generálisnak valószínűleg azzal sikerült meggyőznie Konstantin nagyherceget, hogy ha a lengyel hadsereget fel akarja szerelni rakétatelepekkel, nem nélkülözheti Bemet. Így pártfogoltját – tekintettel „tudományos munkásságára” – visszavették a hadseregbe, s egy év múlva rendőri felügyeletét is megszüntették.

1825 novemberében meghalt a Lengyel Királyságot 1815-ben létrehozó I. Sándor orosz cár és lengyel király. A korona életkora szerint Konstantin nagyherceget illette, de ő – mivel nem akarta elhagyni Varsót – lemondott róla öccse, Miklós javára. A cári hadsereg egy része azonban ettől függetlenül Konstantinra esküdött fel. A zavaros helyzetet kihasználva, az orosz tisztek egyik csoportja fellépett az orosz birodalom demokratikus átalakításáért. Közülük Szergej Muravjev-Aposztol már korábban kapcsolatot teremtett lengyel összeesküvőkkel. Kimondták a független lengyel állam megalakításának szükségességét, anélkül hogy leendő határaitban véglegesen megállapodtak volna. De a forradalmi összeesküvők között felmerülő vitás kérdésekben is a Pétervár főterén 1825 decemberében eldőrdült ágyúk döntöttek. I. Miklós határozott fellépése nem okozhatott csalódást. Ő már trónra lépése előtt leszögezte, hogy mi várható tőle: „Az uralko-

dónak nem áll jogában megkegyelmezni azoknak, akik államellenes bűnöket követtek el.” Hű maradt szavaihoz. A dekabristák vezetőit kivégeztette, a többieket, köztük az összeesküvő mozgalomban részt vett oroszországi lengyeleket, szibériai kényszermunkára ítélte. A Lengyel Királyságban is sorra tartóztatták le az összeesküvéssel gyanúsítottakat. A szejm bírósága azonban – arra hivatkozva, hogy minden lengyelnek kötelessége az állam helyreállításán munkálkodni – felmentette a vádlottakat. Egyetlen ember volt, aki halált kért rájuk: Wincenty Krasinśki, a napóleoni gárda hajdani könnyűlovasezredének parancsnoka. Az újdonsült cár bosszúra lendülő öklét visszatartották az alkotmány cikkelyei. Kénytelen-kelletlen tudomásul vette az ítéletet, de ettől kezdve mind fontosabbnak tartotta a lengyel alkotmány fokozatos fölszámolását.

Bem még 1826 januárjában – egészségi állapotára hivatkozva – kérte leszerelését. Miután kérését teljesítették, sietve Galíciába telepedett át. Ezt követően 1831. február 26-án lépte át a Lengyel Királyság határát először.

Miután 1831. február 6-án kitört a nyílt háború a Lengyel Királyság és Oroszország között, Józef Chłopicki – jóllehet a fővezér ekkor már formálisan Michal Radziwiłł volt – kardcsapás nélkül feladta a Királyságnak a

Visztula jobb partján húzódó területeit. Varsó előterében néhány kisebb csata után február 25-én döntőnek ígérkező ütközet bontakozott ki Grochównál. Ha ebben Ivan Gyibics táborszernagy győz, megszállhatta volna Varsót, és pontot tehetett volna a felkelésre. A lengyel hadsereg azonban véres veszteségek árán keresztülhúzta Gyibics tervét. Az orosz főparancsnok hadseregének zömével elvonult Varsó alól, hogy tőle délkeletre mintegy hetven-nyolcvan kilométerre, a Wieprz torkolatának közelében keljen át a Visztulán, és hátulról vegye be a fedezetlen várost. Ez lélegzetvételnyi időt engedett a lengyel hadseregnek, amely a Praga nevű elővárost ugyan kiürítette, de a pragai hídfőt megtartotta.

A hadsereg számára a február 25-ét követő első órákban a fővezér személye lett a legfontosabb kérdés. A grochówi csatában súlyosan megsebesült Chłopicki helyére Jan Skrzynec ki került, akit néhány nappal azelőtt neveztek ki hadosztálytábornokká. Ez végzetesen rossz választásnak bizonyult. Skrzynecről, a 4. sorgyalogezred parancsnokáról maga Konstantin nagyherceg is rossz véleménnyel volt annak idején. Fegyelmezetlen, rossz katonának tartotta, aki hiányos képzettségét túlzott becsvágyával igyekezett palástolni. Őszinte pillanatában – igaz, már a kinevezése után – ő maga is azt vallotta, hogy csak ezred-

parancsnoknak volt jó, mert semmiféle tüzérségi és hadmérnöki ismerettel nem rendelkezik. A három fegyvernem összehangolt és eredményes mozgatására pedig gondolni sem mert. Skrzynecki nemhogy hadsereget, de még egy hadosztályt is képtelen volt „előírásosan” irányítani. Hiányzott belőle hozzá a tehetség és képzettség. Minden döntését következményeiben végzetesnek ítélte, ezért képtelen volt határozni, így a legjobb alkalmat, lehetőséget is elszalasztotta, hogy ellenfelét megverje. A március 31-én és április 10-én kivívott lengyel győzelmek vezérkari főnökének, Ignacy Prądyńskinak a javára írandók. Ő dolgozta ki a hadműveleti terveket, s járta ki a támadás elrendelését. Skrzynecki eltékozolta az Európára szóló győzelmeket, s a kezdeményezést május végétől teljes egészében átengedte a cári hadvezetésnek. Lépni a lengyel fővezér csak hátrafelé lépett szívesen, s ha lett volna elegendő tere a hátrálásra, működése másból se állott volna, mint visszavonulásból. Ebből nem is csinált titkot. Így rá is érvényes Görgeynek Móga Jánosra vonatkozó ítélete: „Az olly vezér, a ki előre megvallyá, hogy ő retirálni fog, soha de soha se fog győzni.”

Az, hogy Skrzynecki – kunktátorkodása, sikertelen hadvezetése ellenére – oly sokáig megőrizhette fővezéri posztját, annak kö-

szönhető, hogy társai közül senki se vállalta el a főparancsnokságot. Ez azt jelenti, hogy egy 40–50 ezer fős hadsereg irányítására senki se érzett magában képességet. Henryk Dembiński se, aki ugyan 1831. augusztus 11-én átvette a Varsó felé szorított hadsereg vezetését, de már három nap múlva elrendelte a visszavonulást. Pontosan úgy, ahogy Szege-den teszi majd 1849. augusztus 2-án – vagyis a belé vetett bizalommal végzetesen visszaélve. 1831 augusztusában a felsőbb utasítás ellenére sem vállalt csatát, hanem Varsóba húzódott, lehetetlen helyzetbe hozva a szabadságharc katonai és politikai vezetését, 1849 augusztusában pedig Arad helyett Temesvár felé... vonult vissza?... vagy menekült?... a magyar szabadságharc katonai és politikai vezetését hozva így lehetetlen helyzetbe.

Bemet, miután Varsóba érkezett, az egykori bajtárs, Ignacy Prądyński javaslatára őrnagyi rangban a 4. könnyűlovasüteg parancsnokává nevezték ki. Prądyński ekkor már javában dolgozott azon a hadműveleti terven, amelynek célja a Varsó figyelésével és a siedlcei országút fedezésével megbízott VI. hadtest felmorzsolása, majd Gyibics átkelésre készülő derékhadának szétverése lett volna. Skrzynecki hosszú habozás után március végén írta alá a támadási parancsot. A hadműveletben 3 gyalogoshadosztály 30 000 embe-

re, 2 lovashadtest 7500 katonája és 81 ágyú vett részt. Bem könnyűlovasütegét a tartalék tüzérséghez osztották be.

A terv fontos eleme volt a meglepetés. Ezért március 30–31-re virradó éjszaka szalmával szórták fel a Varsót Pragával összekötő hidat. Ezen gördült át Bem ütege is a támadó sereg derékhadával. (Bem a közvetlen összecsapásban ekkor még nem vett részt.) A rohamot siker koronázta: a lengyelek egyetlen napon két ütközetben diadalmaskodtak. Az ellenség szétvert VI. hadtestének 3000 embere esett el vagy sebesült meg, s 10 000 embere került fogságba, valamint 12 ágyúja lett a lengyelek zsákmánya.

Skrzynecki azonban nem folytatta a támadást egyazon lendülettel Gyibicsnek a Visztula és a Wieprz háromszögében tartózkodó főhadserege ellen. Győzelmeit, amelyekről álmodni se mert, nem akarta kockára tenni. Diadalittas katonáit tétlenségre kárhoztatva, napokon át habozott. Beteges önbizalom jellemezte: azaz nem bízott magában. Prądyński – hogy mentse, ami menthető – jó lélektani érzékkel azt javasolta neki, hogy a breszti országúton előrenyomulva foglalják el Gyibics Siedlcében felállított katonai raktárait. Ezzel ugyanis harc nélkül is rákényszeríthetik az ellenséges főerőt, hogy kivonuljon az or-

szágból. Skrzynecki végül – kénytelen-kelletlen – jóváhagyta vezérkari főnökének tervét.

Gyibics pontosan tudta, mi fenyegeti. Utasította Rosent, hogy az utolsó emberig védje Siedlcét, ő maga pedig erőltetett menetben vonult a segítségére. Emiatt Skrzynecki csak egy 11 000 főből álló és 16 ágyúval támogatott hadtestet bocsátott a támadást közvetlenül irányító Prądyński rendelkezésére. Haderájának egy részét lekötötte Gyibics délnyugat felől Siedlce felé vonuló hadseregének figyelése. Ráadásul hadtestét Prądyński maga gyengítette meg azzal, hogy különféle feladatok végrehajtására kiszakított belőle néhány kisebb különítményt. Így, mire április 10-én déli egy órakor elérte a Siedlce előtt húzódó Iganie helységet, már csak 7000 emberrel és 10 ágyúval rendelkezett, míg az útját álló Rosennek tekintélyes erőt – 10 700 embert, 30–40 ágyút sikerült összevonnia. Ennek tudatában Prądyński vagy két órán át várt a támadás megindításával. Bem fellépése döntött, aki megkérte a Nemzeti Kormányt a hadsereg mellett tartózkodó tagját, Stanisław Barzykowski, hogy a haditanácson az ütközet mellett szavazzon.

Bem ebben az összecsapásban jutott először szóhoz, s nyomban főszerepet játszott. Bevezetőül, hogy a 8. sorgyalogezred rohamát előkészítse, a falut megszálló ellenséges

gyalogságot és a támogatására rendelt négy ágyút vette tűz alá. Könnyűlovasütege együtt nyomult előre a falu szélső épületeit megszálló lengyel ezreddel. Vállalkozása kockázatos volt, mivel ütegét – az ütegszakaszok pozícióinak szüntelen változtatása ellenére is – kitette a nagyobb kaliberű orosz ágyúk tüzének. Igaz viszont, hogy közelről eredményesebben kartácsolhatta az ellenséges gyalogságot. „...ágyúink úgy áttüzesedtek, hogy nem lehetett hozzájuk érni. Ezen új helyzetben emberben, lóban egyaránt nagyobb veszteségeket szenvedtünk, olyannyira, hogy Aleksander Ekielski hadnagy mellettem álló harmadik ütegszakaszának – két fő híján – valamennyi tüzére elesett. Ekielski egyik ágyútól a másikig ide-oda rohant, maga töltött és tüzelt. Mivel pedig a gyakori pozícióváltogatások következtében messze kerültünk a tartalék löszerkocsiktól, tüzeink a csatateret járták, s az elesett gyalogosok bornyújából kisedett töltések puskaaporát használták fel. A tüzelés nem szakadt félbe” – emlékezik vissza Bem 1831-es bemutatkozására Stanisław Jabłonowski főhadnagy.

Látva, mi fenyegeti Bemet, Konarski ezredes, a lengyel tüzérség főparancsnoka utasította őt, hogy azonnal változtasson pozíciót, mivel rövidesen egyetlen épkézláb tüzére se marad. Konarski természetesen azt értette a

parancsán, hogy Bem vonja ki ütegét az orosz tüzérség hatóköréből. Bem azonban tisztában volt vele, hogy ez a lengyel gyalogság rohamának összeomlásával fenyegetne. Márpedig nem engedhetik át a kezdeményezést a túlerőben lévő ellenségnek. Mint fegyelmezett katona, mégis teljesítette Konarski ezredes parancsát: pozíciót változtatva vágóban megindult az orosz tüzérség felé. Egyik ütegtől kartácslövés-távolságnyira állt meg. „A muszkák kartáccsal árasztanak el bennünket, mi ugyancsak kartáccsal tüzelünk rájuk. Alig váltottunk két sortüzet, az ellenség máris föl-szedelőzködik és elinal. Aznap este, hál’ Istennek, már nem is láttuk őket” – olvashatjuk Jabłonowski beszámolójában.

Rosen három vadászzászlóalj és Fäsi tábornok 1000 főből álló különítményének bevetésével megpróbálta az ütközet menetét megfordítani. A 8. lengyel gyalogezred fáradt zászlóaljai meghátráltak. Bem ekkor ütegeinek arcvonalát a zárt oszlopokban támadó orosz gyalogság felé fordította. „...nem csata volt már ez, hanem szabályos mészárlás” – jegyzi meg Bem újabb manővere kapcsán Jabłonowski.

Rosen ellentámadása megtört, ismét Prądzynski vette magához a kezdeményezést, s harcba küldte utolsó tartalékát, az 5. gyalogezredet. Arra számított, hogy Skrzynecki is

hamarosan megérkezik, s ha a lengyel derék-had bekapcsolódik az ütközetbe, teljesen szétmorzsolják az ellenség erőit. De a kunktártorkodó Skrzynecki, szokásához híven, most is lekészt a harcról: csak a győzelmet követő órában jelent meg a csatamezőn. A 4. könnyűlovasüteg érdemeit azonban szíves-örömmel méltányolta. Bemet a helyszínen alezredessé, Jabłonowskit alkapitánnyá, Ekielskit főhadnaggyá nevezte ki.

Bem azáltal, hogy ütegét az ellenség számára kiszámíthatatlanul, a józan észnek ellentmondóan, de mégis avatott szakember módján mozgatta, döntő mértékben járult hozzá a győzelemhez. Igaz, közben ütegét valóban nagy veszedelmeknek tette ki, és se magát, se embereit nem kímélte. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy míg a cári had 3000 halottat és sebesültet veszített, a lengyelek vesztesége csak 500 ember volt. Hogy a nagy győzelem csak ennyi lengyel vérébe került, az is Bem bravúros szereplésének köszönhető.

Skrzynecki a közeledő Gyibics miatt, természetesen, lemondott Siedlce elfoglalásáról, s visszavonult az Iganiétól 28–30 kilométerre fekvő Kałuszynba.

Józef Załuski, a napóleoni gárda lengyel könnyűlovasezredének tisztje, 1831-ben egy ideig a lengyel hadsereg hírszerző főnöke, némi keserűséggel jegyzi meg – mintegy értéke-

lésképpen is – az ütközetről: „A Prądyńskire bízott iganiei csata, úgy, ahogy volt, talán kudarcral végződik, ha ott nincs Bem. Az alantasabb rangban álló Bem, a lovasüteg parancsnoka lelkesítette fel Prądyńskit, és hozott rá dicsőséget. De az egész vállalkozás eredménytelen maradt, s csak kolerával fertőzte meg csapatainkat.”

A győzelmekhez szokott lengyel hadsereg heteken át tétlenségre lett kárhoztatva. Prądyński újabb tervvel állt elő. Igyekezett rávenni Skrzyneckit, hogy támadja meg és verje szét a Varsótól északkeletre, Łomża, Osztrolenka, Augustów háromszögben táborozó cári gárdahadtestet, amelynek főparancsnoka I. Miklós fivére, Mihály nagyherceg volt. Tudták róla, hogy számbelileg gyengébb a lengyeleknél, ellátása rossz, sorait kolera ritkítja. Prądyński tervét a Nemzeti Kormány elnöke, Adam Jerzy Czartoryski herceg is támogatta. Skrzynecki az ő nyomására hagyta jóvá a tervet.

A terv bevezetőjeként május 10-ére sikerült észrevétlenül átcsoportosítani a lengyel hadsereget. 30 000 ember és 80 ágyú állott szemben Mihály nagyherceg 23 000 főt és 70 ágyút számláló gárdahadtestével. A döntő támadást május 18-án kellett volna megindítani, de a fővezér az utolsó pillanatban visszavonta a már kiadott parancsot. Mihály nagyherceg,

miután rádöbbsent arra, hogy milyen súlyos helyzetbe került a hadteste, még aznap megkezdte a visszavonulást. Skrzynecki udvariasan a határig kísért. Mintha a manőver során mindvégig csak arra ügyelt volna, hogy a cár, elit hadtestének felmorzsolásával, meg ne aláztassék. Így Mihály nagyherceg csapatai, kisebb csetepatéktól kísérve, épségben vonulhattak ki a Lengyel Királyságból.

Skrzynecki elégedettségét azonban megzavarta annak híre, hogy Gyibics egész haderejével erőltetett menetben közeledik Siedlce felől. Eredetileg azért, hogy Mihály nagyherceg hadtestét megmentse, a megváltozott helyzetben pedig a visszavonuló lengyel hadseregnek akarta útját állni, amelynek üldözésére a gárdahadtest is visszafordult. Skrzynecki azt remélte, hogy az Osztrolenkát keresztülszelő Narew folyón át tud kelni, mielőtt az ellenség elérné a várost. Gyibics azonban nem volt oly udvarias, mint lengyel tábornoktársa: már előhadával megtámadta a lázadók átkelőben lévő csapatait. A május 26-i összecsapás véres ütközeté fejlődött.

„Két híd volt a folyón – emlékszik vissza a híres napra a 3. gyalogezred egyik közvitéze, Aleksander Kociałkiewicz –, az egyik cölöpökön állott, és a még át nem kelt tűzérségnek, lovasságnak és szekereknek szolgált, a másik, a pontonhíd a gyalogságé volt. Amikor 10 és

11 óra között a mi ezredünkre került a sor, híre kelt, hogy a pontonhíd elmerült, a cölöphíd pedig telve lovassággal és tüzérséggel. A nem várt esemény ellenére se bomlott fel a rend – csak az átkelés húzódott el. Szárnyunkon a mi zászlóaljunk volt az utolsó, utánunk már csak a 4. soredred és a veteránok csatárláncai kígyóztak, közvetlenül a nyomukban pedig a muszkák.” Kociańkiewicz ezután így summázza véleményét a parancsnokáról: „Skrzynecki elveszítette a fejét, egymásnak ellentmondó parancsokat osztogatott, úgyhogy nem is számított a parancs; mindenki saját belátása szerint cselekedett.”

A lengyel közvitéz pontosan látta és tapasztalta: Skrzynecki működését az ütközet során mindvégig kétségbeesett kapkodás jellemezte. Ez – Prądyński kivételével – szinte valamennyi alvezérére átragadt. Mivel az orosz ütegek a Narew város felőli meredek túlsópartján sorakoztak fel, s pusztító tűzzel árasztották el a folyón inneni, részben vízenyős, nyílt térséget, ahol a lengyel hadseregnek kénytelen-kelletlen mozognia kellett, az orosz csapatokat át kellett volna engedni a hídon. Ez esetben ugyanis, a cári tüzérségnek, hogy övéiben kárt ne tegyen, el kellett volna hallgatnia, míg az ellenséges csapatokat a lengyel lövegek akadálytalanul kartácsolhatták volna. Prądyński – a friedlandi csata hason-

ló voltára emlékeztetve – azt javasolta Skrzyneckinek, hogy cselekedjék a fentebb vázoltak szellemében. De a lengyel fővezér semmiképpen se akart csatát fogadni, egyedüli célja az volt, hogy visszafoglalja és lerombolja a hidat. Ezért egymás után küldte gyalogezredeit – dandárjait és hadosztályait – a híd ellen, amelyek sorra elvéreztek az orosz ütegek gyilkos tüzében. Skrzynecki, szinte észrevétlenül, döntő ütközetbe bonyolódott...

A lengyel gyalogság óriási veszteségeket szenvedett a délelőtti folyamán 65 ágyúra szaporodó cári ütegek tüzétől, ezalatt Gyibics nyolc zászlóalja kelt át a hídon. A Skrzynecki által kombinált előkészítetlen lengyel támadást már ezek verték vissza. Gyibicsnek a Narewen inneni ereje rövidesen tizenhét zászlóaljra szaporodott. Skrzynecki a lengyel lovasságot küldte ellenük. A roham ki se bontakozhatott a vizenyős terepen. A lengyel lovasvezredek óriási veszteségekkel vonulnak vissza. A rohamot vezető Kicki tábornok is elesett.

Eközben az orosz gyalogság, hogy átkelő új zászlóaljainak helyet adjon, előretolja arcvonalát, s ezzel elhallgattatja saját tüzéségét. Skrzynecki kihasználja a kínálkozó helyzetet, s a lengyel tüzéség támogatása mellett megindítja utolsó rohamát... De az orosz gyalogság, miután visszahúzódott, ismét megnyitot-

ta a teret az orosz tüzérség előtt. 65 ágyú ösztüze fogadta a szuronyt szegezve masírozó nyolc lengyel zászlóaljat. Csak a roncsai tudtak visszavonulni. Ha Gyibics ezt a pillanatot kihasználja s beveti lovasságát, elsőporhette volna a tönkrevert, demoralizálódott lengyel hadsereget. De az orosz táborszernagy még az utolsó lengyel gyalogsági roham hatása alatt állott. Lenyűgözte, ahogyan a lengyel zászlóaljak zárt, tömött sorokban a halálba vonultak. Mintha éppen Varsóban, a Szász téren tartott vasárnapi díszszemlén meneteltek volna. Nem gondolt tehát az ellentámadásra. Kíséretével együtt átlovagolt a hídon, hogy személyesen győződjék meg a folyón túl kialakult helyzetről. A lengyel vezérkar a hídon támadt mozgásból arra következtetett, hogy Gyibics be akarja vetni a lovasságát. Skrzynecki parancsot adott a tartalékban álló Bemnek, hogy könnyűlovasütegével vegye tűz alá a hidakat és az orosz gyalogságot. Bem szinte az ellenség szájába vágta, hogy megfelelő tüzelőállást találjon. Nyomában az üteg. „Mögöttünk föltűnik a lovas tüzérség – írja a továbbiakban Kocialkiewicz –, szakaszonként haladnak állásuk felé. Mindegyik katona kötegni riőrsét tart az ölében (...), és amikor zombékos részen haladnak át, az ágyúkerek alá vetik őket.” Az üteg nemcsak a lengyel csatárláncokat

hagyta maga mögött, hanem szinte beékelődött az orosz csapatok közé. Szakadatlan tüzelve haladt előre, míg el nem érte a Bem által kijelölt helyet: rézsútosan szemben a hidakkal. Az üteg hat ágyúja a hidakat vette tűz alá, kettő pedig az összetorlódott gyalogságra szórta a kartácsot. Gyibics tüzérsége hamar bemérte Bem alezredes fedezetlen ütegét, és tüzet nyitott rá. Tüzerejével hétszeres-nyolcszoros fölényben volt Bemnek. Jabłonowski kapitány így idézi fel az emlékezetes percekét: „Óriási volt az ágyútűz Szevasztopolnál, hozzá képest a mienk tréfaszámba ment, annyi azonban bizonyos, hogy ilyen kis területre még ott se összpontosítottak ekkora tűzerőt. Az egyik ösztűzünk után akkora füst támadt, és egyszerre annyi ellenséges ágyúgolyó szántotta fel a földet, hogy a nyomukban felszálló por teljesen eltakart bennünket... Alig láttunk kétlépésnyire. A harc félóraig tartott... egyszerre abbamaradt a dörgés, a füst eloszlott, végre felbukkant a tündöklő nap. Micsoda látvány tárult elibénk? Tüzelőképes ágyúnk nem maradt a téren.”

Bem 250 lövést adott le. Ütege súlyos veszteségeket szenvedett, de a lengyel hadsereg megmenekült a teljes szétveréstől. Gyibics elbizonytalanodott, Bem fellépése után azt hitte, hogy a lengyelek még számottevő tartalékokkal rendelkeznek, ezért nemcsak üldözé-

sükről mondott le, hanem a további támadást se erőltette. Skrzynecki a csata befejezése után csak néhány órával kezdte meg a visszavonulást. Az ezt elrendelő haditanácsban Bem is részt vett, akit a lengyel fővezér még a csatatéren ezredessé léptetett elő.

A lengyel hadsereg azonban nemcsak legjobb ezredeit veszítette el május 26-án, hanem a kezdeményezést is, és ettől kezdve folyamatosan defenzívába szorult. Ráadásul Skrzyneckit – májusi működéséért és az osztrolenkai csatavesztésért – nemcsak hogy hadbíróság elé nem állították, hanem még tisztben is megerősítették. Ő ugyanis néhány nap elteltével úgy állította be, mintha az osztrolenkai csata egyedüli célja az lett volna, hogy Antoni Gielgud tábornok hadosztályát Litvániába küldjék. Mivel ez megtörtént, Skrzynecki hajlamosnak mutatkozott a május 26-i ütközetet sikeresnek feltüntetni, holott a Gielgud-hadosztály elhamarkodott Litvániába irányítása csak a szétzilált, legtapasztaltabb katonáit elveszített lengyel hadsereget gyengítette tovább.

Gyibics tábornak június 10-én bekövetkezett halála után fél hónappal I. Miklós cár bizalmasát, Ivan Fjodorovics Paszkevicset, Jereván grófját állította hadserege élére. Ő úgy tervezte, hogy nyugat felől intéz támadást Varsó ellen. Ezért a várostól messze

északnyugatra, a porosz határ közelében – porosz segítséggel – hidat veretett a Visztulán. 54 000 fős hadával, 319 ágyújával július 17. és 21. között kelt át a folyón anélkül, hogy a lengyelek a legcsekélyebb ellenállást tanúsították volna.

Július 13-án Bem ezredes katonai pályafutásában is jelentős változás következett be: kinevezték a lengyel tüzérség főparancsnokának. Hosszú idő után ez volt Skrzynecki első helyes döntése. Bem, aki addig csak ütegparancsnokként bizonyította nem mindennapi tehetségét, most szervezőképességével lehetett a lengyel hadsereg hasznára. Mivel ekkor még arra számított – a lengyel főtisztok zömével együtt –, hogy nyílt téren vívniak döntő ütközetet, nagy figyelmet fordított a lovas tüzérség fejlesztésére. Ez követhette ugyanis leggyorsabban a különféle fegyvernemek mozgását. Éppen mozgékonyságának biztosítására rendelt minden ágyú mellé még két tartalék lovat. Azt is parancsba adta, hogy a tüzéreket, tüzéraltiszteket, tiszteket, amennyiben nem hivatásosak, csak megfelelő szakvizsgák letétele után lehessen előléptetni. Skrzynecki azonban sem július végén, sem augusztus elején nem vállalta az ütközetet, hanem rendre visszavonult az északnyugat felől közeledő cári főhadsereg elől. A türelmét veszített Nemzeti Kormány és a szejm – mint említet-

tük – Skrzyneckit fölmentette állásából. A fővezérségre jelöltek között Bem neve is fölmerült. Ezt a már idézett Józef Załuski is tanúsítja emlékiratában:

„...a város közelében hív Skrzynecki tábornok segédtisztje, odaléptetek a baljára, s utasítást kérek tőle.

– Tudod-e – így a tábornok –, ki legyen a fővezér?

– Nem tudom, honnan tudjam? – feleltem.

– Bem. – Mire én:

– Bonaparte is tüzér volt, miért ne kerülhetne ki Bem is e fegyvernemből.

Úgy vélem, hogy válaszom nem nyerte el Skrzynecki tetszését.”

Végül nem Bem, hanem Dembiński lett a fővezér. Igaz, csak egy hétre. Leváltása után néhány nappal Bemet tábornokká léptették elő. A lengyel hadsereg ekkorra már csaknem teljesen beszorult Varsó előterébe. Nem akadt lengyel, aki a győzelemben bízott volna. Egyedül Bem volt az, aki meg volt győződve róla, hogy Varsó falai alatt meg lehet fordítani a szabadságharc menetét. Ebben főszerepet szánt a tüzérségnek. A közeledő döntő napokat szem előtt tartva jelentős tartalék tüzérséget szervezett, és lőszerkészletet halmozott fel. Erre azért volt szükség, mert a várost oltalmazó erődrendszer túlméretezett volt. Sem elegendő ember, sem elegendő ágyú nem

állott a rendelkezésére. A tartalék tüzéséget Bem mindig a leginkább veszélyeztetett pontokon tervezte bevetni.

Szeptember első napjaiban bezárult Paszkevics gyűrűje Varsó körül, s 6-án kezdetét vette a város ostroma. És Bem terve ezen a napon részben megghiúsult. Máig kiderítetlen okok miatt ugyanis 3 órás késéssel, reggel 8 órakor jelent meg a Szent Kereszt utcának azon a pontján, ahol a tartalék ágyúpark állott. Bemet számos támadás érte az emigrációban e megmagyarázhatatlan késése miatt. Ez ugyanis súlyos következményekkel járt. A legfontosabb az, hogy az 52 ágyúból mindössze a 4. könnyűlovasüteg 12 ágyúját találta a helyén. A többi egyszerűen széthordták a veszélyeztetett pontokra. Hajdani ütegét – némi tanácstalanság után – a wolai erődöt rohamozó ellenséges gyalogság ellen vetette be. De ezzel is csak egy időre tudta föltartóztatni az ellenséget. A kulcsszerepet játszó erődítmény még a délelőtti folyamán elesett.

A déli órákra Bem 29 ágyút gyűjtött össze. Lövegeit a túlerőben lévő ellenséges ágyúparkkal szemben rézsútosan állította fel. Jól fedezett pozíciójából 3 órás tűzpárbajt vívott Gorcsakov herceg ütegeivel. Az orosz tüzéség aznap csaknem 15 000 lövést adott le a lengyelek 8000 lövésével szemben. Bem azt tervezte, hogy az elkövetkező napokban még

keményebb párbajra kényszeríti az ellenséges tüzérséget. Azért, hogy annak löszerkészlete kimerüljön. Tudta, hogy Paszkevicznek nincs tüzérügyi löszrutánpótlása, míg neki jelentős tartalékai vannak. És ez eldöntheti a varsói csatát. Ha az orosz ütegek elnémulnak, a lengyelek győznek. Bemmet ennek tudata vezérelte.

Bem szeptember 7-ére, a sorsdöntő napra 72 löveget vont össze. A cári had 200 ágyújával szemben azonban csak 100 lengyel ágyút lehetett bevetni. A fedezett lengyel ütegek 2 órán át eredményesen ellensúlyozták a túlerőben lévő ellenséges ütegek tüzét. A hosszan elnyúló és mélységében is tagolt (ez a tagoltság akadályozta a lengyel gyalogság és lovaság felfejlődését s általában véve a három fegyvernem összehangolt működését) erőrendszer ellen indított gyalogsági rohamok azonban egy idő után szükségszerűen „megbontották” a Bem által összevont tüzérséget. Hol itt, hol ott volt szükség tüzérügyi támogatásra. Az általános orosz támadás kibontakozásával pedig már mindenütt. Volt olyan pillanat, hogy Bem mindössze két ágyú fölött rendelkezett. Az ütközet a lengyelek szempontjából mindinkább válságosra fordult. Varsó órái meg voltak számlálva. „Bem akkor magához vette a 4. könnyűlovasüteg 2 ágyúját, s a blonie országúton feltűnt ellensé-

ges hadoszlopok ellen fordította. Először 300 méterről, aztán már csak 150 méterről kartácsolta őket..." – eleveníti fel az ütközet utolsó pillanatait, amikor a tüzérség még szerepet játszott, Roman Łoś *A Lengyel Királyság tüzérsége 1815–1831 (Artyleria Królestwa Polskiego 1815–1831)* című könyvében. Majd így folytatja: „Bem ezt követően 2 ágyút vett magához Narzyski ütegeből. Ezek néhány lövés leadása után az orosz gyalogság puska-tüzében kénytelenek voltak visszavonulni. Trębicki hadnagy alig bírta magával vonszolni Bemet, aki a halált kereste.”

Bem József 1831-ben játszott szerepét és jelentőségét ugyancsak Roman Łoś jellemzi tárgyyszerű tömörséggel: „Nagy harci tapasztalatokkal és szervezőképességgel rendelkező tüzértiszt volt, a lovas tüzérség alkalmazása terén pedig egyenesen újtónak bizonyult. A súlyos harcok közepette amellet, hogy bátorságból példát mutatott, a helyzet kívánalmának megfelelően döntött. Történelmünkben kevés hozzá hasonló tüzérparancsnok akad...”

(...) Összességében véve Bem feladatainak magaslatán állott, az ellenségnek mindig számolnia kellett aktív tevékenységével. A varsói csatában egyetlen hadtest-, egyetlen hadosztályparancsnok se ért fel Bemhez – sem a csata irányításában tanúsított bátorság, se szervezési képességek terén.”

Bemet a varsói csata emelte a lengyel szabadságharc legkiválóbb tábornokainak számító Józef Dwernicki és Ignacy Prądzyński mellé. Skrzynecki és Dembiński méltatlanul vetettek rá az emigrációban árnyékot. Hírnevét Skrzyneckinek nem állt módjában igazolni Belgiumban, Dembiński nem tudta igazolni Magyarországon. Józef Bem tüzértábornok viszont az erdélyi hadsereg élén bebizonyította, hogy nemcsak a tüzérséghez ért, hanem mint hadtestparancsnoknak is alig akad párja. Ráadásul 1848–49 szövevényes erdélyi politikai viszonyai között is nyomban kiismerte magát, s amit a hadi helyzetben lehetett, azt mind megtette az egymásnak fordított népek összebékítésére. A lengyel történelem egyik legkiválóbb tüzérparancsnoka a magyar történelem Bem apója lett.

Bizonyára nem véletlen, hogy az 1831-es lengyel szabadságharc tábornokairól alig szóltak költők. Bem alakja e tekintetben is kivételes. A lengyel irodalom egyik legszebb verse éppen őrá született. Halált idéző címe ellenére – *Gyászrapszódia Bem emlékének* – élete diadaláról szól. Olyan költő írta, mint Bem, aki egész életében magányos volt. Cyprian Kamil Norwid 1851-ben papírra vetett és csak több mint fél évszázaddal később napvilágot látó verse beépült a lengyel köztudatba. Bem ma Lengyelországban elsősorban Nor-

wid költeménye által ismert. A *Gyászrapszó-
dia Bem emlékének* mottója Hannibál atyjá-
nak tett esküjét idézi: *Az atyámnak tett esküt
a mai napig megtartottam...* A sor Norwid
által elhagyott része így hangzik: *...és senki
sem kételkedhet abban, hogy a jövőben is
ugyanilyen töretlenül megtartom.* Lengyelor-
szágnak tett esküjéről Bem élete minden sza-
kaszában elmondhatta ugyanezt:

I.

*Árnyék, mért távolodsz, kezed páncélba törve.
Térded szikrajáték, vonul a fáklya körbe.
Babérkardmarkolat, gyertyák gyászoló lánc,
Égre száll a sólyom, s lovad dobajgó tánca.
Zászlók hullámszánk, holdat csapkodó
selymek,
Halkul a zokogás, hívja kürtszó a csendet.
Fönn a hadak útján lebegő csillagsátrak,
Közöttük ott a je!, az árván lengő szárnyak,
Madár, szalamandra, karddal átütött
sárkány...
Eszmék koponyája díszteleg ott a lándzsán...*

II.

*Gyászoló asszonyok mennek,
Vállukon illatos kéve:
Fészke a karvalyszeleknek.
Kagylókba gyűjtik a könnyet,
Régismert ösvényt keresnek,
Korsajuk sziklához vágják...
Törik szívük szomorúságát.*

III.

*Jönnek a férfiak, égszínű szekercéjük
Vörösen villogó harci pajzsokhoz csapják.
Hatalmas lobogó csattog a szürke füstben,
Alant lándzsaerdők, szinte az eget tartják...*

IV.

*Föléjük nő a hegy... lépnek a holdvilágba,
Sötétlő árnyakat csipkéz a fény-fuvallat,
S ragyogást hevít a lándzsa csillagába,
Hullámozó kórusok, a dal mindent kivallat...*

V.

*Tovább – tovább – ha a síron átkelhetnénk,
Elvérzik az Ember, a világ kettéhasad,
És föltűnik az út, mögötte ködös mélység,
Lássuk hát lándzsaként a régi sarkantyúkat...*

VI.

*Ájult városfalak köré gyűrűző körtánc,
Kapun csattanó úrnák, csorbul a fejszék éle,
Jerikó falai ledőlnek, mint a tölgyfák,
S a fény nem penészklik meg a nemzetek
szemében...*

.....
Tovább – – tovább – –

(1981)

A magyarországi lengyel légió
megalakulása és működése
a valóságban
és parancsnokának
emlékezetében

I.

*Jeszcze Polska nie umarła,
Kiedy my żyjemy,
Co nam obca moc wydarła,
Szablą odbijemy.*

*Marsz, marsz, Dąbrowski
Do Polski z ziemi włoski
Za Twoim przewodem
Złączem się z narodem.*

(...)

*Przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę
Będziem Polakami,
Dal nam przykład Bonaparte
Jak zwyciężyc mamy.*

Marsz, marsz etc.

(Józef Wybicki: *Mazurek Dąbrowskiego*.
Az eredeti kézirat első és
harmadik szakasza.)

*Nem halt meg még Lengyelország,
Amikor mi élünk,
Amit az idegen erő elrabolt,
Karddal visszavesszük.*

*Menj, menj, Dąbrowski,
Olasz földről Lengyelországba,
A Te vezetéseddel
Egyesülünk a nemzettel.*

(...)

*Átkelünk a Visztulán s át a Vártán,
Lengyelek leszünk,
Példát adott Bonaparte,
Hogyan kell győznünk.*

Menj, menj etc.

(Józef Wybicki: *Dąbrowski-induló*.
Nyersfordítás.)

A mai lengyel himnusz szövegéből is ki lehet elemezni az *első* lengyel légió eszméjét, következtetni lehet keletkezésének helyére, körülményeire, idejére.

1796 őszén, több mint másfél évvel Lengyelország harmadik, 1795 elején bekövetkezett végleges felosztása után, Jan Henryk Dąbrowski tábornok azzal a javaslattal fordult a párizsi Direktóriumhoz, hogy az oszt-

rák hadsereg Itáliában fogságba esett galíciai lengyel katonáiból alakítsanak egy, a franciák oldalán harcoló lengyel hadtestet: *légiót*. Dąbrowski igyekezetét hosszas huzavona után végül siker koronázta; 1797 elején egyezményt köthetett a Bonaparte tábornok által létrehozott Lombard Köztársaság kormányával. Ennek értelmében a szerveződő légió – „lengyel segélyhadtest” néven – formálisan a Lombard Köztársaság hadseregének lett része, gyakorlatilag tehát Bonaparte tábornok rendelkezett vele. *Indulójának* szövegét Józef Wybicki írta, 1797 júliusában. Wybickit az 1794-es Kościuszko-szabadságharc óta személyes barátság fűzte Dąbrowskihoz, ezért vállalt mellette hadfelügyelőként szolgálatot Itáliában.

A napóleoni légiók harcainak célját indulójuk refrénje fejezte ki: Dąbrowski vezetésével akarnak visszatérni Lengyelországba, egyesíteni szándékoznak a szétdarabolt nemzetet; helyreállítják államiságát, függetlenségét.

Ettől kezdve valamennyi idegenbe szakadt és idegenben harcoló lengyelt – így 1848–49 magyarországi lengyel önkénteseit is – a lassan himnusszá magasztosuló légiósinduló soraiban kifejezett eszmék vezéreltek: *Külhönben is Lengyelországért küzdeni, fegyveres erővel vinni földjére a szabadságot vagy a szabadságharc kibontandó lobogóját*. Ezt a napó-

leoni frontokon – pl. Spanyolországban – fogant ellentmondásos ideológiát a leverte 1831-es lengyel szabadságharc Franciaországban oltalmat talált katonai-politikai emigrációja fejlesztette tovább. Lényege az, hogy Európában mindig készen kell állnia egy lengyel hadseregnek, amely – a remények szerint – „közelesen kitörendő nagy európai háborúban” fegyveresen képviselheti a felosztott lengyel állam érdekeit.

1831 után azonban több mint másfél évtizedes béke köszöntött (a perifériát, Portugáliát és a török birodalmat kivéve) Európára. Úgy tetszett, hogy az áhított „nagy háborút” (a tőle való rettenet ihlette az ifjú Zygmunt Krasińskit a lengyel romantika egyik legnagyobb drámájának, az *Istentelen színjáték*-nak a megírására) végül is 1848 télutójának forradalmi mégis meghozzák. Az évek során erősen polarizálódott lengyel emigráció tagjait ott találjuk valamennyi franciaországi, németországi, itáliai és ausztriai mozgalomban.

A magyar forradalom elsőként a lengyel emigráció demokratikus szárnyának érdeklődését és rokonszenvét váltotta ki. Támogatásuk azonban kimerült abban, hogy az 1848 júniusában megtartott prágai szláv kongresszuson egyedül ők emeltek szót a magyarok mellett. Azt viszont, hogy a magyar kormány és a Magyarországon élő szlávok között fo-

kozatosan romlott a kapcsolat, kezdetben – információk hiányában – ők is kizárólag Kossuthék hibájául rótták fel.

A lengyelek 1848 márciusában–áprilisában még Berlinre tekintettek, a liberális porosz polgárságtól, a porosz kormány lengyelekkel rokonszenvező szabadelvű tagjaitól reméltek olyan támogatást, amely nemcsak a Poroszországhoz tartozó Poznańi Nagyhercegség sorsát javíthatta, hanem az összlengyelség jövőjét is befolyásolta volna. A berlini forradalom után IV. Frigyes Vilmos a lengyelek követeléseit – kényszerűségből ugyan – kedvezően fogadta. Nemcsak a Nagyhercegség jogi státusának megváltoztatásába, a lengyel helységek hivatalainak „visszalengyelesítésébe” egyezett bele, hanem lengyel haderő felállítását is engedélyezte. Nem jószántából, hanem azért, mert Poroszországban arra számítottak, hogy – válaszul a berlini forradalomra – Oroszország beavatkozik, s az I. Miklóssal elkerülhetetlennek tetsző háborúban hasznosnak látszott a lengyeleket is fegyverbe szólítani. (Mint ismeretes, a még polgári, egyesült köztársasági Németország és a cárizmus összecsapását 1848-ban Marx és Engels is elkerülhetetlennek tartotta.) Végül azonban a reguláris porosz katonaság és a Ludwik Mierosławski vezetésével szerveződő lengyel hadtest Poznańtól délre táborozó egységei között

törték ki a harcok. A lengyel csapatok néhány összezcsapás után megadták magukat, s ezzel a Berlinhez fűzött reményeket el lehetett temetni.

A Poznaíni Nagyhercegség lengyel mozgalmának 1848. májusi felszámolása után azok, akik elkerülték a porosz hatóságok megtorló intézkedéseit, a Habsburg Birodalomhoz tartozó Galíciába siettek. A március közepén kirobbant krakkói és ilyvói (lembergi) mozgalmak óta itt tartózkodtak az emigráció különféle csoportjainak – elsősorban a Demokrata Társaságnak – képviselői. A Habsburg Birodalomnak ez a tartománya néhány nappal az április 22-i jobbágyszabadítás kihirdetése után alkotmányt kapott. Ügyeit az ilyvói Nemzeti Tanács intézte, közrendjére a Nemzeti Gárda vigyázott. A bizakodó és tetterre kész lengyelek április végétől Galíciában felosztott hazájuk szabaddá vált területét, a Nemzeti Gárdában pedig a felszabadító hadsereg magvát látták. Reményeiket sem az április 26-án Krakkóban eldőrdült ágyúk, sem Castiglione tábornoknak éppen a Galíciába áramló emigránsok ellen hozott intézkedései, sem az ősi főváros Nemzeti Tanácsának és Nemzeti Gárdájának feloszlata nem tudta szétrombolni. Franz Stadion gróf, Galícia helytartója Ilyvóban legszívesebben a krakkóihoz hasonló intézkedéseket fogatosított

volna, de kezét megkötötte a közelmúltban kihirdetett alkotmány. A galíciai nemzeti mozgalom központja így még hónapokon át Ilyvó maradhatott.

Juliusz Falkowskinak, az Ilyvóban gyülekező emigráns ifjúság egyik vezetőjének az emlékirata jól érzékelteti, hogy mire alapozták reményeiket a Nyugat-Európából – részben a Poznańi Nagyhercegségen át – Galíciába igyekvő „régí” és az Orosz-Lengyelországból a testvérhazába szökő „ifjú” emigránsok: „Ilyvóban, amelyet majd november 2-án fognak bombázni, ama szomorú napig teljes szabadság uralkodott, igaz, egy erős helyőrség tekintete előtt, amelynek szuronyai és ágyúi némileg lehűtötték a lakosság lelkesedését. (...) A sajtót egyáltalán nem cenzúrázták, a gyülekezést nem tiltották, az ifjú emigránsok, akik szakadatlanul jöttek Orosz-Lengyelországból, különösen azóta, hogy a Poznańi Nagyhercegségben pontot tettek Mierosławski rövid lélegzetű hőskölteményére, szabadon jártak-keltek a városban.”

A fent leírtakban azonban ki is merült a galíciai nemzeti mozgalom. Túlságosan kísértett még 1846 emléke, s 1848-ban – a magyar példa ellenhatásaként – Galíciában a bécsi kormány engedélyével, mintegy „felülről” hirdették ki a jobbágyszabadítást. „Auszt-ria kivívta a nép egész rokonszenvét, míg

Lengyelország eszméjét két okból is gyűlölik a parasztok: egyrészt, mert az elnyomásra emlékezteti őket, másrészt, mert a pártfogó hatalom elleni lázadás kilátásaival fenyeget! (...) A nemesség máshol képes megmenteni a társadalmat – nálunk, ahol oly korszak eszméit őrzi tovább, amely már véget ért, neki is véget kell érnie” – értékeli találóan a galíciai nemesség 1848-as szerepét, ezáltal a galíciai nemzeti mozgalom zsákutcába jutásának okait – lényegében az érdekegyesítési politika hiányát – Leon Rzewuski, a galíciai arisztokrácia egyik befolyásos képviselője.

Azoknak, akik abban bíztak, hogy „a szabadságát és lengyelségét” a tavasz folyamán Ausztriától visszacapó Galícia lesz a nagy nemzeti felszabadító háború kiinduló területe, azután, hogy október elejétől Magyarország és Ausztria között hadiállapot jött létre, le kellett számolniuk reményeikkel. A poroszországi kudarcot követően lassanként Galiciában is rádöbbentek, hogy a lengyelség a maga szabadságát csak Ausztria, illetve Poroszország és Oroszország ellenében vívhatja ki. A Krakkóban, Jarosławban, Ilyvóban és Stanisławówban gyülekezők számára 1848 őszén nem maradt más, ha cselekedni akartak, mint hogy útra keljenek – Magyarországra, s a Dąbrowski-induló eszméinek jegyében légiót alkotva, a honvédsereg oldalán küzdje-

nek a magyar (és közvetve a lengyel) szabadságért.

A légió megalakításának eszméjével elsőként egy régóta Magyarországon élő 1831-es lengyel veterán, Jerzy Bułharyn jelentkezett Kossuthnál, még 1848 szeptemberében. Egy gyalogoshadosztály, egy lovasdandár és néhány ütegnyi tüzérség felállításának lehetőségét vetette fel a magyar önvédelmi háború vezetőjénél. Bułharyn elképzelése szerint a lengyel csapatokat a magyar állam fizetné és szerelné fel, s a háború győzelmes befejezése után segítséget nyújtana a légiónak a nemzeti felszabadító háború megkezdéséhez.

Kossuthot nem a napóleoni „nagyágú” légió terve nyerte meg, amelynek felszerelése egyébként is megoldhatatlan feladat elé állította volna azt a magyar hadvezetést, amely még saját honvédszászlóaljait és frissen szervezett huszárszázadait sem tudta ellátni kellőképpen fegyverrel és egyenruhával, hanem annak kilátása, hogy a lengyelek révén nagyszámú tapasztalt tisztet kaphat a honvédsereg. Kossuth ennek reményétől vezéreltetve adott megbízást Bułharynnak, hogy az ilyvói Nemzeti Tanáccsal tárgyalásokat folytasson a légió megszervezésének ügyében. Mire azonban Bułharyn Ilyvóba érkezett, egy magyarokkal rokonszenvező csoport már elküldte megbízottait Magyarországra, hogy

felajánlják segítségüket Kossuthnak. Az OHB elnöke, mivel konkrét tervvel jöttek hozzá, és valóságos erőt képviseltek, készséggel tárgyalt velük. Ráadásul az adott helyzetben nem kellett elkötelező ígéretet tennie. A megállapodás csak annyit helyezett kilátásba, hogy felállítanak egy 1200 fős lengyel egységet, tisztjeit és katonáit a honvédséghez hasonlóan fizetik, s az így megalakított légiót a háború befejezésével felosztatják.

Az október 20-án aláírt egyezményen még alig száradt meg a tinta, amikor november 2-án újabb küldöttség kilincselte Kossuthnál. Tagjai az ilyvói és a krakkói ifjúság képviselőiként mutatkoztak be. Az újabb tárgyalások kapcsán jegyzi meg Kossuth még aznap kelt pozsonyi levelében: „De ők fegyvert és ruhát kérnek, azaz, ami nekünk nincs – bár nagyra becsülném politikai fontosságát segítségüknek.” Bem, aki egy nappal később jelenik meg Kossuthnál, azonban éppen a lengyelek segítségének „politikai fontossága” miatt ellenzi a légió felállítását, hiszen azzal – úgymond – magára vonhatja Miklós cár figyelmét, s így az végső soron orosz beavatkozást eredményezhet.

Kossuthnak a lengyelekkel kapcsolatos megváltozott állásfoglalását jelzi három héttel később Irinyi Dánielhez írott levele: „Egyébként ezekkel a lengyel barátainkkal

igen sok baj van. Alig voltak itt pár százan, s mindjárt orgyilkolási merénnyt követtek el (Bem ellen – K. I.) csupa ambitionális féltékenységből. Ezért, de különben is befogadásukkal csínyán kell bánni.” Majd hozzáfűzi: „ezután csak lőfegyverrel ellátott lengyelek fogadtatnak el”.

Az, hogy Kossuth is kiemeli: a lengyelek befogadásával „csínyán kell bánni”, arra utal, hogy Bem légiót ellenző érvelését megfontolás tárgyává tette. Vajon az 1849-es cári intervenciót milyen mértékben „segítette elő” a lengyelek magyarországi jelenléte, amelyet az osztrák sajtó mindvégig felnagyítani igyekezett? Miklós cárnak Moszkvában kelt, Paszkevicshoz intézett 1849. április 20-i leveléből mintha az derülne ki, hogy valóban a lengyelek magyarországi szereplése készítette beavatkozásra: „...igazán nem avatkoznék be, ha nem volna az én bajom is, azaz ha nem látnám Bemben és a Magyarországon levő többi szélhámosban nemcsak Ausztria, hanem az egész világ rendjének, nyugalmanak ellenségeit, a gazemberek, gonosztevők és gyilkosok megtestesítőit is, akiket a saját nyugalomunk érdekében meg kell semmisítenünk.” De ezt a magyar politikusokat és honvédfőtiszteket is annyira foglalkoztató kérdést hitelesebben közelíti meg D. Szoncov, Paszkevics segédtisztje. 1850-ben papírra ve-

tett memoárjában így vall róla: „Okot Magyarország leigázásához nem volt nehéz találni: először – lehetett hivatkozni a közvetlenül a határainknál kifejtett erős forradalmi propagandára, másodszor pedig a lengyel emigránsok tömegére, de megvallva az igazat, ezek a feldicsért lengyel ezredek csupán siralmas légiók voltak, amelyek mindössze 2000 szedett-vedett embert számláltak, s melyektől Kossuth maga sem tudta, hogyan szabaduljon meg. Aligha feltételezhetjük, hogy a magyarok, megszabadulván a németek igájától, Lengyelország támogatására gondolhatnak, és kockáztatják az összeütközést az óriási haderővel rendelkező Oroszországgal. Nem valószínű, hogy a magyarok 2000 emigráns kívánságára elszánták volna magukat arra, hogy velünk háborúzzanak. Minden, amit a lengyelek várhattak tőlük, az csupán az erkölcsi rokonszenv, ami annyit ér, mint La-martine rokonszenve.”

Szoncov elismerte ugyan, hogy a Magyarországon harcoló lengyelek az intervenció ideológiai megalapozásában fontos helyet foglaltak el, de ugyanakkor leszögezte: valószínű szerepük nem indokolta a cári beavatkozást. A lengyelek kis létszáma egyébként a cári intervenció hadsereg több tisztjének is feltűnt. Példaként idézhetjük Leontin Pavlovics Nyikolai bárót, I. Miklós szárnysegédjét:

„Úgy látszik, hogy a magyar hadseregben a lengyelek száma jóval kisebb, mint nálunk feltételezték.”

Szoncov észrevételei több ponton is helytállóak. Kossuthék tulajdonképpen már a kezdet kezdetén sem engedték a lengyel légió megalakítását. Bizonyítja ezt, mennyire kerülték, hogy a novemberben felállított lengyel egység hivatalosan lengyel légióként szerepeljen. Elnevezése fél éven át: Wysocki-zászlóalj. Holott más külföldi egységek – bécsi légió, német légió, olasz légió – esetében általános a *légió* elnevezés. Ráadásul még a Wysocki-zászlóaljat is szétszórták. Első két megszervezett századát az aradi ostromsereghez küldték, a 3. és 4. századot, valamint Tchórznicki ulánusszázadát 1849 januárjában a felsőtiszai fronton, Rembowski „vadászezredét” Munkácson találjuk. Valamennyi egység magát légiónak titulálta, ezért beszélhetett Szoncov is légiókról. Wysocki, aki január végétől Damjanich hadtestében dandárparancsnok volt, hiába sürgette a különféle lengyel egységek egyetlen seregtestbe, légióba történő összevonását. Csak annyit ért el, hogy március folyamán a III. hadtestben küzdő lengyel zászlóaljba olvasztják a 3. századot, valamint Rembowski időközben felosztatott „vadászezredét”. A különféle lengyel egységeket végül csak májusban egyesítik Miskolcon.

A légió ekkor éri el maximális létszámát. A három gyalogoszászlóalj és két ulánusezred, valamint a tüzérség létszáma azonban – Wysocki szerint – ekkor se haladja meg a 2000 főt. A hivatalos kimutatás szerint 2400 tagja van.

Miután a légió részben a IX. hadtest mellett végigküzdötte a nyári hadjáratot, elhagyta Magyarországot földjét. Wysocki tábornok, légiója nevében, Orsován búcsúzott el a magyar nemzettől: „Együtt harcolánk veletek, magatok tudjátok, nem zsoldosok gyanánt, nem személyes vagy önző érdekből, hanem egyedül azon reményben, hogy a ti szabadságotok kivívása s a mi részvételünk alapját képezik egy további harcnak, életünk végcéljának, a Lengyelország függetlenségéért vívandó harcnak, mely nélkül Magyarország függetlensége sem fenn nem tartható, sem célhoz nem vezet...” – olvashatjuk szövegében.

1849. július 21-én tartott képviselőházi beszédében Szemere Bertalan miniszterelnök is hasonló gondolattal zárja a lengyelek méltatását: áldozatvállalásuk „világos bizonyítéka annak, hogy a magyar szabadság megalapítása nem pusztán magyarkérdés, hanem oly alap, melytől Európa többi népeinek szabadságát föltételezhetik”.

II.

A lengyel légió története (Bułharyn fellépésétől egészen 1849 márciusáig) részletesen feldolgozott. A fő érdem Lucjan Russjané, aki az 1930-as évek elején feltárta az Országos Levéltárban, a Hadtörténeti Levéltárban, a Nemzeti Múzeum (azóta megszűnt) levéltárában, a bécsi Haus-, Hof- und staatsarchivban, valamint a Kriegsarchivban található, a légióra vonatkozó iratanyagot, felkutatta a tárgyra vonatkozó emlékiratok nagy részét, és eredményeit *Polacy i sprawa polska na Węgrzech w roku 1848–1849* (*Lengyelek és a lengyel ügy Magyarországon 1848–1849-ben*) című munkájában összegezte. Kathrin Sitzler is erre a monográfiára támaszkodhatott a magyar szabadságharc külföldi önkénteseivel foglalkozó *Solidarität oder Söldnertum* (*Szolidaritás vagy zsoldoshad*) című feldolgozásának lengyeleket tárgyaló fejezete megírása során. Russjan művét egészítette ki három és fél évtizeddel később Włodzimierz Muś magyarul is megjelent, *A lengyel légió Magyarországon* című tanulmánya, de Eligiusz Kozłowski-nak a magyarországi lengyel légió történetét tárgyaló, 1983-ban napvilágot látott – *Legion polski na Węgrzech* (*A lengyel légió Magyarországon*) – monográfiája is „csak” a történeti irodalom és a memoárok bővebb, gazda-

gabb bemutatásával adott újat, az utóbbiak elemző és kritikus felhasználásától azonban eltekintett.

Hajnal Istvánon és Divéky Adorjánon kívül nem akadt magyar történész, aki a lengyel légio kérdésének tárgyalásába fogott volna. A magyar történészek előtt csaknem teljesen ismeretlenek a légio tagjainak visszaemlékezései – jegyzi meg joggal Eligiusz Kozłowski. Hajnal *A lengyel légio utolsó napjai Magyarországon* című tanulmányában már rámutatott arra, hogy ezeknek a nálunk nem ismert emlékiratoknak forrásértékű adalékai lehetnek. Egymással szembeesítve őket, tanulságos következtetések vonhatók le egy-egy közérdekű kérdéskörrel kapcsolatban.

A légio történetével foglalkozó mintegy 30 memoár közül – fontosságánál fogva – Wysocki emlékiratát emeljük ki. Avatottabb személy hitelesebben össze se foglalhatta volna a légio történetét. Ő volt a magyarországi lengyel légio főparancsnoka, így egysége sorsát szerveződése első pillanatától kezdve figyelemmel kísérte, sőt tevékenyen befolyásolta, alakította, s nagy részt vállalt a lengyelek közös törekvéséből, hogy a honvédseregben szétszórta kisebb-nagyobb csapatokat egyetlen kötelékbe, légióba vonják össze.

A légio „vezénylő tábornoka”, aki mint főhadnagy küzdötte végig az 1830–31-es len-

gyel szabadságharcot, s az emigrációban a demokrata párthoz tartozott, katonailag képzett s ha nem is zseniális, de tehetséges, megbízható, becsületes ember. (Mindez kiolvasható memoárjából is.) A lengyel tábornokok közül Bem után ő állta meg legjobban helyét Magyarországon. (Rajtuk kívül Jerzy Bułharynt a törökországi emigrációban léptették elő tábornokká, és Henryk Dembiński, miután 1849 januárjában a honvédsereg főparancsnokává nevezték ki, kapott altábornagyi rangot.) S ezzel nemcsak Kossuth, hanem a lengyelekkel szemben – politikai okokból – tartózkodó Görgey tábornok megbecsülését is kiváltotta. Ő volt az, aki 1849 áprilisának végén Wysocki ezredest tábornokká felterjesztette. Katonai karrierje, ha nem is páratlan, de 1848–49-ben is a ritkébbak közé tartozik, hiszen fél esztendő alatt lett főhadnagyból generális.

Józef Wysocki a szabadságharc bukását követően, 1849 utolsó hónapjában török földön vetette papírra emlékiratát, amelyet azután 1850-ben Poznańban jelentetett meg könyv alakban. Emlékirata 131 kisalakú oldalt számlál. A légió Szerbián, illetve Havasalföldön át Törökországba menekült, ott internált, majd leszerelt tagjainak névsora zárja le függelékként a memoárt. (Fontos adalék ez, mivel a légió legfontosabb iratanyaga a

varsói felkelésben megsemmisült.) Nem tagolódik fejezetekre: érződik, hogy szerzője egyetlen lendülettel vetette papírra az egészet. Ennek ellenére bravúrosan sűrített. A légió történetének egyetlen fontosabb mozzanatát se hagyja figyelmen kívül. (Kivéve az erdélyi lengyel légiót, amelynek történetét csak rendkívül vázlatosan ismerteti. E légióról mind ez ideig még résztanulmány se jelent meg.) Ez pedig, ha figyelembe vesszük, hogy a lengyel légió hivatalosan csak 1849 májusától létezhetett és működhetett egyetlen alakulattá összevonva, értékelendő teljesítmény.

A memoáráróknak közel a fele a május előtti időszak eseményeivel foglalkozik, azokkal természetesen, amelyeknek a lengyelek is részesei voltak. Ez a fél esztendő alkotja tehát a lengyel légió bonyolult genezisének idő- és eseménykeretét.

Több tanulmány is foglalkozik a lengyel légió szervezésével, működése első hónapjainak harcaival. 1849 májusa utáni tevékenységről azonban az emlékiratokból tudunk meg legtöbbet. Holott éppen a május előtti időszakát nehezebb ismertetni, rendszerezni. Hogy ez milyen bonyolult feladat, annak érzékeltesére elég, ha például 1849 januárjának derekán számba vesszük, mely lengyel egységek (vagyis légiók) hol állomásoztak és küzdöttek.

Az aradi ostromseregben harcolt a legkorábban, még 1848 novemberében szervezett lengyel zászlóalj két százada. (E zászlóaljat parancsnokáról, Wysocki őrnagyról hivatalosan Wysocki-zászlóaljnak nevezték el.) Ennek 3. és 4. százada a felső-tiszai fronton, Klapka hadtestében küzdött. Ugyancsak ott működött Władisław Tchórznicki őrnagynak az 1848. december 11-i barcai összecsapásban nagy hírnevet szerzett ulánusszázada is – gyalog. (A felsoroltakon kívül említést kell tennünk Rembowski nem sokkal ezután botrányos körülmények között felosztatott, 200 emberből álló vadászezredéről is, amely ekkor Munkácson állomásozott, és állományát a parancsnoka – a szlovákok és ruszinok között folytatott toborzás révén – 500 főre fejlesztette föl.) Antoni Piotrkowski és Józef Woroniecki Máramaros megyében szervezték a légiót. (Ők Bemhez csatlakoztak.)

Kossuth hivatalosan a következőképp indokolta a légió egységeinek „szétszórását”: „A légiót az események sürgető kényszere tagoltatta szét, mivel egységei oda küldettek, ahol éppen a legnagyobb volt a veszedelem. Vitézi helytállásával bizonyította ezen eljárás helyességét.” – Majd, mintegy megnyugtatóul hozzáfűzi: „A légió biztosíttatik, hogy az első nyugodalmat adandó alkalommal egye-

sítjük, s azon állapotba hozzuk, melyre kiváló magatartásával részolgált.”

Wysocki kiemeli a lengyeleknek az aradi ostromseregben szerzett érdemeit. Már megérkezésük napján, december 4-én – saját kérésükre – részt vettek az erődítmény ellen intézett éjszakai rohamban. A meglepetésre alapozott, de rosszul előkészített ostromból pánikszerű menekülés lett. A kormány hivatalos lapja, a Közlöny aláhúzza, hogy egyedül a lengyelek állták meg a helyüket. Fegyelmezett visszavonulásukkal is példát mutattak a demoralizált magyar honvédeknek. Ez is hitelesíti Wysocki hasonló tartalmú beszámolóját. De Wysocki nem tagadja meg az érdemet Tchórnickinak a Kassa környéki és a felsőtiszai harcokban kitűnt ulánusszázadától sem, amelynek parancsnokával – annak konzervatív beállítottsága miatt – egyébként nem rokonszenvezett.

Tchórnicki ulánusszázadának zászlaját – helytállásáért – harmadosztályú érdemrenddel díszítették fel 1849 májusában.

Wysocki 1849 januárjának végén zászlóalja két századával együtt csatlakozott Damjanich Jánosnak a Tiszához vonuló III. hadtestéhez. (Az indok: a lengyelek nagyobb hasznot hajthatnak a mozgó harcokban, annál is inkább, mert Aradnál a szerbek, vagyis szláv véreik ellen is kénytelenek fellépni, s ezt nem szívesen teszik.)

Wysocki új beosztása: dandárparancsnok. Zászlóaljának két századából még Aradnál kivált egy kisebb egység is, amelyet lovasszázaddá, pontosabban: lovasezreddé szerveztek. Így a tavaszi hadjárat első, március 5-én aratott szolnoki győzelméhez már nemcsak a lengyel gyalogosok járultak hozzá, hanem az alig 100 főből álló, ún. I. lengyel ulánusezred is. A válságos pillanatban ugyanis a maroknyi lengyel lovasság Poniński őrnagy vezetésével a többszörös túlerőben levő osztrák lovasságra vetette magát. Mintha a napóleoni lengyel könnyűlovasezred somosierrai bravúrját akarták volna megismételni. Hogy oda ne vesszenek mind egy szálig, a III. hadtest huszárosztályai siettek segítségükre, s alkalmasint a császári lovasságot is szétverték. A lengyel ulánusezred állományának csaknem a fele elesett vagy megsebesült. Ez a vakmerő rohama a lengyeleknek kétségtelesen hozzájárult a szolnoki győzelemhez, de nem ez döntötte el azt.

A szolnoki sikert követő hetekben Wysocki zászlóalja újabb három századdal erősödött meg. Csatlakozott ugyanis hozzá az eddig Klapka hadtestében küzdő 3. század és Rembowski időközben feloszlátott vadászezredének két százada. Tchórnicki addig gyalogosan harcoló ulánusai közben Nyíregyházán szerveződtek a légió II. ulánusezredévé, míg

Idzikowski alezredes Hajdúszoboszlón szervezte a Wysocki-zászlóalj 4. töredék századából a légió 2. zászlóalját. Később fogságba került galíciai sorozású katonákból alakították meg a 3. zászlóaljat.

A tavaszi hadjárat győzelmeiből már a III. hadtest kötelékében Wysocki ezredes hadosztályában küzdő légió hat-hétszáz embere is kivette részét. Mind a hatvani, mind a tápióbicskei, mind az isaszegi csatában kitüntették magukat a lengyelek. Wysocki adalékai pontosan egyeznek az eseményekre vonatkozó magyar forrásokkal.

Felületes olvasó számára úgy tetszhet, hogy Wysocki saját parancsnoki szerepét hadvezéri tettekké nagyítja fel. Az isaszegi csatában például döntő részt tulajdonít magának. Tény, hogy kiváló helyzetfelismerését, villámgyors cselekvéskészségét, helytállását többen is elismerik. Zygmunt Miłkowski (írói neve: Teodor Tomasz Jez), aki a lengyel zászlóalj őrmestereként részt vett az isaszegi harcokban, így eleveníti meg *Od kolebki przez życie (A bölcsőtől egy életen át)* című önéletrésztében az ütközet válságos szakaszát és Wysocki szerepét:

„Lépésről lépésre haladtunk előre. Hirtelen jobbról megjelent a visszafelé vágató huszárcsapat. Az ám, de hogyan? Szétszóródva vágattak lovuk inuk szakadtáig: lóhalálban me-

nekültek; néhányan a Waza-hadtestbe rohantak, s letiporták a katonákat. Egyikük fejről lerepült a csákó, s csak az állszíja tartotta, a nyeregtakaró kicsúszott nyerge alól, s a levegőben úszott a ló mögött. Rohanás közben azt ordították:

– Német!

Gáspár feltételezett hadteste helyett Schlick hadtestébe botlottak teljesen váratlanul: tizenkét vagy tizenöt zászlóaljnyi gyalogos tört rájuk megfelelő számú lovassággal és tüzérséggel.

A váratlan meglepetés önmagától magyarázatot nyert: Schlick hadteste egyenest a magyar hadsereg szárnyát és hátát készült megtámadni. Ennek végrehajtásához be kellett vennie az erdőt. A helyzet pillanatnyi állása olyan veszélyesnek látszott, hogy Damjanich kővé dermedt a lován, arca elsápadt, homloka ráncba szaladt, s némi hallgatás után így szólt:

– Nem tudom, miként cselekedjem, mit tegyek...

Hallottam ezeket a németül kiejtett szavakat.

– De én tudom – válaszolta Wysocki.

És, szavait hozzánk intézve, orrhangon így kiáltott:

– Az erdőbe! Csatárláncokra szakadni! Az

erdőt védeni! Egyőtök se tegye ki onnan a lábát, ha az osztrákok elfoglalják az erdőt.”

De hogyan ismerteti e fontos ütközet válságos szakaszát és hátterében a maga érdemeit Józef Wysocki?: „...két zászlóaljjal, azaz a lengyel légióval (pontosabban a Wysocki-zászlóaljjal – K. I.) és a magyar Waza-zászlóaljjal, amelyet segédtszem, Hoszowski százados vezetett, benyomulok az erdőbe – írja visszaemlékezésében. – Schlick egész gyalogságát bevetve, nyolc zászlóaljával már megszállta az erdő egy részét. A légió, szokásához híven, nem néz se jobbra, se balra, hanem ráront az egyik osztrák zászlóaljra, és azt maga előtt űzve tör előre. A Waza-zászlóaljat eközben megakasztja a mind erősebb tűz, s nem sokkal ezután hátrálni kezd. Látva a fenyegető veszélyt, erősítésért sietek; élére állok az első kezem ügyébe eső zászlóaljnak, és az erdőbe nyomulok vele. A Waza már jókora teret feladott, s ha az osztrákok pár száz lépés után lovasságunk és tüzérségünk jobbszárnyára törnének, biztos, hogy zsákmányul ejthetnék ágyúinkat, s egész jobbszárnyunkat viasszorítanák. A Waza-zászlóaljhoz fordulok, s a magammal hozott erősítésre mutatok. A bátorságra kapott katonák ismét előretörnek, és visszavetik az osztrák csatárláncokat. Eközben már hadosztályom Leiningen által vezetett dandárja is benyomul az erdőbe,

és az egész teret felveri a sűrű puskatűz. Amikor így nyomulunk lépésről lépésre előre, rábukkanunk a lengyel légióra, amely példás nyugalommal, a legnagyobb rendben rendületlenül megtartotta állását. Őszinte, szívből jövő örömmel köszöntöttem a lengyel katonákat. Végre-valahára Aulich is megérkezett a harctérre, de a segítségünkre küldött két zászlóaljjal nem nagyon tudtunk mit kezdeni, mert rövidesen leszállt az éj, és véget ért a viadal.”

Annak tudatában, hogy az isaszegi erdő megszállásával és megtartásával – a többszörös túlerő ellenében – valóban nagy érdeme volt a sikerben, az első pillanatban túlzónak tetsző „önértékelése” elfogadható, s az ő szempontjából, „harcálláspontjáról” érthető.

Tehetségét még a tavaszi hadjáratban szerzett érdemeinél is meggyőzőbben bizonyítja 1849 júniusának második felében kifejtett tevékenysége. Ekkor a felső-magyarországi hadsereg főparancsnoka. De gyakorlatilag csak a IX. hadtest és a lengyel légió állott a rendelkezésére. Együttes létszámuk nem érte el a 12 000 főt. Wysocki feladata az volt, hogy a mintegy 110 000 embert számláló cári főseereget feltartóztassa. Ennek természetesen nem tudott eleget tenni gyenge, rosszul felfegyverzett s részben újoncokból álló seregével. Rendkívül ügyesen manőverező visszavo-

nulásával azonban mégis elérte, hogy a cári hadsereg több mint két hét alatt jutott el a galíciai–magyar határtól Miskolcra. Tehát amennyire lehetett, feltartóztatta a döntő fölényben lévő ellenséget.

Visszavonulását Wysocki így összegezi emlékirataiban: „...a muszkák elve volt, hogy nem mentek bizonytalanra, s nem támadtak frontálisan állásainkra, hanem túlerejükben bízva mindahányszor átkarolták szárnyainkat, én pedig úgy döntöttem, hogy esélytelenként nem fogadok el csatát, hanem jó állást foglalva a közelembbe engedem őket, s mindaddig várok, míg erőiket össze nem vonják, s ha csak már jelentették nekem, hogy bekerítés veszélye fenyeget, vonultam vissza kis hadtestemmel. Két-három mérfölddel hátrébb újra megállapodtunk, s az előbbi manőver megismétlődött. Ily módon újra és újra erőik összevonására és újabb nehézkes manőverre kényszerítve az ellenséget vonultam vissza, miközben katonáim nemegyszer két napig is egy helyben pihenhettek. Az ilyfajta visszavonulás hathatósabban föltartóztatta az ellenséget, mint az ütközet, melynek kimenetele eleve kiszámítható volt mindkét fél számára.”

Hogy Wysocki szavai minden tekintetben megfelelnek a valóságnak, azt éppen a szemben álló felek vallomásai bizonyítják – egy-

hangúan. A már idézett Leontin Pavlovics Nyikolai báró, Miklós cárnak Paszkevics tábornagy mellé beosztott szárnysegéde szinte szó szerint hitelesíti Wysockinak a nyári visszavonulásról írott beszámolóját emlékiratában: „Az úgynevezett ellenséges hadsereg, melyet először 40–50 ezer főnek tartottunk, de amely, most kiderült, a valóságban nem érte el a 15 ezres létszámot sem, időtöltésből annak látszatával tartott bennünket izgalomban, hogy ütközetre készül, először Eperjes előtt, aztán Kassa előtt, s így bonyolult manőverek végrehajtására kényszerített bennünket. Majd mikor ezt megunta – mintegy varázsütésre, eltűnt!”

„Az ellenség egyre hátrált, s így gyakran előfordult, hogy azokban a házakban éjszakaztunk, melyeknek ajtajáról még nem törölték le a magyar őrmesterek piros ceruzás feliratait: »Bethlennek«, »Wysockinak«” – számolt be a cári főszereget – Wysocki memoárjának vonatkozó részével egybevágó – előrenyomulásáról Fjodor Grigorov, Rüdiger tábornok egyik segédtisztje. Mindezekből az adalékokból is kitetszik, hogy a lengyel tábornok a lehető legeredményesebben oldotta meg a rábízott feladatot. Tudjuk, hogy a memoárok egyik fő célja az önmegbecsülés (Dembiński is megmagyarázza, sőt szinte magasztalja szerencsétlen temesvári visszavonulá-

sát), így azok természetes velejárója a túlzás, a visszaemlékező szerepének felnagyítása, túlértékelése és átértékelése. Megnyugtató, hogy Wysocki e tekintetben se tesz engedményt, leírásaiban szigorúan ragaszkodik a tényekhez, magyarázataiban pedig az igazsághoz.

Wysocki kritikával vegyes tisztelettel viszonyul honfitársához, Dembińskihez, akit Kosuth két ízben is a honvédsereg élére állított. Téli szereplését egyértelműen elismeri, s a magyar vezérkar, különösen Görgey intrikájának tartja azt, hogy a lengyel altábornagyot elcsapták Tiszafüreden a hadsereg éléről. Nyári tevékenységét azonban, amikor Dembiński egyszer hadtestparancsnok, másszor leköszönt, Franciaországba visszatérni kívánó veterán, majd újólag a déli magyar hadsereg fővezére, Wysocki már éles kritikával taglalja, s temesvári visszavonulását csak azért nem ítéli el jobban, mert ott nem ő (Dembiński), hanem Bem veszített csatát. Márpedig, mint említettük, Wysocki olthatatlanul gyűlöli Bemet. Szerepe van ebben Bem emigrációban vallott eszméinek, folytatott szerepének is, de a legfőbb ok az, hogy a napóleoni méretűre tervezett lengyel légióról szőtt, realinak hitt elképzelés megghiúsítását Wysocki neki tulajdonította.

Wysocki a légiónak a temesvári vereség után tanúsított helytállása leírásával fejezi be

a lengyelek magyarországi tevékenységének ismertetését. Lugos és Orsova között Wysocki lengyelei fedezték a déli magyar hadsereg töredékeinek visszavonulását, pontosabban: menekülését. „A mi feladatunk volt azon egyetlen összeköttetést, mely Magyarországot Orsován át idegen tartományokhoz kapcsolta, fenntartani és védelmezni” – foglalja össze a lengyel tábornok egysége utolsó feladatának lényegét a magyar nemzethez intézett búcsúkiáltványában.

Józef Wysocki a légió első törökországi hónapjainak fölvázolásával tesz pontot emlékiratára. Mivel a légiót december utolsó napjaiban föloszlatták, tagjai magánszemélyekké váltak, akiknek életéről – volt parancsnokuk – már nem tartotta szükségesnek beszámolni.

Wysocki memoárja – bizonyos, a saját személye iránti szerényebb elfogultsága ellenére is – a szabadságharc lengyel katonáiról szóló emlékiratok legjobbika. Hozzájárul ehhez a szerző íráskészsége, stílusa is. Egy-egy esemény ismertetése a bulletineket, a katonai közleményeket juttatja eszünkbe – eltekintve azok többnyire tudatos tartalmi ferdítéseitől. Ez azt jelenti, hogy leírásai tárgyyszerűek, lényegre törőek: objektívek. Mentések a visszaemlékező katona gyakori filozofálgatásaitól, lírai „kitöréseitől” s az ezekkel járó képzava-

roktól. Mivel viszonylag rövid lélegzetű memoárjában a légióhoz kapcsolódó minden lényeges eseményt, adalékot belé akar sűríteni, mondatai hosszúakká, többszörösen összetettekké válnak, amelyeket azonban, jó lélektani érzéssel (hogy az olvasó lélegzethez jusson), rövidebb mondatok váltogatnak. Mondatai, a mégoly terjedelmesek is, világosak, áttekinthetőek, pontosan fedik a közlő gondolatait; informatívak. Éppen ezért hangvétele személyesnek, eszmefuttatásait eredetieknek érezzük.

Nem véletlen, hogy Wysocki emlékirata Poznańban, Varsóban és Ilyvóban három kiadást is megért. Igaz, a múlt században. Legfőbb ideje, hogy végre magyarul is napvilágot lásson.

(1984)

Hajszálgyökeres változatok

Illyés Gyulának

A népvándorlás kora ma is tart. A néppusztításoké is! – a népmozgások „örökletes”, egyre torzítóbb következményeként. Vagy tőlük függetlenül? Tragikus közhely, hogy nem irtottak ki annyi népet oly rövid idő alatt, mint éppen századunkban. Halotti beszédes jelképe egy emberöltőnek, hogy háborúk jelzője lett a *világ*, amelynek többek között olyféle jelentését adja a magyar nyelv értelmező szótára, hogy „a mindenség mint valamely Isten alkotása” vagy átvitt értelemben: „értelmi tisztázottság, szellemi világosság”. A világháború tehát azt is jelenthetné: harc a szellemi világosságért? Eközben nemcsak a fegyverfajták gyarapodnak nap mint nap, hanem az emberi szellem és lélek elpusztításának eszközei és módszerei is...

Mi kiknek halljuk utolsó lélegzetvételét, ha ránk szakad az éjfél utáni csönd? Himnusz utáni gyász? Mi a kényelmesebb például: kiirtani egy közösséget vagy csak elűzni szülőföldjéről? Így vagy úgy megváltoztatni számarányát? Matematikai műveletekkel ölni? Megválaszolatlan, érdektelen, félremagyará-

zott vagy elhallgatott elméleti kérdések... Miközben talpunk alatt mozog a föld. A minden idők tömegsírjait beborító. A farkasvermek karóin haldoklók „lélekgyűjteménye”... Ki írja meg e kérdések és válaszhiányok történetét?

1976 őszén előadást hallgattam az NSZK-beli Sonnenbergben arról, hogy ami az oszmán birodalomnak nem sikerült a XVI–XVII. században, az valósággá lett napjainkban: a törökök, mármint a vendégmunkások elárasztották az országot. Még nem teljesen, de mint előadónk jelezte, a hetvenes évek középső harmadában több mint egymillió török állampolgár várt a „paradicsomi” engedélyre, hogy a Szövetségi Köztársaságban munkát vállalhasson. „Reményeiket, úgy tetszik, elmossa az olajválság, így a Bundesrepublik megmenekül a félhold uralmától” – fűzte hozzá kesernyés tréfával, de láthatólag elégedetten előadó professzorunk. Ki írja meg az otthon maradottan is gyűlöltek történetét?

Az Egyesült Államok évente 200 000 embernek ad bevándorlási engedélyt, de ennek többszöröse szivárog át határain illegálisan. Ki írja meg az ő történetüket? Azokéét, akiknek megváltás, hogy elhagyhatták a szülői házat és a szülőhazát, s egyetlen vágyuk, hogy eltűnjenek, felszívódjanak a jobb létet biztosítható ország arctalan tömegébe?

A népvándorlás és néppusztítás ideje tovább tart. Elmúlt a hősinek kikiáltott kor. A római limeseken átzúduló barbárok századai, a hun lovasok évei, az időben és térben szétrajzó normann hajósok parttalan hónapjai. Az Amerikát felfedezők és nyomukban elárasztó úttörők fél évezrede. Akik, úgy melleslegesen, az őslakosságot is kiirtották. Történelmi igazságszolgáltatás-e, hogy azok, akik Amerika földjére léptek, részben önmagukat is elpusztították? Az emberibb élet sokszor csak a második nemzedéknek lett osztályrésze. József Attila magyarjai az emberibb élet reményében tántorogtak ki Amerikába. Mit tudunk róluk? Azokról, akiket a múlt század második felének gazdasági válságai, az egyre pusztítóbb megélhetési gondok űztek a nagy vízen túlra. Mint annyi lengyelt, ukránt, litvánt, zsidót, észtet, csehet, szlovákot, szerbet, románt, horvátot ebben az időben. A nyomorúság hányszor végigboronálta Kelet-Európát. Iszonyú tüskéi nyomán lövészárkok, temetőgödrök, határmezsgyék támadtak...

Dojcsák Győző *A kanadai Esterházy története* című, 1981-ben megjelent munkájának sikere jelzi a nagyvilágban szétszóródott honfitársaink iránti érdeklődést. De milyen ez az érdeklődés? Nem rapszodikus-e? Szalma-lángszerű? Vagy a tudat alatt állandóan bom-

ló és újratermelődő? Tehetetlen döbbenettel hevített és hűtött?

Mit mondhatnánk az elmúlt fél évszázadban fel-fellobbant érdeklődések tapasztalatainak ismeretében?! Domokos Pál Péter öt évtizede emelte népünk tágabb tudatába a moldvai magyarok létét. (Azzal a szórvány magyar népcsoporttal ismertetett meg bennünket, amely már Amerika felfedezése előtt századokkal falvakat, városokat teremtett idegen földön.) Megtámadhatatlan okán annak is, hogy a csángó magyarság hatalmas kulturális kinccsel gazdagította bennünket; balladáival, meséivel, dalaival. Vörösmarty *Szózat*-ának saját évszázados élményéből föl-törő „előhangjával”: „Idegen földre ne siess / Amíg hazádban megélhatsz...” Nyelvünk múltjával. A herderi jóslat beteljesülhetőségének figyelmeztető példájával... És a mi viszonzásunk? Kényelmes nemtörődömség... Megismerésük tehetetlen vágya... Cselekvő igyekezetünk kapkodó szívdobogása... A tápáskodó érdeklődésnek és felelősségtudatnak valószínűleg nem ártana az, ha intézményt húznánk fölébe...

Lengyelországban évtizedek óta szervesen foglalkoznak az országhatáron túl élő lengyelséggel. Kulturális, erkölcsi, pszichikai támogatásuk társadalmi ügy. Polonia a mai fogalmak szerint nem Lengyelország ismert

latin neve elsősorban, hanem a határon túl élő lengyelség gyűjtőfogalma. Minden honi lengyel tudatának szerves része. Ezért a Poloniával kapcsolatos kiadványok nem keltenek olyan szenzációt, mint a nálunk kivételnek, egyedinek számító kanadai magyar település történetével megismertető feldolgozás vagy Petrás Incze János levélüzenete a csángó magyarságról, amelyet három évvel ezelőtt Domokos Pál Péter adott közre „...*édes Hazámnak akartam szolgálni...*” című könyvében.

Miért keltett hát mégis *A kanadai Esterházy történeté*-nél is nagyobb visszhangot Jerzy S. Łatka tavaly megjelent könyve saját hazájában, amely a lengyelek egy csoportjának etnikai határaitól messze, idegenben alapított településével ismerteti meg olvasóit? Címe ugyanolyan beszédes, mint Dojcsák Győző könyvéé: *Adampol – Egy lengyel falu a Boszporusznál* – (*Adampol – Polska wieś nad Bosforem*). Ösztönösen fürkészni kezdjük a könyvben föllapozható térképet. Adampol nem található rajta. Isztambul közelében, de a kis-ázsiai részen rábukkanunk egy „gyanús” helységnévre: Polonezköy. Łatka könyvéből megtudjuk, hogy ez Lengyelfalvát jelent, azaz a tulajdonképpeni Adampolt jelöli, amelynek nevét 1923-ban hivatalosan Polonezköyre változtatták.

A falu legidősebb lakói e politikai indítékú

névváltoztatás ellenére ma is Adampolnak hívják községüket. Ők úgy tartják, hogy őseik Adam Mickiewicz nevére keresztelték el a települést Adampolnak. A lengyel légió szervezése közben 1855-ben Törökországban elhunyt Mickiewicznek azonban nem sok köze volt a faluhoz. Legfeljebb csak annyi, hogy tudott a létezéséről. Az, hogy halála után a lengyel emigráció egyes befolyásos képviselői „a nemzet hontalan bárdját” Adampolban akarták eltemetni, nem Mickiewicz végakaratából fakadt.

A törökországi lengyel település egy másik Adamról, legfőbb protektoráról, az 1831 utáni lengyel emigráció konzervatív szárnyának nagy tekintélyű vezetőjéről, Czartoryski hercegről kapta a nevét. Az ő anyagi, erkölcsi támogatása, diplomáciai közbenjárása nélkül sohasem jöhetett volna létre ez az egyedülálló jelentőségű, sajátos, de jellemző sorsú emigráns lengyel település.

Előttörténete valahol a XVIII. században körvonalazható. A történelem idegbajos finitoraként a két egykori halálos ellenség, a lengyel és a török állam kapcsolatában ugyanis az 1700-as évek második felében mélyreható változások következtek be. A Fekete-tenger északi partvidékéről kiszoruló Porta és a területi szétdarabolással fenyegetett nemesi köztársaság kereste egymás szövetségét. Az utol-

só lengyel király, Szaniszló Ágost 1777-ben, országának első felosztása után négy esztendővel követséget állított fel Isztambulban. A Portának a lengyelek iránti rokonszenvét jelzi, hogy sohasem ismerte el a nemesi köztársaság felosztását. A török főváros diplomáciai testületeinek tagjai által látogatott ünnepeken akkor is fenntartották a lengyel követ helyét, amikor Lengyelország közepén Poroszország, Ausztria és Oroszország új határai futottak össze, és új szállóige lett ismert Európában: *Finis Poloniae!*

Adam Czartoryski, a Nemzeti Kormány elnöke, a fegyvert ragadott Lengyel Királyság képviselőjében 1831-ben követet menesztett Törökországba. Emigrációs diplomáciai tevékenysége során is elküldte megbízottait Isztambulba. Érdekeit az általuk szervezett Keleti Ügynökség (Agencja Wschodnia) képviselte. (Ez az ügynökség később, 1849-ben a magyar kormány és a délszlávok, illetve a románok közötti megbékélési tárgyalások kezdeményezője volt, és vállalta a szemben álló felek közötti közvetítést.)

Czartoryski híveinek – elsősorban Bemnek – nézete szerint Európában, úgymond, készen kell tartani egy lengyel fegyveres erőt, amely alkalomadtán, a remélt „összeurópai háború” idején a nemzet képviselőjében harcba vethető lesz az angolok és a franciák mellett.

Ennek szellemében a Keleti Ügynökségnek az is feladata lett, hogy az oszmán birodalom területén található lengyeleket számba vegye. Ezek egy része 1831-es emigránsként, másik csoportja rabszolgaként vetődött Törökországba.

A rabszolgák száma elég tekintélyes volt, mégpedig azért, mert a függetlenségükért küzdő cserkeszek az orosz hadsereg kezükre került katonáit „beváltották” sóra és puska-porra. Az embertelen ember-árucsere főként a török birodalom területén bonyolódott le. Az 1831-es szabadságharc leverése után I. Miklós cár közel tízezer lengyelt soroztatott be a kaukázusi hadtestbe. A Lengyel Királyság területén berukkoltak egy részét az 1831-et követő évtizedekben is – „előíráson” – a szabadságukért harcoló kaukázusi népek ellen vetették be. Az ellenséghez átállni pedig kockázatos volt, mivel a cserkeszek a hozzájuk szököttek és a hadifoglyok között – az esetek többségében – nem tettek különbséget. Jellemző a kaukázusi hadtest tisztjei által – intésül – hangoztatott szentencia: „Ne dezertálj, mert rabszolgapiacra kerülsz!”

A Keleti Ügynökség szervezte meg a lengyel rabszolgák kiváltását. Szabadságukat visszaadván számított rájuk, s igyekezett őket befolyása alatt tartani. Főként azért, hogy belőlük szervezze meg a törökországi lengyel

haderő magvát. Ennek kapcsán merült fel egy állandó lengyel település létrehozásának gondolata. Olyan, ahol a törökországi lengyelek állandó otthonra lelhetnének.

Földre volt szükség. A szükséges területet pedig olyan táji-földrajzi környezetben kellett birtokba venni, amely – amellet hogy megfelelő létfeltételeket biztosíthat a letanyázóknak – a lengyel tájak hangulatát idézi, és közel fekszik Isztambulhoz. A franciaországi Szent Lázár-rend tekintélyes birtokkal rendelkezett Törökországban. Isztambultól 40 kilométerre, közel a Boszporuszhoz. A lázaristák tehát, a Keleti Ügynökség közvetítésével, 1842. március 3-án szerződést kötöttek Czartoryskival, aki így jelentős területet bérelt tőlük. Adampol képlete tehát a kelleténél is bonyolultabb: lengyel település egy francia tulajdonjogú birtokon – Törökországban. Hogy a Szent Lázár-rend birtokát Párizs francia területnek tekintette, az is jelzi, hogy az Adampolban gyökeret eresztett lengyelek évtizedeken át francia állampolgárságot kaptak. (A bérlemény az 1880-as években a Czartoryski család tulajdonába került.)

Kezdetben tizenkét lengyelt telepítettek le a Czartoryski-bérleményen. Érdemes, tanulságos egy pillantást vetnünk néhányuk Adampolig vezető kálváriájára:

Kazimierz Maciej az 1831-es szabadság-

harcban a 49. ulánusezredben szolgált. A bukás után besorozták a cári hadseregbe. A Kaukázusban a cserkeszek fogságába esett, akik eladták a kurdoknak. Rabszolgaságból rabszolgaságba jutott, mivel Szíriában útonállók kezébe került, akik ismét eladták – a gazdájával együtt. Sikerült Egyiptomba szöknie. Útja innen vezetett Törökországba.

Jakub Kędzierski a krakkóiak első lovasezredében szolgált 1831-ben. Őt is besorozták a kaukázusi hadtestbe. Mint hadifogoly, Perzsiában került „árverésre”. Az ő szabadságát is a Keleti Ügynökség adta vissza.

Grzegorz Szatkowski szintén 1831-es veterán. Ő büntetésből a tengerre került. A görög partoknál állomásozó orosz flotta egyik hajójáról szökött meg. Hat évig szolgált a görög hadseregben. Leszerelése után Törökországba utazott, és Adampolban telepedett le.

Adampolnak hamar híre ment Európában. Erről a lengyel emigránsok hatásos propagandája is gondoskodott. 1847-ben már neves vendéget is üdvözölhetett előljárósága. Liszt Ferencet, akit a magyar szabadságharc utolsó szakaszában lovassági ezredesként küzdő Władysław Zamoyski, Czartoryski tehetséges megbízottja kísért el törökországi „lengyel kirándulására”. 1849 decemberében a mohamedánná lett Bem József, Murád pasa is megfordult a katolikus lengyel faluban. Egy évvel

később itt ünnepelte születésnapját Gustave Flaubert, de ellátogatott ide egy kevésbé ismert francia író, Pierre Loti is.

A magyar történelmi emlékezet is némiképpen okkal-joggal tarthatná számon Adampolt. Nem csupán azért, mert Liszt Ferenc és Bem József házai között időzött. Adampol a szabadságharc bukása utáni években, a magyar és a lengyel emigráció révén kötődik történelmünkhöz. A lengyel falura vonatkozó dokumentumok – nevek feltüntetése nélkül ugyan – megemlékeznek két magyar invalidusról. 1849 nyarán kerültek Törökországba, s Adampolban lettek átmeneti vagy végleges otthont. Több olyan lengyel is letelepedett itt, aki végigküzdötte a magyar szabadságharcot. Erre a még álló sírkövek némelyikének felirata is utal. Érdemes őket idéznünk, mivel az 1974-es ciprusi események által felkorbácsolt sovinszta indulathullám az adampoli, vagyis polonezköyi lengyel temetőt sem kímélte: sírköveinek egy részét ledöntötték, meggyalázták.

Egy régi síremléken ez a felirat olvasható:
ITT NYUGSZIK AZ ÚRBAN ANTONI WIERUSKI
SZÜLETETT 1804-BEN MEGHALT 1868 JÚNIUS
10-ÉN AZ 1830-AS HADJÁRATOT FŐHADNAGY-
KÉNT AZ 1848-AS HADJÁRATOT KAPITÁNYKÉNT
KÜZDÖTTE VÉGIG 1853-BAN A TÖRÖK KOZÁKOK
ALEZREDESE 1863-BAN MINT EZREDES MEDZSIK

SZULTÁN ÉRDEMRENDJÉVEL KITÜNTETTETETT
E HŐSI ERÉNYES ÉLET TRAGIKUS BARÁTAI SZÁ-
MÁRA SZOMORÚAN MEGRENDÍTŐ VÉGET ÉRT

Ebben a vésetben kitapintható a felosztott Lengyelország legviharosabb szakaszának története, kiolvasható a kor cselekvő lengyelének sorsa, amelynek lezárásához szinte refszerűen visszatérő a „tragikus, megrendítő vég” is. Ezzel a tömör fordulattal lehet összegezni 1831, 1846, 1848, 1863–64 fegyveres megmozdulásait. Antoni Wieruski sírfelirata magyar vonatkozásában azonban pontatlan. Ő nem századosként, hanem őrnagyként hagyta el a „magyar háború” hadszíntereit. A szabadságharc számos ütközetében részt vett. Vitézségeért harmadosztályú katonai érdemrenddel tüntette ki a magyar hadvezetés.

A másik sírfelirat így hangzik: ITT NYUGSZANAK KAROL SOBIECZAŃSKINAK A MAGYAR HADSEREG FŐHADNAGYÁNAK AZ 1863-AS FELKELÉS KAPITÁNYÁNAK A TÖRÖK HADSEREG ORVOSÁNAK HAMVAI

Míg Wieruskiról a lengyel légio több veteránja megemlékezik memoárjában, Sobieczyńskirol csak annyit tudunk, hogy az erdélyi lengyel légio lovasegységében küzdött Bem mellett orvosként.

Utalást találunk egy Horváth nevű egyénre vonatkozóan is – „És Horwatnak még sírkeresztje sincsen...” –, aki vagy az első telepések

egyike volt, vagy a település megszervezésében vett részt. Nevéből ítélve ő vagy valamilyen őse magyar származású lehetett, vagy Magyarországról származhatott el.

1856 a „fordulat éve” Adampol történetében. A krími háborúban Władysław Zamoyski tábornok parancsnoksága alatt török oldalon harcolt mintegy 1500–1700 fős lengyel-kozák lovashadosztály felosztatásakor a szultán török állampolgárságot, anyagi támogatást és adómentességet ígért a birodalma területén letelepedni kívánó lengyel harcosoknak. Ezt követően több lengyel falu is szerveződött Törökország európai részén. Ezek a települések azonban rövid életűeknek bizonyultak. Felbomlásuk után lakóik egy része szétszóródott, mások Adampolban találtak végleges otthont. Adampol tehát már otthont s nem csupán átmeneti fedelet nyújthatott az ottontalanoknak. Jelképes vonzereje, megtartó szelleme volt. A lengyelek tudatában „a szabad Lengyelország falatnyi földdarabkáját” jelentette. Az volt a valóságban is. Łątkát idézve: „...lengyel falu, a patriotizmus vashá-mora, menedékhely, a cárizmus elleni konspirációs tevékenység bázisa...” Lakói tudatában voltak annak, hogy életük Lengyelorszá-gé, törökországi létükkel is az ő ügyét szolgál-ják. Helyzetüket és lakhelyüket tulajdonkép-pen átmenetinek tartották. Jellemző példa-

ként idézhetjük azt az adampoli polgárt, aki még 1866-ban is a következőkkel indokolta meg honfitársának, hogy miért nem állít kerítést, és miért nem ültet virágokat a háza köré: „Kinek állítsak kerítést, és ültessek fákat? Holnap fegyverbe szólít a haza, visszatérek Lengyelországba, és akkor görög vagy török élvezze munkámnak gyümölcsét?”

E felfogás, a harc vállalásának kötelességtudata, az átmenetiség ebből fakadó érzete azonban az 1863–64-es felkelés bukását követő évtizedekben elhalványodott. Ahogy a lengyel emigránsok politikai tevékenysége és a honi konspiratív mozgalmak is elveszítették sugárzó erejüket. A felosztott haza emléke azonban még a század utolsó évtizedére se haloványult el az adampoliakban, amikor pedig már virágzó településsé fejlődött az egykor pár viskóból álló falu. A nagy történelmi események – az 1791. május 3-án kihirdetett alkotmány, az 1830. november 29-én kitört „revolúció” – évfordulóján ekkor is rendszeresen emlékünnepséget rendeztek.

A falu mezőgazdasági kultúrájával kiemelkedett a környezetéből. Háromnyomásos gazdálkodása modernnek számított a szomszédos falvak földművelési tradícióihoz képest. Az adampoliak sertésstenyésztésükkel monopóliumot élveztek az iszlám vidéken, így fő szállítói lehettek Isztambul keresztény lakosságának. Gazdagodtak.

Házaik – építészetüket tekintve – a keleti Beszkidek lengyel házainak mintájára épültek. Arról a vidékről jöhetett az első ács, építőmester. A más és más vidékről származó lakosok viselete azonban sohasem volt egységes, de általánosságban véve az adampoliak megőrizték a lengyel öltözködési szokásokat. A húszas években, amikor a független lengyel állam, korlátozva ugyan, de támogathatta őket, a krakkói viselet terjedt el.

A falu lakossága nemcsak azért őrizhette meg etnikumát, mert települése zárt volt, és nehezen megközelíthető, hanem azért is, mert sem az emigráció, sem a hazai – főleg galíciai – lengyelség nem feledkezett meg róla. Hosszú újságcikkekben, riportokban számoltak be életükről, mindennapjaikról, könyveket, folyóiratokat, esetenként jelentős pénzösszeget küldtek az adampoliaknak. Ami mindezeknél fontosabb, gondoskodtak arról, hogy mindig legyen papjuk. A pap, noha többnyire Isztambulból járt ki, a gyerekek tanítását is megszervezte. 1926-ig csak lengyel iskolája volt Polonezköynek. Ekkor rendeletileg megszüntették. A zárt közösség nyelvébe ezután szüremkedtek be mind nagyobb és nagyobb számban a török kifejezések, fordulatok. A falu előljárói és a lengyel követség munkatársai hiába fordultak a török hatóságokhoz, hogy legalább a lengyel nyelv tanítá-

sát engedélyezzék, kéréseik makacs elutasításra találtak.

1937-ben a török államelnök, Kemál Atatürk is meglátogatta Polonezköyt. Ő, az 1926-os rendelet ellenére, köztiszteletnek örvendett a lengyel faluban. Az 1920–22-es görög–török háború idején ugyanis, amikor az idegengyűlölő sovinszta különítmények a környék görög falvait pusztították, Kemál Atatürk reguláris katonaságot rendelt Adampol védelmére. Látogatására a jelzett esztendőben egyébként azért került sor, mert figyelmét felkeltette a polonezköyiek kiemelkedő mezőgazdasági terméshozama. A lengyel előljárók kihasználták az elnök jelenlétét, és személyesen hozzá fordultak a lengyel nyelv oktatási engedélyének kérelmével. Kérésükkel azonban mintha a sorsot hívták volna ki maguk ellen. Nem sokkal ezután ugyanis a hatóságok felszólították Polonezköy lakosait, akiknek a független lengyel kormány állampolgárságot adott, hogy vegyék fel a török állampolgárságot, hiszen, úgymond „a török köztársaságban élnek”. Egy kivételével a falu valamennyi lakója lemondott lengyel állampolgárságáról. Gyermeküket azonban az, akinek anyagilag futotta rá, továbbra is elküldhette Lengyelországba tanulni.

A török állampolgárság felvételétől kezdve a hatóságok még az ünnepi misék celebrálása

elé is akadályokat igyekeztek gördíteni. Néhány évvel később, a világháborús helyzetre hivatkozva, elkobozták a lengyel nemzeti jelvényeket, s mindennemű rendezvényt – a táncos mulatságtól a temetésig – csak török csendőr jelenlétében lehetett megtartani. 1945 után, a lengyelországi rendszerváltozás ürügyén, a „vörös veszélyre” hivatkozva, Polonezköyt csak külön engedéllyel lehetett meglátogatni, s a faluban megjelent idegeneket a lakosoknak – szigorú büntetés terhe mellett – be kellett jelenteni a csendőrségen. E rendelkezések ellen a lengyel emigráció hiába tiltakozott.

A Lengyel Népköztársaság követsége csak az ötvenes évek második felében vehette fel a kapcsolatot az adampoliakkal, s járhatott – úgy-ahogy – közbe érdekükben. Legfőbb igyekezete azonban: a lengyel nyelv tanításának engedélyeztetése – eredménytelen maradt. Ráadásul 1958-ban elhagyta Polonezköyt az utolsó lengyel pap is. Kot atya távozásával üressé vált a falunak az 1910-es években felépített temploma, megszűnt az utolsó lengyel „intézmény”. Elenyészett az egyház megtartó ereje...

A harmincas években a lengyelségét őriző adampoli közösséget a török állam bomlasztotta fel erőszakkal. A hatvanas évekre teljesen széthullott közösséget már csak a török

állam gondos, tapintatos, a lengyel követséggel együttműködő, lelkiismeretes intézkedései foghatták volna ismét egybe. Ennek felfedezhetők bizonyos jelei. Adam Rapacki külügyminiszter 1967-es törökországi látogatása bizonyos mértékig ismét a török és a lengyel sajtó érdeklődésének homlokterébe emelte Polonezköyt. A megjelent újságcikkek, elhangzott rádióriportok nyomán lengyelországi intézmények tucatjai, állampolgárok ezrei igyekeztek felvenni a kapcsolatot a polonezköyi lengyelekkel. Nem tehetnek róla: későn! Polonezköy kihullott Polóniából. Maradt a tanulság: tragikus, ha bármilyen ok miatt is, de egy közösség megkésetten cselekszik önmagáért...

A szétszóródás folyamata gyors. Közvetlen okai alig felmérhetők. 1956-ban közel kétszáz lelket számlált Polonezköy. 1960-ban Ausztráliába vándorolt ki egy adampoli család, hogy szerencsét próbáljon. Ha az ő példájukat nem is követték, de az NSZK gazdasági csodájának már szép számmal kerültek bővületébe. Sokan vállaltak munkát a Szövetségi Köztársaságban, s többségük már vissza se tért Törökországba. De elszívták a polonezköyieket a törökországi nagyvárosok is. A ki-rajzottak közül csak kevesen járnak vissza szülőfalujukba.

A Czartoryskiak Londonban élő örököse

1970-ben lemondott földtulajdonának jogáról. Ez a nemes emberi gesztus kegyelemdöfésnek bizonyult. Ettől kezdve ugyanis a polonezköyiek szabadon eladhatták gazdaságaikat, telkeiket, szántóikat, legelőiket. Könnyen vevőre találtak, mert Polonezköy az utóbbi másfél évtizedben felkapott kirándulóhelye lett az isztambuliaknak, kelendő üdülőtelepe a módosabbaknak. Elszaporodtak a hétvégi házak, luxusvillák és penziók. Polonezköy ma már, neve ellenére, török falu, ahol ugyan hallik még a lengyel szó, de az öregek távoztával egyre gyéribben.

Mit jelentett az 1842-ben alapított Adam-pol a hazai és az emigrációban élő lengyelség számára? Életszomjat? Küzdeni akarást? Kétségbeesett illúziót? A kitaszítottak reménykedését? Vagy lemondást, kiúttalanságot? Jelképes közösségi sorsot? Vagy mégis: a valós és remélt cselekvés arkhimédészi pontját? Hány, a magyar történelemhez kötődő, idegenben alapított helységgel kapcsolatban tehetnénk fel hasonló kérdéseket mi is? Nem csupán Észak- és Dél-Amerika időközben megszűnt magyar településeire gondolok. Moldva magyar alapítású helységei villannak elem ismét. Köztük például a XV. század többszörösen is jelképes városa – Hus, amelyet a Zsigmond király által Magyarországról kiűzött és a Jó Sándor moldvai fejedelem által

befogadott husziták alapítottak. A bibliafordítók és krónikamásolók. A hitüket és nyelvüket megőrzők. Egy részük még Tatárországba is eljutott, s a Dnyeszter partján, Csöbörcsökön telepedett meg. Egyes források szerint magát Csöbörcsököt is ők alapították 1480-ban. A középkort követő évszázadokban ez volt a legkeletebbre eső magyar település. A madéfalvi veszedelem után Moldvába bujdosó székelyek papja, Zöld Péter 1767-ben még találkozott a csöbörcsöki magyarokkal. Erről, mint Domokos Pál Péter fél évszázada kiadott *Moldvai magyarság* című munkájából megtudhatjuk, 1781-ben, csíkdelnei lelkészként jelentést is írt „Elöljáró Urának”, Erdély püspökének, gróf Batthyány Ignácnak: „Felszerelve a moldvai fejedelem útlevelével, a kocsis szerepét majdnem mindenütt én, mint ifjabb vittem, és végre négynapi út után szombaton este megérkeztünk a gyakran említett Csöbörcsök városba, ahol ugyan a legnagyobb örömmel, de a magyarok bőséges könnyei között a misszionárius páter részére közköltségen épült és fenntartott házba vendégül láttatván, az éjszakát eltöltöttük, és ott maradtunk 14 napon át...” Jelentésének végén Zöld Péter szóvá teszi, hogy a nép nem érti az őket pásztoroló olasz papok nyelvét: „Azonfelül csak egyedül az Isten tudja, hogyan hallgatják ki a leírt kérdésekből a nép

gyónásait, amelyek szerintem, mint tapasztalt bíró szerint, alig lehetnek valaha anyagilag teljesek, mivel nem értik a magát vádoló nép bűneit, azoknak fajait és körülményeit, főképp azokat, melyek a fajt megváltoztatták, ezekről azon szerencsétlen magyarokkal igen gyakran keserű könnyek között panaszkodván nekem azt mondták, hogy a gyakran említett nyelvek nem tudása miatt talán egész életökben nem gyóntak.” Félnék, hogy emiatt örök kárhozatra jutnak. Zöld Péternek ez a híradása egyben búcsú a csöbörcsöki magyaroktól. Intés mindazoknak, akik nem érthetik anyanyelvükön Isten ígéit se...

A szétszóródottak sorsa Illyés Gyula *Hajszálgyökerek* című írását idézi föl bennem. A híradást egy etnikum időben és térben távolra szakadt tagjairól, tűzhelyeiről, településeiről. Elveszíthető nyelvéről. Védtelenségéről. Vallomása vallomásom: „Nemzetemhez – bármely végzet adta közösséghez – azzal óhajtok tartozni, hogy vállalom. Valósággal vállalni kényszerülök. Mégpedig minél sanyarúbb helyzetben van, minél kevesebb jóban tud részesíteni, annál inkább.”

Az álom költészet olykor. Ihletője lehet egy penge hasította arcvonás, szemünket fekete rongyként eltakaró felhőfoszlány, az időtlenség eresztékein átszüremkedő és idegeinket megborzongató kenyérillat – Isten földi lehe-

lete, egy pont a világban, ahová legalább egyszer életünkben el szeretnénk jutni. Nem, nem olyan tudattal, mint a mohamedánok Mekkába. Ők egy életen át készülnek a nagy zarándoklatra. Mondhatni – ezért élnek. Az álom térképe csak utólag rajzolható meg, s csak akkor jelölhető be rajta a helység, ahová öntudatlanul vágyunk. Haza.

(1982)

A lengyel államiság helyreállításának hetvenedik évfordulójára

1918 őszén következett be az a csoda, amelyről a lengyelek a napóleoni háborúk lezárását követő száz esztendőben szüntelenül álmodtak, amelyben hinni azonban nehezen lehetett. A Lengyelországot felosztó három szomszédos hatalom – a három császárság – nemcsak katonailag szenvedett súlyos vagy megsemmisítő vereséget, hanem a forradalom rajtuk végigsöprő vihara következtében belsőleg is széthullott. Polónia „feltámadásának” külső és belső történelmi feltételei ezáltal teremtdtek meg. Ráadásul a vesztes Németország és a forradalmi Szovjet-Oroszország között támadt űrt ki kellett tölteni, sőt mi több, ütközőállamok sorát, egyfajta politikai karanténrendszert kellett vonni az utóbbi köré. Ez nemzetközileg kedvezett a lengyel állam megalakításának, amelyet így Franciaország, Anglia, Olaszország és az Egyesült Államok is fokozottabban támogattak. De maga a szovjet vezetés is segítette azáltal, hogy 1918 augusztusában határozatban érvénytelenítette Lengyelország felosztását, és

elismerte a lengyelségnek az önálló állami léthez való jogát.

Lengyelország mindezek ellenére nem „be-
robbant a nemzetek sorába”, hanem 1795 óta
tudatosan készült rá, hogy a kínálkozó törté-
nelmi helyzeteket kihasználja. Valóban, vala-
hányszor adódott ilyen, mindig tényezővé
vált az európai politikában. Tekintsük át a
független lengyel állam megalakulásának
mind a közvetlen, mind az időben távolabbi
előzményeit. Mivel Lengyelország „föltá-
masztásában” döntő szerepet tulajdonítanak
Józef Piłsudskinak, szükséges, hogy alakjával
– még ha vázlatosan is – bővebben foglalkoz-
zunk.

Az egész világot megrengető nagy európai
háború, amelyet 1831 után annyira vártak a
lengyel emigránsok, 1914 nyarán tört ki. Len-
gyelország felosztói egymással szemben álló
szövetségi rendszerekben harcoltak. Ez ter-
mészetes módon előrevetítette, hogy a felosz-
tók egyike vagy másika győztesen kerül ki a
lövészárkokból. A győztes pedig – a lengyelek
megnyerését szolgáló ígéretei ellenére – nem
felszabadítani, helyreállítani akarja majd
Lengyelországot, hanem a vesztes(ek)től el-
vett lengyel területekkel saját birodalmának
határait fogja tágítani.

A lengyelek az európai fegyveres konfliktu-
sokban már a felosztások óta mindig saját

fegyveres erővel igyekeztek eltiport hazájuk ügyét képviselni. Ezt az erőt 1914 nyarán a Józef Piłsudski sugallatára és közreműködésével szervezett galíciai lövészegységek jelentették. Az ifjúkorában száműzetést, majd börtönt szenvedett Piłsudski fontos szerepet töltött be az 1892-ben alapított Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna – PPS) vezetőségében. Illegális tevékenysége, az 1904–1905-ös japán–orosz háborúban vállalt tokiói útja, az általa támogatott terrorakciók legendássá növelték alakját. Piłsudski és hívei következetes harcot folytattak azért, hogy a párt szögezze le programjában: a társadalmi forradalom mellett a független Lengyelország helyreállítását is fontosnak tartja. Mivel a Lengyel Szocialista Párt az 1906-os bécsi kongresszusán ettől elhatárolta magát, Piłsudski híveivel együtt kilépett belőle, s Lengyel Szocialista Párt-Forradalmi Frakció néven új politikai tömörülést alapított. Az általa megtagadott párt Lengyel Szocialista Párt-Baloldal néven folytatta tevékenységét.

Piłsudski már 1906-ban megbeszélést folytatott a przemysli erődítmény parancsnokával, hogy a Lengyel Szocialista Párt-Forradalmi Frakciónak az osztrákok javára végzett hírszerző és felforgató tevékenysége fejében Bécs támogassa egy majdani oroszellenes lengyel felkelés előkészítését. Javaslatát ekkor

még elutasították, de 1908-ban, a Bosznia és Hercegovina annektálásával kiváltott nemzetközi felháborodás háborúval fenyegető hullámai idején engedélyezték, hogy Galícia területén megalapítsák az Aktív Harci Szövetséget. Ez a Forradalmi Frakció befolyása alatt álló, földalatti jellegű szervezet a függetlenség eszméjét valló lengyel ifjúságot tömörítette soraiba. A szocialista meggyőződés a Szövetségbe belépő ifjak esetében nem játszott meghatározó szerepet. 1910-ben a Forradalmi Frakció vezetői a Lengyel Szociáldemokrata Párt befolyásos tagjainak támogatásával legális paramilitáris szervezetet, ún. „lövészegyesületeket” alapítottak. A „Lövészek Egyletének” Krakkóban Piłsudski, Ilyvóban pedig Władysław Sikorski lett a parancsnoka.

Piłsudski 1914. augusztus 6-án lövészeinek élén átlépte Galícia és a Lengyel Királyság határát. Azt remélte, hogy pusztá megjelenésére felkelés robban ki az orosz birodalomnak ebben a lengyelek által lakott tartományában. Hogy ezt elősegítse, kiáltványban jelentette be, hogy a Varsóban megalakult Nemzeti Kormány őt nevezte ki az összes lengyel fegyveres erők főparancsnokává. Ilyen kormány azonban nem létezett. Ráadásul az osztrák hadvezetés is sürgette Piłsudskit, hogy lövészeivel csatlakozzék az osztrák–magyar csapatokhoz. A Lengyel Királyság la-

kosságának bizalmatlansága és közönye, valamint Bécs utasítása keresztülhúzták Pilsudski számításait.

A kezdeményezés ezt követően a galíciai konzervatívok és demokraták kezébe került át, akik lengyel légiók felállítása érdekében tárgyalásokat folytattak Bécsben. Eredményesen. Az uralkodó hozzájárult két, egyenként 8000 főből álló légió felállítására, anélkül hogy a lengyelek ügyében elkötelező ígéretet tett volna. A szerveződő légiók finanszírozására és politikai pártfogására, befolyásolására Nemzeti Főbizottság (Naczelný Komitet Narodowy) néven külön szervezet alakult. A légiók élére lengyel nemzetiségű osztrák tábornokok kerültek. Pilsudski kénytelen volt beérni az ún. Nyugati Légió (Galícia nyugati részén verbuvált és szervezett légió) 1. ezredének parancsnoki posztjával. E légió 1914–15 telén véres harcokat vívott a Galícia jelentős részét megszálló cári csapatokkal szemben.

Az osztrákok által mellőzött Pilsudski, látva, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egyébként is csak másodrangú szerepet játszik a központi hatalmakban, Németország felé fordult. Azt javasolta Berlinnek, hogy a német hadvezetés állítson fel egy önálló lengyel hadsereget. Ennek parancsnoka természetesen Pilsudski lett volna. Szervezésében a

központi hatalmak által megszállt Lengyel Királyság területén létrehozott Lengyel Nemzeti Szervezet (Polska Organizacja Narodowa – PON), majd az ezt követő Lengyel Katonai Szervezet (Polska Organizacja Wojskowa – POW) is részt vettek volna. Ez utóbbi egyébként aktív diverzáns és hírszerző tevékenységet folytatott a német hadsereg számára. Konspiratív jellegénél fogva a cári birodalom összes lengyellakta területeit behálózta.

Az egyik legbefolyásosabb tömegpárt, a Roman Dmowski vezette Nemzeti Demokrata Párt Oroszország mellett kötelezte el magát. Dmowski pártját szélsőséges nacionalizmus és antiszemitizmus jellemezte; egy etnikailag tiszta lengyel államot akart létrehozni az orosz birodalom keretén belül. Vele szemben a lengyel–litván–belorusz származását hangsúlyozó Józef Piłsudski élete fő céljának az orosz birodalom szétverését tartotta. Arról ábrándozott, hogy nemcsak Lengyelországot, hanem a Jagellók államát is helyreállítja. Ezt a lengyel–litván–belorusz–ukrán föderáció megteremtésével akarta elérni. Persze, azzal mit se törődött, hogy ezek az immáron önálló etnikai és kulturális tudattal rendelkező nemzetek akarják-e az államszövetséget vagy sem. Piłsudskitól tehát nem volt idegen egyfajta „behatárolt” internacionalizmus, ugyanakkor a Lengyel Szocialista Párt osztályharcos

eszméje is befolyásolta. Éppen ezért élesen szemben állott a cárizmussal való kiegyezést kereső Roman Dmowskival és nacionalista pártjával. Nem véletlen, hogy a lengyel állam 1918-as megalakulásakor és ezt követően a nemzeti demokrácia bizonyult Piłsudski legkeményebb ellenzékének. A magyar történeti publicisztika által felületesen Piłsudskinak tulajdonított nacionalizmus, sovinizmus, antiszemitizmus (a nemzeti demokraták szélsőséges zsidóbarátsággal vádolták Piłsudskit) inkább Roman Dmowskira érvényes. Róla viszont semmit se tudnak Magyarországon.

Miután a központi hatalmak elfoglalták a Lengyel Királyságot, 1916. november 5-én a két császár – II. Vilmos és I. Ferenc József – kiáltványban adta hírül az önálló lengyel állam megalakítását. Az önállóság és a függetlenség közötti különbséget nem részletezte a manifesztum, s arra se tért ki, hogy a poroszok és az osztrákok által bekebelezett lengyel területek részeit képezik-e a megalakítandó lengyel államnak. A visszhang nem maradt el. December 2-án az új orosz elnök, Alekszander Trepov a дума ülésén bejelentette: megérett rá a helyzet, hogy Lengyelországot etnikai határai között – perszonálunióban Oroszországgal – helyreállítsák. (A viharos ülésen Lengyelország kérdése egy volt a sok közül. Nem is fordítottak rá különösebb figyelmet.)

Trepov bejelentését néhány hét múlva II. Miklós cár is megerősítette. Anglia és Franciaország sietve üdvözölték a szövetséges Oroszország urának régen várt „kinyilatkoztatását”. T. W. Wilson követeléseiben konkrétabb volt. Számítva az Egyesült Államokban élő több millió lengyel szavazataira, 1917. január 27-én tartott szenátusi beszédében leszögezte, hogy „az egyesült, független és önálló Lengyelországot” helyre kell állítani.

A helyreállítás szövevényes folyamatának lendületet adott az 1917. március 12-én (február 27-én) kitört orosz forradalom. A Munkás- és Katonaküldöttek Pétervári Tanácsa már fél hónappal később kimondta, hogy „Lengyelországnak joga van a teljes függetlenséghez”. Ezzel egy időben mind áthidalhatatlanabb lett a szakadék a Lengyel Királyságot igazgató, német–osztrák befolyás alatt álló kormánysszervek és a lengyel baloldal között. Ez a szakadás oda vezetett, hogy a baloldal tagjai 1917 májusában kiléptek a központi hatalmak által létrehozott Ideiglenes Államtanácsból. Ennek következményeként Piłsudski – és a légiók többsége – se volt hajlandó letenni a német szellemű katonai esküt. Ezért a légió I. és III. brigádjának katonáit vagy besorozták az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregébe, vagy internálták. A Władysław Sikorski és Józef Haller ezredesek ál-

tal vezetett II. brigádját pedig, Lengyel Segédhadtest néven, az oszrák–magyar hadsereg részeként az orosz fronton vetették be. Pilsudskit és legközelebbi híveit a magdeburgi erődítménybe internálták. Ez persze tovább növelte a főparancsnok amúgy is gazdag legendáját.

A cári Oroszország bukása után az addig vele együttműködő Roman Dmowski Franciaországba tette át a székhelyét. 1917. június 4-én a francia köztársasági elnök elrendelte az önálló lengyel hadsereg felállítását. Ez a haderő a francia hadsereg kötelékében működött volna. Ezzel egyidejűleg Lausanne-ban létrehozták a Lengyel Nemzeti Bizottságot (Komitet Polski Narodowy – KPN), amelynek Roman Dmowski mellett Ignacy Paderewski, a világhírű zongoraművész is tagja lett.

A háború kirobbanásától kezdve a központi hatalmak és az antant mintha egy sajátos pókerpartit is játszott volna egymással. A játék tétje: a lengyelek támogatásának „elnyerése”. Ha az egyik fél kitette lapjait, a másik rögtön felülütötte, s ezzel kiváltotta az előbbi „überelő” reakcióját. A Lengyel Nemzeti Bizottság létrehozására és támogatására Németország és Ausztria–Magyarország például azzal válaszoltak, hogy 1917. szeptember 12-én életre keltették a Főkormányzóság-

nak átkeresztelt Lengyel Királyság területén a lengyel államhatalmi apparátust, az ún. Régenstanácsot, amely nyomban nekifogott a lengyel hivatalszervezet kiépítésének. Franciaország, Anglia és Olaszország erre azzal reagáltak, hogy a Lengyel Nemzeti Bizottságot a lengyel érdekek nyugati képviselő szervül ismerték el.

Ebben a gátlástalan történelmi játszmában a lengyel nemzet csak akkor lehetett igazi tét, ha erővel képviselte magát, s nem hagyta, hogy, mint a XIX. században annyiszor, felosztó urai mellett Angliának és Franciaországnak is játékszere legyen.

1918. november 7-én Lublinban – szemben a Régenstanáccsal – a Lengyel Szocialista párt és a lengyel Szociáldemokrata Párt részvételével megalakult a Lengyel Népköztársaság Ideiglenes Kormánya. Kiáltványában messzemenő szociális és politikai jogokat biztosított a dolgozó tömegeknek. A lublini kormányt azonban nem ismerte el a varsói Régenstanács, amely a hatalmat a koalíciós alapon szervezendő Nemzeti Kormánynak szándékozott átadni. Közben a frissiben proklamált Német Köztársaság új kormánya Pilsudskit kiengedte börtönéből, aki november 10-én a késő esti órákban Varsóba érkezett. Benne a jobboldal és a baloldal egyaránt bízott, ezért a bonyolult politikai helyzetben

úgy tekintettek rá, mint „akit az Isten küldött”. Varsóban nyomban katonatanács alakult, amelynek – Piłsudski sugallatára – az volt egyik legfontosabb feladata, hogy a Lengyelországban tartózkodó német katonákat lefegyverezze, és hazaszállítsa Németországba.

Piłsudski első megbeszéléseit a baloldali pártok vezetőivel folytatta. A tárgyalások során Piłsudski nem titkolta nézeteit, így kiderült, hogy már nem tekinthető a munkásosztály vezetőjének, sőt célja éppen az, hogy a már végbement forradalmat fölszámolja. Válaszul Varsó munkássága november 13-án általános sztrájkkal tüntetett a Régenstanács ellen. A munkásosztály határozott fellépése arra kényszerítette a Régenstanácsot, hogy lemondjon, s Piłsudskira ruházza át a hatalmat. Piłsudski számolt a tömegek hangulatával, tudta, hogy adott helyzetben engednie kell, hiszen szüksége van a lengyelség minél nagyobb rétegeinek támogatására, ezért először a lublini kormány elnökét, a szocialista Ignacy Daszyńskit bízta meg kormányalakítással. De a független Lengyelország november 19-én megalakult első kormányának elnöke végül – kompromisszumos megoldásként – Jędrzej Moraczewski lett. Ő is szocialistának számított, de – mint az I. brigád egykori törzskari tisztje – Piłsudski odaadó hívének vallotta magát.

Az országot nyugaton továbbra is Roman Dmowski Lengyel Nemzeti Bizottsága képviselte. Ebben a helyzetben azonban már nem a pártállás, hanem a képviselet ténye volt a fontos. A Bizottságot Franciaország *de facto* kormányának ismerte el. Így a béketárgyalásokon ő lett a lengyel érdekek szószólója.

A független lengyel állam 1918 végén – 123 év után – ismét megjelent Európa térképén, jóllehet bizonytalan, mozgó határokkal. A romantika költőinek fennkölt fordulatát idézve: a tetszhalott Lengyelország feltámadott.

1918-at követően szinte minden politikai párt, szervezet hajlamos volt az állam helyreállítását saját érdemének tekinteni és feltüntetni, és nemcsak erkölcsi meggondolásból, hanem azért, hogy minél nagyobb részt követelhessen a hatalomból. A XIX. század történetét ismerve azonban leszögezhetjük, hogy az újjászületett Lengyelország egy, az időben önmagát őriző és szervesen épülő közösségi mű. Stefan Kieniewiczssel, a XIX. század lengyel történelmének kitűnő szakértőjével együtt mondhatjuk, hogy „...a rabság egész időszakában szüntelenül léteztek olyan aktív csoportok, amelyek nem törődtek bele az adott helyzetbe, és mindig készek voltak arra, hogy kiutat keressenek a rabságból, kutassák

a körülményeknek és a saját megkülönböztett érdekeknek megfelelő utat”.

Kieniewicz professzor 1978 novemberében *Az államiság elvesztése és helyreállításának útjai* címmel megjelent ünnepi megemlékezésben számba veszi mindazokat a koncepciókat, erőket, mozgalmakat, cselekvési módokat, amelyek a lengyel állam helyreállításához hozzájárultak. Ő mindegyikük közé egyenlőségjelet tesz. Ennek tiszteletben tartásával emeljünk ki néhányat közülük.

Lengyelország felosztása szükségszerűen egymáshoz fűzte a három országrabló szomszédot. De a közöttük lappangó ellentétek időnként felszínre törtek, például az 1780-as évek végén, Napóleon idején, az 1820-as évek végén, 1866-ban, 1877–78-ban. Ezeket az átmeneti helyzeteket elsősorban azok a főnemesi csoportok tudták kihasználni, amelyeknek – családi kapcsolataik révén – „bejárásuk” volt valamely uralkodói udvarba. A cél ilyenkor: kiegyezés az egyik felosztó hatalom koronás képviselőjével. Az ellenséggé vált szomszédhoz tartozó lengyel területeket így lehet az ő segítségével visszaszerezni. Az ily módon egyesített lengyel területrészt az uralkodó személyén keresztül állna perszónálunióban Poroszországgal, Oroszországgal vagy Ausztriával, attól függően, hogy melyik válik pártfogóvá és melyik ellenséggé.

Példának felidézhetjük az 1805-ös pulavai kísérletet, amikor az orosz birodalom külügyminisztere, Czartoryski herceg arra akarta rábírní urát és barátját, I. Sándor cárt, hogy a Napóleon mellett semlegességével tüntető Poroszországot rohanja le, lengyel területeit pedig csatolja birodalmához. Az esetben pedig, ha a baráti Ausztria a Balkánon kárpótlást kapna, talán hajlandó lenne lemondani Galíciáról. Így, az orosz birodalom részeként, az 1772-es határok között lehetne helyreállítani a Lengyel Királyságot. Berlin meghátrálásával a nagyszabású, sőt bizonyos fokig reálisnak tetsző pulavai terv kudarcot vallott, s Czartoryski herceg távozni kényszerült a külügyminiszteri székből. Nem egészen hat és fél évtizeddel később viszont a galíciai lengyel nemességnek sikerült kiegyeznie a bécsi udvarral, amelynek eredményeként az 1773-ban Ausztriához csatolt tartomány autonómiát kapott.

A lengyel ellenállás, függetlenségi harc sajátos formája az ún. *organikus aprómunka*. Nehezen körülírható definíciójához idézzük bővebben Kieniewicz professzort: „Kész vagyok ezt a fogalmat afféle kényelmesen tágítható zsáknak tekinteni, amelybe egyének és közösségek nem politikai jellegű tevékenységének valamennyi formája belefér, amennyiben az, ilyen vagy olyan címen az ország javát

szolgálja. Tehát a mezőgazdaság modernizálása, vállalatok, bankok és részvénytársaságok alapítása; gazdakörök és szövetkezetek; műkedvelő kórusok és sportklubok; gyermekek és felnőttek legális, féllegális vagy illegális oktatása; tudományos és kulturális szervezetek, az egykor Staszic által kezdeményezett és a számtalan akadály ellenére évtizedről évtizedre teret nyerő aktivitás minden formája. Az organikus aprómunka különösen fontos területe az, amely a nemzeti tudatnak a tömegek körében való erősítését, a hazafiak számának növelését tűzte ki célul. E vállalkozások kezdeményezői és aktivistái nem mindnyájan vetettek egyformán számot azzal, hogy Lengyelország jövőjén munkálkodnak. (...) Tagadhatatlan, hogy az adott út kiválasztását – egy másik helyett – legalábbis tömeges méretekben, a különféle társadalmi csoportok osztályérdekei döntötték el – fűzi hozzá Stefan Kieniewicz. – A birtokos nemesiségnek, a burzsoáziához hasonlóan, több volt a veszítenivalója, ha a forradalmi fegyveres felkelés útját választotta; így nem szabad megütköznünk azon, hogy szívesebben éltek az egyezkedés, a törvényesség és az organikus aprómunka módszereivel. De voltak korszakok, amikor a forradalmaknak és a felkeléseknek nem volt esélyük – és ilyenkor a békés tevékenység programjának több híve akadt.”

Voltak olyan időszakok is, amikor a lengyelek hol itt, hol ott – 1815 és 1830 között az oroszországi Lengyel Királyságban, 1848-ban és 1860 után Bécsben, 1870 után Berlinben – az alkotmányban, különféle nemzetközi egyezményekben biztosított jogaik védelmében legálisan is felléphettek.

A Czartoryski vezette emigrációs tábor diplomáciai tevékenysége és a parlamenti ellenzékek esetenkénti aktivizálódása mellett fontos volt a napóleoni légiónok hagyományainak továbbélése. Napóleon köztársasági konzulként és francia császárként is kíméletlenül kihasználta a lengyeleket. A lengyel légiónok által hozott véres áldozatok mindamellett mégsem voltak hiábavalók: 1806 ősztől kezdve megszerveződik a Varsói Hercegség, s 1815-ben a bécsi kongresszuson se tudják visszaállítani a Lengyelországról tudomást sem vevő két évtizeddel azelőtti európai status quót. A Lengyel Királyság kikiáltásához végső soron a lengyel légiónok is hozzájárultak. Nem véletlen, hogy a légiónok hagyományok pozitív ösztönző erőként épültek be a lengyelek tudatába. Ezek a tradíciók hozzájárultak és vezérlik a magyarországi lengyel légiónok is.

Jan Henryk Dąbrowski légiónok hagyományaihoz Piłsudski is tudatosan igyekezett kötődni. De hiába próbálta őket kisajátítani,

Sikorski és Haller ezredesek és még mások is Dąbrowskit tartották eszmei patrónusuknak. Legnagyobb legendája és tekintélye 1918-ban kétségtelenül Piłsudskinak volt. Siessünk leszögezni, hogy Piłsudski másként ítéltető és értékelhető 1918 előtt, másként 1918 és 1925 között és megint másként 1925 után. A baj talán akkor kezdődött, amikor a személyét övező legendás tisztelet a húszas évek első felében alakjának szinte kultikus imádatává alakult át. Ez lassanként a kemény és fegyelmezett katona önimádatával párosult. Ebből következően alakult ki benne az a tudatát átható érzés, hogy csálthatatlan...

„Lengyelországban Piłsudski az egyetlen ember, akinek alakját legenda övezi – szögezi le Adam Pragier, a Lengyel Szocialista Párt egyik vezetője, akit, mint a szejm ellenzéki követét, 1931-ben háromévi börtönre ítélték, majd hozzáfűzi: – De a legenda veszélyes lehet. Az igazán nagy ember vagy az, akinek nagysága beképzelt, oly emberek rajával veszi magát körül, akik őt szolgálják, de bizony korántsem önzetlenül. (...) Vagy talán egyetlen diktatúra sem lehet meg tetvek nélkül?” – jegyzi meg kesernyésen.

Piłsudski valóban diktátorrá vált apránként. Mindenben egyedül önmagát tartotta illetékesnek. Az egymást váltó kormányok, köztársasági elnökök, az országgyűlési szó-

cséplések meg a hosszú, heves viták közepette meghozott határozatok azt a meggyőződést alakították ki benne, hogy az új lengyel állam alkotmánya nem eléggé hatékony, a demokratikus intézményrendszere nehézkes, a szejm pedig csak arra való, hogy az évi költségvetést jóváhagyja. Piłsudski azt akarta, hogy minden olajozottan, katonás rendben menjen, mintegy az ő vezényszavára történjék. Az 1926 májusában katonai puccsal végrehajtott katonai hatalomátvételével – amelyet az első pillanatokban a Lengyel Kommunista Párt is üdvözölt – megkaparintotta azt a hatalmat, amelyet legálisan is megszerezhetett volna. Ez esetben viszont be kellett volna tartania a demokrácia játékszabályait. Piłsudski azonban betegesen gyűlölte (vagy meggyűlölte?) a demokráciát. Hatalmának nehezen ellenőrizhető önkényes jellege, a még szét nem vert demokratikus intézményrendszer iránti beteges gyanakvása, majd gyűlölete, a szejm el-sorvasztása, hangadó képviselőinek (közülük többen egykor az ő lelkes hívei voltak) internálása a fasiszálódás felé taszította a megoldatlan gazdasági, társadalmi, nemzeti-ségi kérdésekkel bajlódó országot. A bajokat tetézte még, hogy rendezetlen volt a kapcsolata Csehszlovákiával, bizalmatlan a viszonya Németországhoz, mindvégig ellenségének tartotta a Szovjetuniót, s hadiállapotban állott Litvániával.

Piłsudski mindent megtett, hogy a személyét övező legendákat táplálja és államilag erősítse. „Lengyelország kezdetét és fundamentumát ő jelenti” – hirdette a szállóigévé vált mondás. Ezt szolgálta az állam újjászülésének ünnepi dátuma, november 11. is. Piłsudski ekkor tért vissza Magdeburgból. A személyéhez kötődő történelmi nap kiemelését azzal indokolták, hogy a főváros ezen a napon szabadult meg a német megszállóktól.

1926-os hatalomátvételétől kezdve Piłsudski még látványosabban igyekezett megünnepelni visszatérésének állami ünneppé lett napját. Maciej Rataj, aki 1922 és 1928 között a szejm elnökének tisztjét töltötte be – így átmeneti időben ő számított államfőnek –, 1926. november 11. kapcsán a következőket jegyzi meg: „Az ünneplés mesterkélt, díszegyenruhák – semmi ováció, semmi lelkesedés. Megszakadt már az utca és Piłsudski közötti kapcsolat; Piłsudski »kormányzó«-vá vált, s megszűnt hősnek, legendának lenni...”

Három évvel Piłsudski halála után, 1938 májusában Adolf Hitler, Németország kancellárja látogatást tett Rómában. Május 6-án négyszemközt beszélgetésre hívta meg a római lengyel nagykövetet, Alfred Wysockit. Kifejtette neki, hogy a Németország és Lengyelország közötti békés kapcsolat az ő (már-mint Hitler) és Piłsudski érdeme. Hozzáfűzte,

hogy Piłsudski marsall emlékét rendkívül tiszteli. Úgy tetszett, hogy őszinte. Van, akinek a tisztelete is minősít. Hitler biztos, hogy az 1926-os puccs utáni Piłsudskit érezte magához közelinek, rokonszenvesnek. Tizenhat hónappal később lerohanta Lengyelországot, s közben elterjesztette: ha a marsall élne, biztos, hogy elkerülhető lett volna a háború.

A mai lengyel köztudatban elsősorban az a Piłsudski él, aki 1914 augusztusában – az osztrákok tilalma ellenére – feltűzi a lengyel sást a sapkájára, és tőle nemzedéknyivel fiatalabb híveivel átlépi a hajdani Lengyel Királyság határát, hogy egyedül, senkitől se támogatva, az egész világgal dacolva helyreállítsa szétdarabolt hazáját. Piłsudski politikai pályájának utolsó szakasza, jóllehet, legendateremtésre nem alkalmas, de több olyan tanulsággal szolgál, amelyről nem szabadna megfeledkezni.

Hogy mit jelentett a lengyel állam helyreállítása a lengyelség számára, arra vonatkozóan idézzük ismét Kieniewicz professzort: „...az önálló államiság elnyerése a határai között élő valamennyi lengyelt így vagy úgy új lehetőségekkel kecsegtette. A vártnál jóval szerényebb, mégis nagyon lényeges lehetőségekkel. A lengyelek végre otthon érezhették magukat, nyugodtak lehettek afelől, hogy gyermekeik lengyelül, lengyel iskolákban fognak ta-

nulni, hogy fiaiknak nem kell idegen munda-
ban, idegen érdekekért vérüket ontaniuk.
A lengyel birtokos immáron elvárhatta, hogy
az állam gazdaságpolitikája a honi termelést
fogja támogatni. A lengyel értelmiségi is fel-
készülhetett arra, hogy felelősséget vállaljon
ezért az államért; a közügyek intézése terén,
a szabad, alkotó pályán, valamint az oktatási
és tudományos intézetekben. A tisztek is ma-
gas posztok beöltésére pályázhattak a részvé-
telükkel helyreállított hazában. A paraszto-
kat büszkeséggel tölthette el az, hogy a köz-
társaság-első szejmjében több mint száz kis-
gazda foglalt helyet, legkiválóbb vezetőjük
pedig rövidesen az állam élére kerül – és el-
nökként se veti le klasszikus paraszti viseletét.
És végül a munkások is értékelhették azt,
hogy oly jogokkal és társadalmi juttatásokkal
illették őket, melyekért hiába harcoltak az
idegen kormányok alatt.

Az új államban mindezekkel az esélyekkel
élni lehetett, jól vagy rosszul, attól függően,
hogy az egyén, a társadalmi csoport vagy
osztály avagy az egész emberiség érdekei felől
nézzük. Arról a nagy adományról vagy sze-
rencséről, amelyet a függetlenség jelentett, a
nemzedéknek, amely kiharcolta (vagy elnyer-
te?), húsz év múlva kellett számot adnia.”

(1987)

Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben

*Lagzi István Lengyelországban megjelent
monográfiájáról*

„Véget kell vetni a magyarok lengyelek iránt érzett irreális szentimentalizmusának” – hallhatók ki vélemények az elmúlt esztendőek lengyel menekültekről kerekített vitájából. Mint ha az 1939 őszén harsogott indulatos szavak verődnének vissza a jelen tűzfaláról. A Berliner Börsenzeitung 1939. október 29-i számából idéztük a bevezető mondatot, amely a magyar nép és a Teleki-kormány lengyelek melletti erkölcsi-politikai kiállását nevezte – cinikusan – „irreális szentimentalizmusnak”.

Jól tudjuk, a morál nem bontható matematikai egyenletre. Az erényes tett nem menti, nem ellensúlyozhatja a bűnös cselekvést. Az, hogy nehéz időkben megsegítettük a lengyeleket, nem teszi semmissé háborús bűneinket. „Bűnösök vagyunk” – e golyó lyuggatta szavakat Radnóti mondta ki az utolsó ima hitelességével... vigasztalóan. Mert azokat, akikkel és akiknek mondta – méltónak ítélte a jövődőre.

Vannak helyzetek, idők, amikor a hallgatás, elhallgatás, agyonhallgatás is vélemény, cselekedet – erkölcsi indítékaitól függően pozitív vagy negatív. Aki a bűnt elhallgatja, maga is részese a bűnnek. Évezredek paragrafusai szólnak erről. A humánus tisztességet azonban miért kellett bűnként takargatni évtizedeken át? A hatvanas évek végéig szinte tabutéma volt a lengyel menekültek kérdése. A Molnár Erik által szerkesztett, több kiadást megért kétkötetes *Magyarország története* egyetlen szóval se tett róluk említést. Miért nem? Talán azért, mert „véget kell vetni a magyarok lengyelek iránt érzett irreális szentimentalizmusának”. Amikor 1979 őszén a Lengyel Rádió munkatársa, Jerzy Tuszewski azzal a javaslattal fordult a Magyar Rádió illetékeseihez, hogy a menekültek Magyarországra kerülésének negyvenedik évfordulója alkalmából készítsenek közös dokumentumműsört; szólaltassák meg a még élő tanúkat – lengyel menekülteket és magyar pártfogóikat, valamint a „témával” foglalkozó szakembereket –, azt a választ kapta, hogy ilyen „vállalkozás” magyar részről még nem időszerű. Tuszewski mindazonáltal elkészíthette a műsört, de csak a lengyel hallgatóknak. Ehhez készséges segítséget kapott a Magyar Rádiótól. Jerzy Tuszewski és Engelmayer Ákos háromrészes dokumentumműsora az

elmúlt ősön hangzott el. Címe felelet a Berliner Börsenzeitung cikkírójának is: „*Földjük, otthonuk, szívük pedig híd lett a szabadsághoz.*” (A ich ziemie, domy, serca stały się pomostem ku wolności.) (Az elzárkózás tényén mit se változtat az, hogy utóbb a Magyar Rádió ezt a hangdokumentumot felére rövidítve átvette, és műsorra tűzte.)

Az adás elhangzása után került kezembe Lagzi István frissen kiadott monográfiája: *Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben.* A könyvnek persze nem ez az eredeti címe, mivel Lengyelországban, lengyelül jelent meg a Honvédelmi Minisztérium (MON) kiadójának gondozásában. Ekkora elégtétellel könyvet még nem tartottam a kezemben. Magyar kéziratát ugyanis én vittem be az *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozat szerkesztőségébe 1978 tavaszán. Én is hoztam el onnan néhány hónap múlva. A szóbeli elutasítás egyetlen indoka az volt, hogy erről a témáról már kielégítően sok publikáció jelent meg Magyarországon...(?!)

Lagzi István jól tudja, hogy a zszurnalista mítoszokat, szóbeli legendákat dokumentumokkal kell szembesíteni, s azok – a tudomány csarnokában – vagy átalakulnak ténynyé, vagy megsemmisülnek. Könyvében hatalmas levéltári forrásanyagot dolgozott fel.

A Hadtörténelmi Levéltár és az Országos Levéltár iratcsomói mellett számos megyei és járási levéltár vonatkozó dokumentumanyagát is átnézte. (Való igaz, hogy különféle levéltári, múzeumi évkönyvekben, megyei szemlékben számos résztanulmányt megjelentetett. Köztudott, hogy ezekhez az olvasóknak csak igen szűk rétege juthatott hozzá.) Többen olvashatták a Tiszatáj és a Napjaink hasábjain napvilágot látott írásait. A nagyközönség elé azonban csak Godó Ágnes kapcsolattörténeti munkája – *Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban* – jutott 1976-ban, amelynek első fejezete a lengyel menekültekkel foglalkozik. Lagzi első, 1975-ben kiadott összefoglaló munkája – *Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején* –, amely a menekültek általános, országos helyzetét és kérdésköreit is tárgyalta, lévén levéltári évkönyv, könyvárusi forgalomba nem került.

Szép kiállítású „lengyel könyve” tízezer példányban jelent meg. Hat fejezetre tagolódik. Az első a lengyel menekültek Magyarországra érkezését vizsgálja az 1939 őszen sajtóban napvilágot látott írások tükrében. A második fejezet a lengyel menekültek területi elhelyezésével és életkörülményeivel foglalkozik a főntebb jelzett időszakban. A harmadik fejezet címe: *A menekültek ügyeivel foglalko-*

zó állami intézmények és társadalmi szervezettek. *A menekültek helyzete.* Lagzi a menekültügy „sötétebb” epizódjait se hallgatja el. Részletesen ismerteti például azokat az eseteket, amikor a magyar táborőrség fegyverét használta a katonai internáltakkal szemben, például Tornanádaskán és Sárváron. A negyedik fejezet – *A lengyelek evakuációja Magyarországról 1939 és 1941 között* – feszegeti a legfontosabb problémák egyikét: a létszámkérdést. A szerző, az ezzel kapcsolatos álláspontokat ismertetve és szembesítve saját kutatásainak eredményével, a következő számadatokhoz jut. Magyarországot körülbelül 32 ezer katonai menekült hagyta el, hogy csatlakozzon a Franciaországban és a Közel-Keleten szerveződő lengyel haderőhöz. A háborús években több mint 15 ezer lengyel telepedett le Magyarországon. A menekültek létszáma a Lagzi birtokába került adatok tükrében 60 ezer fő. A fejezet fontos részét képezi a német tiltakozások és az azokra való „hivatalos és nem hivatalos” reagálások kérdése. A hitlelista diplomácia mindent megtett, hogy hadra fogható lengyelek tízezrei ne hagyhassák el Magyarországot, s ne erősíthessék a francia és angol haderőket. A leghatásosabb „terhelő” bizonyítékokat a francia fronton fogságba esett lengyel hadifoglyoktól szerezték. Sallamon-Rácz Tamás, a Magyar–Lengyel Me-

nekültügyi Bizottság titkára már Bárdossy miniszterelnöksége idején ennek következtében szenvedett több hónapos börtönbüntetést. A monográfia ötödik fejezete a menekültek 1942 és 1944 közötti politikai tevékenységével és táborviszonyaival foglalkozik. A következő rész a lengyelek munka- és létfeltételeit foglalja össze, míg az utolsó fejezet a menekültek kulturális életét tárgyalja. Ez utóbinak legmaradandóbb jelképe a magyarországi lengyel sajtó és a balatonboglári lengyel gimnázium, amelynek falai között lengyel diákok százai szereztek érettségi bizonyítványt.

A kötet fejezeteit rendkívül gazdag képanyag illusztrálja, név- és helynévmutató zárja le. A névmutatót átfutva a magyarokéi közül három név emelkedik ki ismétlődésük gyakoriságával. Dr. Antall Józsefé, aki a Belügyminisztérium IX. osztályát vezette, és felbecsülhetetlen szerepet játszott a lengyelek sorsának alakításában. Baló Zoltán ezredesé, aki a Honvédelmi Minisztérium menekültekkel foglalkozó 21. osztályát vezette, valamint az őt felváltó Utassy Loránd ezredesé. A felülről sugallt irányelveket ők keltették úgy életre, hogy noha Magyarországon a későbbiek folyamán nem is vettek tudomást tevékenységükről, a lengyel menekültek hálája mellett a szocialista Lengyelország elismerését és kitüntetését is megkapták. (Antall Jó-

zsefről nemrég utcát neveztek el Varsóban.)
A lengyeleket támogató névtelen tízezrek kö-
zül, még egy évtized, és nem marad tanú...

Illyés Gyula Veres Péterre emlékezve tett
fontos megállapítása – *életmű vitatársa életmű*
– esetenként érvényes lehet egy történelmi
helyzetben tanúsított magatartásra is. (*Uchodź-
cy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny
światowej*. Warszawa, 1980. MON)

(1981)

Beszélgetések a varsói gettó falán innen és túl

*Kazimierz Moczarski: Beszélgetések
a hóhérral
és Hanna Krall: Egy lépéssel az Úristen előtt
című könyvéről*

I.

Ki e könyv szerzője, és honnan vette a bátorságot, hogy ilyen eredeti módon kísértse meg a világirodalomban honossá lett címsémát: *Beszélgetések...*? Nem berzenkedik-e ellene az olvasói tudat, mondván, hogy beszélgetéseket Medwin és Eckermann óta csak Byronnal és Goethével lehet folytatni? És Napóleonnal, fűzhetnénk hozzá, ha a császártisztelő Las Cases gróf *Memorial de St. Hélené*-ét „Beszélgetések a császárral” címen tette vagy tehette volna közzé. Bocsássuk előre, Moczarski dialógusai nem rontják az irodalomtörténet (és a történelem) számára oly fontos beszélgetések hitelét. Éppen ellenkezőleg. A XX. század hetvenes éveiben pedig hitelesen szólni a történelmi múltról, sőt a napjaink elevenébe vágó közelmúltból – önmagában véve is rendkívüli teljesítmény. Tény, hogy

Kazimierz Moczarski beszélgetéseinek színhelye nem a frauenplani idilli udvarház, hanem a varsói Mokotów börtön egyik cellája, partnere nem a hetvenöt évesen is töretlen szellemű költőóriás, hanem Jürgen Stroop SS-tábornok, tárgya nem egy irodalmi-filozófiai életmű koordináta-rendszerének megrajzolása, hanem a fasizmus élet- és lélekrajza egyetlen ember számtalan szögből exponált pálya- és szellemi röntgenképén keresztül.

Kazimierz Moczarski nevét hiába keressük irodalmi lexikonokban. Egyetlen művét – a *Beszélgetések*-et – hatvanöt éves korában kezdte el publikálni a wrocławai irodalmi havi-
lap, az Odra hasábjain. 1907-ben született Varsóban. A főváros egyetemének jogtudományi karán 1932-ben szerzett diplomát. Ezt követően elvégezte az Újságírói Főiskolát, majd nemzetközi jogot tanult Párizsban. A háború kitöréséig a Szociális Ügyek Minisztériumában dolgozott.

A hitlerista megszállás alatt belépett a Honi Hadseregbe. A Honi Hadsereg a londoni emigrációs kormány haderejének lengyelországi részét alkotta (az afrikai és az angliai hadtestek mellett). 1942 februárjában alakult különböző illegális katonai szervezetek összevonásából. Célja volt, hogy fegyveres harcával hozzájáruljon a háború előtti alkotmányt szem előtt tartó független, polgári demokrati-

kus lengyel állam felépítéséhez. Ilyenformán 1944-ben nem kereste hivatalosan az együttműködést a Vörös Hadsereggel, s a lublini kormányt sem ismerte el. Tagjainak létszáma 1944 első felében meghaladta a negyedmilliót. A sikertelen varsói felkelés megtizedelte sorait. Władysław Raczkiewicz, az emigráns kormány akkori elnöke 1945 januárjában feloszlatta a Honi Hadsereget. Kazimierz MoczarSKI a Honi Hadsereg Tájékoztatási és Propagandairodájában dolgozott. Tagja volt a Földalatti Harc vezetőségének is: a kollaboránsokkal való leszámolás ügyei tartoztak hozzá. A varsói felkelés idején a Honi Hadsereg napilapját szerkesztette. 1945 augusztusában koholt vádak alapján életfogytiglani börtönre ítélték. 1956 tavaszán szabadult, még ugyanabban az évben rehabilitálták. 1975 őszén halt meg Varsóban.

1949 márciusában két hitlerista háborús bűnösrel zárták egy cellába. Az egyik fogolytársa, Gustav Schielke, mint a német biztonsági rendőrség tagja, a háború alatt a Hans Frank vezette Főkormányzóság magasabb SS- és rendőrpáncsnokságának irattárosa-ként teljesített szolgálatot. A hitleri hatalomátvétel előtt, a weimari köztársaság idején a porosz rendőrség hannoveri erkölcsrendészeti osztályán dolgozott, tagja volt a szociáldemokrata pártnak, később is „csak” anyagi

meggondolásból lett a náci párt tagja – mivel egyébként ott kellett volna hagynia a jó kenyeret biztosító rendőrséget. Ügyének tárgyalása után szabadlábra került, vizsgálati fogságát beszámították az ítéletbe. Hannoverbe tért vissza. A másik cellatárs, Jürgen Stroop SS-tábornok, a varsói gettó likvidálója, 1895-ben született Detmoldban. (Tulajdonképpen Josefnek keresztelték, de 1941-ben „zsidó nevét” fölváltotta az ősgermán Jürgenre.) Az általa lerombolt városrész több mint 56 ezer (tulajdonképpen több mint 70 ezer) zsidó lakosának legyilkolásáért terhelte közvetlen felelősség. 1947 márciusában egy amerikai hadbíróság már halálra ítélte, mivel bebizonyosodott, hogy kilenc, fogságba esett amerikai pilótát az ő parancsára öltek meg. Az SS-tábornokra ráhúzták a halálraítélteknek „kijáró” vörös zubbonyt, de nem végezték ki, hanem átadták a lengyel biztonsági szerveknek. Lengyelországban elkövetett gaztetteiért lengyel bíróság előtt kellett felelnie. Vizsgálati fogsága négy évig tartott: a varsói székesfővárosi bíróság 1951 júliusában kötél általi halálra ítélte. Kilenc hónappal később felakasztották.

Kazimierz Moczarstkit elítélői minden bizonnyal tudatosan zárták közös cellába a náci háborús bűnösökkel. Lelkileg akarták megnyomorítani azáltal, hogy azokkal, akik-

kel egykor élethalálharcot vívott, közös szalmazsákra kényszerítették, s a börtön sajátos viszonyai között sorstársukká avatták. E felülről húzott pokoli egyenlőségjelnek köszönhetjük a történeti irodalomban egyedülálló művet, amely talán csak Romm *Hétköznapi fasizmus* című filmjéhez hasonlítható. Moczarski könyve abban különbözik a neves filmrendező alkotásától, hogy módjában állt közvetlenül vallomásra bírni a filmszalagok szereplőit.

Az egyéni és közösségi sorsokat, eszméket, történelmi korszakokat és eseményeket kibontó dialógusok révén még inkább belülről szemlélhetjük a fasizmus geneziséét, embert és Istent, szellemet és hitet megégető, világot lángba borító kifejlődését. Nemcsak a masírozó barna ingesek egybemosódó sorait látjuk, hanem a horogkereszt alatt felsorakoztattak szeme fehérjét is, a magasba lendülő kezek eget hasogató tenyérlapjain az életvonalakat, a kelepelő géppisztolyok ravaszán a vöröslő mutatóujjakat. A fiatal nemzedékek számára már megemészthetetlen fasizmus-meghatározások mögött emberileg megközelíthetővé válik ennek az embert tagadó „eszmerendszernek” a lényege, taszítóvá a gyakorlata. Mert Jürgen Stroop személyében „hús-vér” képviselőjével szembesülünk a hiteltesítő lencsén. Kazimierz Moczarskin ke-

resztül. Strop az akasztófa árnyékában, miután megbizonyosodik róla, hogy újdonsült lengyel cellatársa nem besúgó, „kibeszéli” életét a legintimebb részletektől a párttitkokig, örvezetői előléptetésétől SS-tábornokságáig. Testközélbe kerül a lippei fejedelemség „boldog békeidejének” kispolgár-famíliája, de kirajzolódik előttünk a leberg-donyeci autópálya is, melynek kövezetébe foglyok tízezreinek életét építették bele az új rend megalkotói. Az „érzékeny lelkű” Hans Frankhoz hasonlóan Strop se nélkülözi a szentimentális vonásokat, elérzékenyül a rómaiak ellen vitézül hadakozó teutonok dicsőségét szóba hozva, rajongásig szereti másodszülött fiát, az ősgermán nevű Olafot, s mértéktelenül felháborodik azon, hogy a Poznańban agyonlőtt lengyelek vérének nem takarították el a tér kövezetéről, s az „beszennyezte” a csizmáját. Felháborodását őszintének érezzük, mivel természetesen simul bele a könyv anyagába, monológjának és válaszainak érzelmi gesztusrendszerébe. Elhisszük neki, hogy a gettófellelés harcainak egyik, a hitleristák szempontjából eredményes napja után olyan jóízű elégedettséggel vacsorázott, hogy menüjének fogásait életre szólóan megjegyezte. És amikor a lovakról meg az ukrainai naplementéről beszél, szavait olyan „emberinek” érezzük, mintha a Bécsre panaszkodó aradi hóhért,

Haynaut hallanánk. Strop számára azonban Hitler az akasztófaig Adolf Hitler, Himmler pedig Heinrich Himmler marad. A lippei fejedelemség rendőrőrmesterének közepes tehetséggel is alig megáldott fia tudta, hogy páratlan karrierjét a náci pártnak és az SS-nek köszönhette.

Strop rendkívül színesen és részletesen elemzi az 1932-es lippei választásokon szerzett érdemeit, amelyek révén a pártvezetők figyelmének fókuszába került. Felettesei jó érzékkel meglátták benne azt az embert, akire egy jó évtizeddel később majd rá lehet bízni a Grossaktion. Ha a könyv ezen a ponton befejeződne, annyit már akkor is adna, hogy elhiggyük Alan Bullocknak: „A náciizmus nem úgy érte a német népet, mint derült égből a villámcsapás. Történelmében gyökerezett.”

De Strop tulajdonképpen karrierje csak ekkor kezdődik. Dachau, a megszállt Csehszág, a leigázott Poznań, a meghódítandó Grúzia „igazi” életének egy-egy állomása. Lemberg már komolyabb: 1943 februárjában nevezik ki a Főkormányzóság Galícia–Lemberg körzetének SS- és rendőrparancsnokává. 1943. április 15-én Himmler személyes utasítása innen szólítja Varsóba. Célja a négy nappal később kezdődő Grossaktion irányítása, vagyis a varsói gettó még életben lévő, mintegy 70 000 zsidó lakosának bevagoníro-

zása, haláltáborokba küldése. Amikor 1941 őszén a hitleristák elhatározták a „zsidókérdés végleges megoldását”, a Főkormányzó-ság és a közigazgatásilag közvetlenül a birodalomhoz csatolt Nyugat-Lengyelország, az ún. Wartheland területén, valamint Bialistok környékén körülbelül nyolcszáz gettó állt. 1942 januárjától kezdve lakóit tömegesen lőtték agyon, vagy szállították haláltáborokba. A gettók felszámolása 1943 közepén ért véget. A legnagyobb, a varsói gettóban 1941 elejéig csaknem 600 ezer embert zsúfoltak össze. Két év alatt a városrész több mint félmillió lakosát gyilkolták meg a legkülönbözőbb módon. 1942 őszén a gettó területén működő zsidó szervezetek egyesüléséből megalakult a zsidók konspirációs katonai csoportja, a Zsidó Harci Szervezet. A Grossaktion megelőzően már több fegyveres akciót hajtottak végre. A hitleristákat mégis meglepte, hogy amikor a gettó végleges felszámolása céljából április 19-én benyomultak annak területére, géppisztolytűzzel, kézigránátokkal és benzinesüvegekkel fogadták soraikat. Kényszerű visszavonulásuk rádöbbenette őket, hogy a lakosság elhurcolása nem fog simán menni. Valóban, a három napra tervezett akció több hétig elhúzódott. A gyengén felfegyverzett, összesen kb. négyszáz főt kitevő zsidó harci egységek fanatikus hősiesség-

gel szálltak szembe a németekkel. Stroop kénytelen volt segítségért fordulni a Wehrmachthoz.

A zsidó ellenállás felmérhetetlen jelentőségű volt. A hitlerista ideológiára mérték kivédhetetlen csapást, mert az általa legmegvetettebb nép képviselői ragadtak fegyvert teljesen reménytelen helyzetben, hiszen a front, a sztálingrádi győzelem ellenére is, még mindig mélyen bent húzódott a Szovjetunió területén. Amikor a felkelés főparancsnokságának tagjai a Miła utcai bunkerban május 8-án öngyilkosságot követtek el, küldetésüket betöltötték. A horogkeresztes zászlót, ha csak egy pillanatra is, eltakarta a gettó lángjai fölé emelt lengyel és zsidó lobogó.

Moczarski a legapróbb részletek felől is kifaggatja Stroopot. Megtudjuk például, hogy egy, korábban illatszertárban dolgozó SS-legény értett legjobban az álcázott bunkerek „kiszimatolásához” – rendszerint a titkos konyha szaga vezette nyomra; hogy a fogságba esetteknek le kellett vetkőzniük, nehogy a ruhájuk alá rejtett fegyverekből váratlanul rájuk tüzeljenek; látjuk az emeletekről leugráló égő „ejtőernyősöket”. A lengyel szerző nagy hangsúlyt fektet arra, hogy bemutassa, a felkelés parancsnokságának milyen volt a kapcsolata a Honi Hadsereggel, s mi volt az a segítség, amit a lengyelek a harcoló gettó-

nak nyújtottak. A Honi Hadsereget – és általában a lengyeleket – ugyanis a háború után számtalan vád érte, és éri még ma is, hogy – úgymond – bojkottálták a gettó felkelőinek támogatását, illetve nem siettek egy emberként a felkelés segítségére. Ez utóbbi vád különösen élesen fogalmazódik meg Leon Uris híres könyvében, az *Exodus*-ban. Holott Leon Uris hosszú évekkal a háború után már tudhatta, mi lett a sorsa a gettófelkelés után egy és negyed évvel jóval kedvezőbb körülmények között kirobbantott varsói felkelésnek: 200 000 halott és Varsónak a gettóhoz hasonló módszeres lerombolása. Ha az 1944. augusztus 1-jén a Honi Hadsereg által kirobbantott felkelés győzelmi esélyeit utóbb kétségbe vonták, s „felelőtlen kalandnak” bélyegezték, egy 1943 tavaszán kitörendő összlenygel felkelés csak a világtörténelemben páratlan sorsközösség-vállalás kitüntető jelzőjét kaphatta volna meg. Egy ilyen, önmagát közösségileg oltárra emelő áldozat kétségtelenül hiányzott. De a gettófelkelés nem a „lengyelek hagyományos antiszemitizmusa” miatt bukott el, mint ezt Leon Uris sugallja – felmentve már-már Stroopékat is. Sikorski és kormánya elítélte az antiszemitizmust, s azt a Honi Hadsereg soraiban nem tűrte meg. (Ez persze nem jelenti, hogy a Honi Hadseregnek nem voltak antiszemita katonái. Voltak. Fő-

leg azok, akik a Nemzeti Fegyveres Erők és a Nemzeti Katonai Szervezet soraiból rekrutálódtak.) A Honi Hadsereg főparancsnoka Vitézségi Érdemkereszttel tüntette ki a zsidó felkelés vezérkarának ifjú parancsnokát, Mordechaj Anielewiczet és Arie Wilnert, a Honi Hadsereg és a zsidó harci szervezetek közötti összekötőt, valamint Mordechaj Tenenbaumot, a białystoki zsidó felkelés parancsnokát.

Az 1944. augusztus 1-jén kitört varsói felkelés történetéhez Stroop nem tud adalékokkal szolgálni. (Gustav Schielke számol be arról, hogy Krakkóban, a Főkormányzóság székhelyén milyen riadalmat keltett a felkelés híre.) Stroopot 1943 szeptemberében Görögországba vezényelték, de két hónap múlva már Németországba került SS-Gruppenführerként, és a rendőrség altábornagyaként a Rhein-Westmark magasabb SS- és rendőrparancsnoka lett. Amilyen kegyetlen volt a leigázott népek fiaihoz, ugyanolyan kegyetlenül bánt el saját népének gondolkodni merészeli tagjaival is. Se a lengyelekről, se az oroszokról, de még a zsidókról sem beszélt olyan gyűlölettel, mint azokról a német tisztekről, akik „Hitler életére és a rend megdöntésére” esküdtek össze 1944 júliusában. Kiderül, hogy a megtorlás milyen jó alkalom volt ahhoz, hogy az SS-en és a hadseregen belül ki-ki leszámoljon ellenfelével. Egyébként érthet-

len lenne a bosszúnak áldozatul esettek rendkívül magas száma.

Miként jegyezhetette meg Moczarski a beszélgetésekben közzétett tényanyagok sokaságát, miként adhatott legapróbb részleteiben is rendkívül pontos képet Stroop pályafutásáról? Hiszen a börtönben nem készíthetett jegyzeteket. Vajon nem koptak-e meg túlságosan a dialógusok az alatt a hat esztendő alatt, amely Stroopék távozása és az ő szabadulása között eltelt? Vajon nem a történelmi hűséget szem előtt tartó „kitalálmány-e” Moczarski szövege? A könyv anyaga meggyőzően válaszol ezekre a kérdésekre.

A *Beszélgetések* sikerét mutatja Andrzej Wajda vállalkozása is. Varsói színházában, a Teatr Powszechnyben színpadra állította a különös párbeszédet. Ez a gesztus is jelzi: a *Beszélgetések* forrásértékű mű, jeles történelmi dokumentum.

II.

Hanna Krallnak alig ötíves könyvecskéjében sikerült félmillió s tömeget emberi arcokra bontania: sorsukat, halálukat személyes hallálá emelni, az emlékezet gigantikus kandeláberéből félmillió örökmécsest lobbantani. Halottak napján ennyi fény lobogna a varsói

gettó hajdani területén. Vagy ennél is több? Mennyivel? Tízezerrel? Húszezerrel? Ötvenezerrel? Edelman doktor szerint egyetlen ember drámája nagyobb súllyal nehezedik ránk, mint tízé, tízé jobban fogva tart, mint tízezeré, tízezer ember halála felfoghatóbb, mint ötvenezeré.

Alighanem sohasem tudjuk meg, hogy 1940 és 1943 között pontosan hány embert zsúfoltak össze a halál kőfalával övezett varsói városrészben. Csak arról van tudomásunk, hogy volt idő, amikor egy-egy szoba nyolc-tíz embernek lett siralomháza. Erről fotók, filmkockák és a túlélő kevesek tanúskodnak. Köztük Edelman doktor, a gettófelkelés parancsnoki karának életben maradt tagja.

Ez a könyv róla szól: a százezrek egyikéről. A több mint hárommillió lengyel zsidó egyikéről; a több mint harmincmillió lengyel egyikéről. Edelman azonban mégis kivétel volt, hiszen naponta elhagyhatta a gettót – sárga csillaggal és pecsétetes engedéllyel. Naponta megszökhett volna, és naponta visszatért a „kőfal” mögé, akár egy hatalmas halotti kriptába.

Hitler azt remélte 1939-ben, hogy egy tekintetben megnyerheti a lengyelek támogatását: a zsidók üldözésében. (A lengyeleket szembe kell fordítani a zsidókkal, az ukráno-

kat pedig mind a lengyelekkel, mind a zsidókkal – fogalmazták meg „szakemberei” már egy évvel korábban.) A fasiszta megszállók tehát segítséget reméltek azoktól, akiket tizenöt-húsz éven belül ki akartak irtani, azokkal szemben, akiknek fél évtizedet sem adtak. Reményük kudarcát jelzik a sokasodó rendelkezések, amelyek halállal fenyegetik mindazokat, akik zsidókat bújtatnak. Több száz lengyelt állítottak falhoz azért, mert a legmesszebb menő sorsközösséget vállalták zsidó honfitársaikkal. A fasisztoid fegyveres szervezeteket nem számítva, még a jobboldali nacionalista, a harmincas években kifejezetten antiszemita mozgalmak, szervezetek vezetőit és tagjait is a német megszállók gyűlölete határozta meg legfőképp. A hódítók ellen felizzó, valós célt talált nacionalizmusuk lefojtotta, jobb esetben elhamvasztotta antiszemitizmusukat. A jobboldali antiszemita Prosto z mostu című lap főszerkesztőjének, Stanisław Piaseckinek a sorsa mutatja az erkölcsi megtisztulás háború teremtette folyamatát, akit a hitleristák zsidókkal együtt lőttek agyon. Azokat, akik anyagi jutalmak reményében támogatták a megszállók zsidóellenes intézkedéseit, vagy bujkáló zsidókat vagy zsidókat bújtató lengyeleket zsaroltak, jelentettek fel, a földalatti ellenállás előbb figyelmez-

tette, majd halálra ítélte. Az ítélet végrehajtására speciális osztagokat szerveztek.

Hanna Krall 1937-ben született. A háborút Varsóban élte át, lengyel családok bújtatták. Újságíró szakot végzett a varsói egyetemen. Tanulmányai befejeztével a Polityka című hetilap munkatársa lett. A lap tudósítójaként három évet (1966–1969) töltött a Szovjetunióban. Első könyve – *Az Arbattól keletre* (*Na wschód od Arbatu*), 1972 – az ezekben az években született riportjait tartalmazza. Második riportkötete – *A fehér hat árnyalata* (*Sześć odcieni bieli*), 1978 – napjaink Lengyelországaról mutat be „közelképeket”. Az *Egy lépéssel az Úristen előtt* 1977-ben jelent meg. Két év múlva újra kiadták. Azóta lefordították németre, angolra, hollandra, franciára, spanyolra, héberre, japánra. Az NSZK-ban Willy Brandt előszavával látott napvilágot.

Hanna Krall az első lengyel, akinek sikerült Edelman doktort megszólaltatnia. Mert Edelman doktor évtizedeken át hallgatott. Hogyan is mondta volna el nekünk, élőknek mindazt, ami a halál számára is csak rémlátomás. Aminek elmeséléséhez erőtlen a nyelv. Az emberi létért erőtlen. Mert csak egy ilyen nyelv bűvárharangjában lebeghetünk át a varsói gettó földi poklán. Nem érinthetjük a megolvadt utcákat, nem tekinthetünk a há-

zak lobogó ablakszemébe, nem nyúlhatunk az elzuhanó sebesültekért, akiknek csak tátozó száját látjuk, de kiáltásuk nem jut el a tudatunkig. Mert megtébolyodunk. Edelman pedig ma orvos, aki hallgatásával is hitet kívánt tenni a hippokratészi gondolat mellett.

Edelman doktor nemcsak a varsói gettóról beszél, a lubliniról és a rigairól, a lódziról és a minszkiről is: a horogkereszt mérgező pókhálójával borított Európa valamennyi szögesdróttal – Krisztus huszadik századi koronájával – övezett városáról, városrészéről, ahol halálnak kiszolgáltatott emberek éltek. Mert a gettókból a haláltáborokba vezetett az út. Azoknak az útja, akik nem haltak éhen, akikkel nem végzett járvány vagy golyó. A gettók fekete pontjai a megszállt Lengyelország és a Szovjetunió meghódított területeinek térképén sűrűllnek leginkább, Európa legnagyobb gettóit a lengyel főkormányzóság területén állították fel a hitleristák. A varsói és a lódzi gettóiban közel 900 000 embert zsúfoltak össze. Ezeket a gettókat a halálraítéltek torz városállamaként szervezték meg a nácik különféle fegyveres szervei (SiPo, SD, RSHA, SS). Élükre a nemegyszer kényszerűen kollaboráns Zsidótanácsot emelték, és egy gettón belüli „autonóm” rendőri erőt is felállítottak. Amikor 1942 januárjában megkezdődött a gettó lakosságának tömeges depor-

tálása, ezeknek a szerveknek aktív szerep jutott annak lebonyolításában. Ők állították össze az első transzportokat. A hitleristák, fegyveres erejük mellett, lelki lángszórókat is a gettó vezetőire irányították. A gettóból eltávolítottakért – úgymond: munkatáborokba vittekért – cserében elhintették annak reményét, hogy a lakosság egy része a bekerített városrészben – életben – maradhat. Így vagonírozhattak be 1942 nyarán hat héten keresztül nap mint nap tízezer embert az Umschlagplatzon. Tízezer halálba menőt naponta. „...ezek az emberek nyugodtan és méltósággal mentek a halálba. Szörnyű dolog, ha az ember nyugodtan megy a halálba. Sokkal nehezebb, mint a lövöldözés. Az ember sokkal könnyebben hal meg fegyverrel a kezében – nekünk sokkal könnyebb volt, mint annak, aki vagonba száll, aztán vagonban utazik, aztán gödröt ás magának, aztán meztelenre vetkőzik...” – vallja Edelman doktor, aki felfegyverzettnek mondhatta magát; jutott neki abból az ötven pisztolyból, amit a Honi Hadsereg 1943 januárjában – első fegyverszállítmányként – ötven gránát és négy kg robbanótöltet kíséretében a gettóba juttatott.

Az önfeláldozás halhatatlan emberi jelképe lett Janusz Korczak (eredeti nevén Henryk Goldszmit), aki 1911-ben egyik megalapítója és vezetője volt a varsói Zsidó Árvaháznak,

s társszervezőként a lengyel árvaház (A Mi Otthonunk) létrehozásából is kivette részét. A kitűnő pedagógust megmenthette volna nemzetközi híre, tekintélye. Ő azonban az utolsó pillanatig a posztján maradt, s 1942. augusztus 5-én követte a gettóból elhurcolt árvákat, hogy az utolsó óráikban se érezhesék teljesen árváknak magukat.

De Edelman hány korczaki döntésről, önfeláldozásról tud: „...és egyik nap kimentettem Pola Lifszycet. Pola másnap hazarohant, és mikor látta, hogy elvitték az anyját – már oszlopban terelték őket az Umschlagplatzra –, Pola követte az oszlopot, a Leszno utcától a Stawki utcáig rohant a tömeg után. A vőlegénye riksán vitte oda, hogy elérje – és sikerült. Az utolsó pillanatban elvegyült a tömegben, hogy az anyjával együtt szállhasson a vagonba.

Korczakról ugye mindenki hallott? Korczak hős volt, mert önként ment a halálba a gyerekekkel.

Hát Pola Lifszycről – aki az anyjával ment? Ki tud Pola Lifszycről?”

A gettó lakosságának száma rohamosan fogyatkozott, de ezzel együtt nőtt elszántsága. 1942 októberében megalakult a Zsidó Nemzeti Bizottság konspirációs hadereje, a Zsidó Harci Szövetség. Ez koalíciós szervezet volt, magába foglalta a különféle csoporto-

kat, pártokat, tömörüléseket. Képviseltette magát többek között a csaknem fél évszázados múltra tekintő, eredetileg szocialista munkáspártként szerveződött Bund és annak ifjúsági szervezete, a Cukunft is. A Zsidó Harci Szövetség szoros kapcsolatot tartott a Honi Hadsereggel, valamint a londoni lengyel kormány által 1942 végén létrehozott Zsidók Megsegítésének Tanácsával. (Tagjait 1948-ban letartóztatták és bebörtönözték.) A Tanácsban helyet kaptak a Bund és a Zsidó Nemzeti Bizottság képviselői is. Feladata volt, hogy anyagilag, élelemmel, gyógyszerrel támogassa a lengyelországi zsidóságot. Hamis igazolvánnyal látták el a gettóból kimenekítetteket, és a fasiszta népiirtást leleplező dokumentumanyagokat juttattak ki a szövetségeseeknek. E szervezetnek ezrek köszönhetik az életüket.

A Zsidó Harci Szövetség megalakulásától kezdve több fegyveres akciót hajtott végre. Elsősorban a kollaboráns rendőrség tagjai meg a besúgók ellen. Legnagyobb tette: a gettőfelkelés kirobbantása 1943. április 19-én. Ekkor még kb. hetvenezer – Edelman számítása szerint negyvenezer – életben maradt lakója volt a gettónak. Himmler három nap alatt szerette volna kiüríttetni a fallal övezett városrészt. Az akcióval, az úgynevezett „Grossaktion”-nal Jürgen Stroop SS-

tábornokot bízta meg. Amikor Stroop egységei benyomultak a gettóba, soraikat golyó- és benzinesüveg-zápor fogadta. Parancsnokuk kénytelen volt elrendelni a visszavonulást, és segítséget kérni a Wehrmachttól. Stroop tüzéségtől, páncélosoktól, nehézfegyverektől támogatva hajtotta végre a későbbi rohamokat. A három napra tervezett „nagyakció” így is több mint három hétig elhúzódott. A Zsidó Harci Szövetség gyengén felfegyverzett néhány száz harcosa nem adta meg magát. Az égő házakból a föld alá húzódva harcoltak az utolsó előtti töltényig. Sorsuk a felkelés vezérkaráé, amely május 8-án öngyilkosságot követett el a Miła utcai bunkerban. Az ifjú főparancsnok, Mordechaj Anielewicz is. A harcokban a gettó nyolcezer polgárát ölték meg a fasiszták. Több mint ötvenezret elhurcoltak. Csak pár százan – egyes források szerint kétezren – tudtak kimenekülni, főként a csatornákon át. A megmenekülteket a Honi Hadsereg és a Zsidók Megsegítésének Tanácsa juttatta biztonságos helyre. Ezeknek egy része csatlakozott a partizánokhoz, azok pedig, akik Varsóban találtak menedéket – I. Cukiermann és csoportja –, egy és negyed év múlva részt vettek a varsói felkelés harcaiban.

Edelman túlélte a felkeléseket, túlélte a háborút. Hatalma volt a halálon. (Az Um-

schlagplatzen is kiemelhetett egy-egy embert a halálba menő tízezer közül.) De hatalmas van most is a halálon. Hanna Krall könyve erről a hatalomról készített metszeteket. Edelman doktor kezébe vette az ember szívét. A gyógyíthatatlannak hitt emberét és a gyógyíthatatlannak tetsző emberiségét is.

(1980–81)

A varsói felkelés kirobbantásának politikai háttere

„...Német katona ily eszeveszetten tomboló
harcban még nem vett részt.

Reinefart harci csoportja napokon át nehéz-
fegyverek tüzevel árasztja el a felső-varsói
katlan északi peremén húzódó épületegyüt-
test, ahol a front csak 250 méter széles.

A sorozatvetők, villámgéppuskák és nehéz-
ágyúk rommá lőtték a tömör vasbeton fala-
kat, az óriási repülőbombák elpusztították a
belső udvarokat, a tankok, góliátok, önjáró
lövegek és páncélelhárító ágyúk gyilkos tüze
elűzte a védőket a felsőbb emeletekről, de a
labirintusszerű pincékben, föld alatti helyisé-
gekben, folyosókon még akkor is folyt a harc,
amikor az egész épület egyetlen füstölgő, por-
felhős romhalmazzá változott. Csak miután
a Wehrmacht, az SS, a rendőrség, a csendőr-
ség és a lángszórós zászlóalj egységei még
egyszer utoljára megrohamozták a rommá
lett épülettömböt, sikerült páncélgránátosa-
inknak benyomulniuk a föld alatti labirintus-
ba, s jelenthették a frontszakasz parancsno-
kának, Schmidt ezredesnek, hogy a giganti-
kus romhalmazt elfoglalták.

Azt hittük, hogy egyszer s mindenkorra urai vagyunk az épületnek, de hol egy álcázott kórházból, hol egy fel nem fedezett pincéből, pincerejtekből még mindig meglepésszerűen tűz alá vették páncélgránátosainkat...” – olvashatjuk egy német haditudósítónak az Állami Értékpapírüzem épületének elfoglalásáról írt beszámolójában.

Az Értékpapírüzem épülete akár egész Varsót is jelképezhetné: a romhalmazzá vált ősi fővárost, amelynek gyatrán felfegyverzett védői a számbelileg nyomasztó, technikailag leghengerlő túlerővel szemben is állják a harcot – hatvanhárom napon át. Egy nehéztüzérséggel, páncélosokkal, légierővel támogatott, kitűnően felszerelt, többéves harci tapasztalattal rendelkező hadsereg harcolt egy föld alatt szervezett, nagyobb részét kiképzetlen és irreguláris, politikai nézeteit tekintve polarizált hadsereg ellen, amelynek fegyverzete – a felkelés kirobbanásának pillanatában, 1944. augusztus 1-jén – csak állománya tíz százalékának, 3000–3500 ember felszerelésére futotta volna. Igaz, ezt a hadsereget az egész város támogatta... A fasiszta megszállás öt esztendeje alatt felgyülemlett forró, olthatatlan gyűlölet is lávaszerűen az utcára zúdult a felkelésre szólító jeladás pillanatában... Barikádokat emeltek ott, ahol az utcák nevét német nyelvű táblák hirdették, ahol a lámpaoszlo-

pokat horogkeresztes zászlók díszítették, ahol nem sokkal azelőtt a hitleristák még nyilvános kivégzéseket rendeztek, hogy a varsóiakat megfélemlítsék... A megalázott ember pusztá kézzel indult rohamra, hogy fegyvert zsákmányoljon, s talán csak a halála előtti pillanatba nézett az égre, hogy jönnek-e az ejtőernyős hadosztályokat szállító liberátorok – a győzelem felfegyverzett angyalai, akiknek eljövételével éveken át biztatták...

De Churchill már a felkelés kezdetekor kijelentette, hogy tekintettel az itáliai légi támaszpontok és a Varsó közötti távolságra, szó sem lehet arról, hogy a felkelést katonai erővel támogassák. Az angolok oldalán küzdő lengyel ejtőernyős egységek Hollandiában, Arnheim környékén véreztek el. A felkelés kirobbantását Sztálin a londoni emigrációs lengyel kormány felelőtlen, reakciós akciónak bélyegezte, s ezt nyíltan szóvá is tette az éppen Moszkvában tartózkodó kormányfőnek, Stanisław Mikołajczykknak.

Volt-e egyáltalán esélye a Honi Hadsereg főparancsnoksága által július 31-én este másnapra elrendelt felkelésnek a győzelemre? S ha mint utóbb kiderült, nem, miért robbantotta ki azt mégis az emigrációs kormány tudtával és beleegyezésével? Hiszen ugyanaz a Tadeusz Bór-Komorowski, aki, mint a londoni kormány Honi Hadseregének főpa-

rancsnoka, utasítást adott a felkelés kirobantására, július 14-én még azt táviratozta a lengyel kormánynak: „A lengyelországi német erők jelenleg rendkívül tekintélyesek, s mindenre felkészültek: az általuk megszállt épületeket, a hivatalokat is beleértve, védművekkel, bunkerekkel és szögesdróttal erődökké alakították, így minden felkelési kísérlet eleve kudarcra van ítélve.

Eredményel csak akkor léphetnénk fel, ha a németeket súlyos kudarc érné, és hadseregük széthullana. A jelenlegi helyzetben, még ha légi és ejtőernyős támogatást kapnánk is, hatalmas veszteségeket szenvednénk a felkelés során.”

Bór-Komorowski július derekán tehát még nem látta értelmét a felkelésnek, de maga a londoni kormány is azt szeretne volna, ha a főváros nem válik hadszínterré. Ezt jelzi az is, hogy a hónap elején kéressel fordult a pápához és a svájci kormányhoz: hassanak oda, hogy Varsó, Krakkó és Czeszochowa legyenek nyílt városok. De a Honi Hadsereg harci tevékenységét 1944 első felében meghatározó ún. „Vihar”- (Burza-) akcióból is kihagyták Varsót. Végül mégis Varsó lett a „Vihar” utolsó és legfontosabb, mondhatni mindent egy lapra tevő akciója. Miért?

A londoni lengyel kormány és a Szovjetunió között Katyń miatt 1943 áprilisában

megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok, amelyeknek helyreállítása a Vörös Hadsereg 1943-as nagy győzelmei után egyre sürgetőbbé, fontosabbá vált. Az év végén Teheránban tartott konferencián ennek feltételei is szóba kerültek. A feltételek szorosan összefüggtek Lengyelország leendő határaival. A szövetséges hatalmak elvileg elismerték Lengyelország jogát az Oderától keletre eső területekre és Kelet-Poroszország déli részére, ugyanakkor keleti határát a Curzon-vonalban (a Curzon brit külügyminiszter által 1920. július 12-én etnikai elvek figyelembevételével megjelölt határjavaslat alapján) állapították meg. Churchill igyekezett rávenni a lengyel kormány elnökét, a Sikorski helyére került Stanisław Mikołajczykot, hogy addig is, míg a majdani békekonferencia véglegesen nem rögzíti a határokat, egyezzen bele a Curzon-vonalba, mint tárgyalási alapba, mivel a szovjet kormány részéről ez az egyik alapfeltétele a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának. (A másik az volt, hogy az emigráns kormány szélsőségesen szovjetellenes három tagját, köztük Kazimierz Sosnkowskit, a Nyugati Lengyel Fegyveres Erők főparancsnokát távolítsák el.) A lengyel kormány azonban még azután is kategorikusan ragaszkodott az 1920-as rigai határhoz, miután Churchill az illúziók eloszlatása végett leszögezte: „Nagy-

Britannia és Amerika nem fog háborúba keveredni Oroszországgal a köztársaság keleti határai miatt.” (Churchill egyébként is az Egyesült Királyság rosszallását hangoztatta amiatt, hogy a lengyelek annak idején bekebelezték Vilnát és környékét.)

Márpedig a londoni kormány számított az angolszász hatalmak és a Szovjetunió előbb-utóbb háborúba torkolló konfliktusára. Miután a teheráni konferencián megghiúsult Churchill elképzelése, hogy a balkáni partraszállással a nyugat érvényesítse befolyását Kelet-Közép-Európa nagy részében, a londoni kormány joggal feltételezhette, hogy ha e térségből az angolszászok nem akarnak véglegesen kiszorulni, csakis Lengyelországra és pedig egy polgári Lengyelországra támaszkodhatnak. De vajon Churchill és Roosevelt mennyire képviselte a polgári Lengyelország érdekeit? Hiszen még Lengyelország Teheránban megállapított új nyugati és északi határaitra vonatkozóan sem tettek elkötelező erejű nyilatkozatot. Garanciát erre csak a szovjet kormány vállalt. Mikolajczykék előtt felvetődött annak rémítő eshetősége, hogy az ország keleti határa a Curzon-vonal lesz, ugyanakkor északon és nyugaton megmaradnak az 1939-es határok. Ekkor még úgy vélték, hogy a Szovjetunió az 1943-as nagy előrenyomulása után kifulladt, s Németországra

a nyugati szövetségesek fogják a döntő csapást mérni. Márpedig ha Németország Anglia érdekerülete lesz, az nem mond le annak keleti területeiről Lengyelország javára.

A Szovjetunió 1944 telén és tavaszán aratott újabb jelentős győzelmeivel azonban nemcsak a fasiszta haderőkre mért csapást, hanem a főntebb vázolt elképzelések illuzórikus voltát is nyilvánvalóvá tette. Ezt már Mikołajczyk, az emigráns kormány mérsékelt szárnyának az együttműködésre készségebb vezetője is pontosan látta, aki 1944 márciusa végén a következőket táviratozta kormánya honi képviselőének Varsóba: „...Anglia ma kétségtelenül kritikus pillanatokat él át. Folytonosan el akarja odázni a nagy vérvesztéssel járó második front megnyitását, amin politikailag csak az oroszok nyernek, mivel e front megnyitása nélkül egymagukban is győzteseik lehetnek a háborúnak.”

1944. január 4-én a Vörös Hadsereg átlépte Lengyelország háború előtti keleti határát. Ez még konkrétabban vetett fel már korábban is tárgyalt kérdéseket: hogyan viselkedjék a londoni kormány lengyelországi hadereje, az ún. Honi Hadsereg a Vörös Hadsereg jelenlétében? Maradjon föld alatt? Fedje fel magát? Működjék együtt? De hogyan működjék együtt, ha a két kormány között nincs érvényben szövetségi szerződés? Ráadásul a Vörös

Hadsereg mellett küzd egy, a Szovjetunióban szervezett lengyel hadsereg... Emellett létezik a lengyel kommunistáknak, a Lengyel Munkáspártnak is egy honi hadereje, az ún. Népi Hadsereg. Ezek jelenlétét és tevékenységét a Honi Hadsereg vezérkara ugyanolyan veszedelmesnek tartotta, mint a Vörös Hadsereget, mivel fegyvereik, úgymond, a „kommunista ideológia és terjeszkedés” hordozói is. Ráadásul a Lengyel Munkáspárt számos olyan társadalmi reformot meghirdetett, amelyet a polgári pártok egy része is akart, a kommunista- és szovjetellenes Nemzeti Egység Tanácsa azonban, amely 1944 tavaszán jobboldali pártok bevonásával jött létre, csak nagy vonalakban körvonalazta a háború utáni Lengyelország társadalmi berendezkedését, politikai arculatát.

Mindezek a tények hatással vannak a „Vihar”-akció kidolgozására, céljára. Lényege, hogy egy-egy területen, nagyobb körzetben, ahol várhatóan a németek rövid időn belül vereséget szenvednek vagy éppen visszavonulnak, a Honi Hadsereg lépjen fegyveres akcióba, robbantson ki fegyveres felkelést, támadja meg a német utóvédeket, s ha csak órákra is, de legyen ura a kérdéses körzetnek, városnak, hogy a londoni kormány helyi polgári képviseleti szerveivel „gazdaként” fogadhassa a Vörös Hadsereget. Ezzel a Honi Had-

sereg megakadályozhatná a kommunisták azonnali hatalomátvételét, demonstrálhatná a londoni kormány területi igényjogosultságát, bizonyíthatná saját harckészségét. (Korábban ugyanis számos vád érte a Honi Hadsereget passzivitása miatt.) A „Vihar”-akciót elsősorban a Bugtól keletre eső területekre dolgozták ki. Külpolitikai célja az volt, hogy e területekre irányítsa a világ figyelmét, s abban az esetben, ha a Vörös Hadsereg és a Honi Hadsereg között fegyveres konfliktus robbanna ki, kiváltsa az Egyesült Államok és Anglia erélyes fellépését és tiltakozását a szovjet kormánytól.

A Vörös Hadsereg és a Honi Hadsereg között azonban a tavaszi hónapokban nem került sor összetűzésre. Esetenként inkább bizonyosfajta együttműködés tapasztalható, pl. Volhinia több körzetében. Ilyenkor a Honi Hadsereg alávetette magát a szovjet frontparancsnokságnak, de megőrizte önállóságát. A szovjet hadvezetés azonban mindenkor a Honi Hadsereg tudomására hozta, hogy csapatainak hátában nem tűr meg semmiféle partizánegységet.

1944 júliusának derekán aztán mégis bekövetkezett az, amire hónapok óta számítottak Londonban. A Honi Hadsereg Vilna felszabadításában részt vett csoportjait, amelyek a Vörös Hadsereg oldalán üldözték a fasiszta

csapatokat, a körzet parancsnoka, „Wilk” ezredes visszarendelte Vilna alá, ahol körzetének valamennyi egységét össze akarta vonni. Válaszul Wilket és vezérkarát letartóztatták, majd a nyugat felé, a visszavonuló németek és az őket üldöző szovjetek vonalain áttörni készülő csapatok katonáit és tisztjeit is internálták. A londoni emigráns kormány azonnal memorandumban fordult a brit kormányhoz, követelve, hogy lépjen fel erélyesen Wilk és csapatai érdekében. Churchill válaszul elítélte a Honi Hadsereg volhiniai és vilnai akcióit, s megtiltotta, hogy az utóbbiakról még csak említés is történjék a brit rádióban és sajtóban. Ez a „Vihar”-akció külpolitikai kudarcát jelentette, miután az már korábban kiderült, hogy belpolitikailag a legcsekélyebb mértékben sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

1944. július 18-án az 1. Belorusz Front támadásba lendült déli szárnya teljes mélységében áttörte a német védelmi vonalat, csapatai két nap múlva átkeltek a Bugon, és tovább üldözték az ellenséget nyugat felé. A németek, akik már korábban megkezdték a főváros kiürítését, július 23–24-én pánikszerűen menekültek Varsóból. Július 25-én a Honi Hadsereg főparancsnoksága tanácskozást tartott, s délután Bór-Komorowski a következő táviratot küldte Londonba: „Bármely pillanat-

ban készek vagyunk Varsóért megindítani a harcot. Ha e harcba az Ejtőernyős Dandárt is bevetnék, annak óriási politikai és taktikai jelentősége lenne.

Készüljetek fel arra, hogy kívánságunkra a Varsó környéki repülőtereket bombázzátok. A harc megkezdésének pillanatát jelenteni fogom.”

A Honi Hadsereg főparancsnoksága arra számított, hogy az adott helyzetben három-négy nap alatt felszabadítják a várost, s utána 12 óra szükséges, hogy a kormányt képviselő helyi hatóságokat működésbe hozzák. (A varsói körzetben három-négy napra elegendő muníció volt fölhalmozva.)

Az elkövetkező napokban azonban jelentős változások következtek be. A németek menekülése megszűnt, sőt bizonyos hivatalokat visszaköltöztettek Varsóba. Ugyanakkor jelentős katonai, rendőri és csendőri erőket vontak össze a város körül és magában a fővárosban is. Azt, hogy a hitleristák a város védelmére készülnek, bizonyította az is, hogy július 27-én Ludwig Fischernek, a körzet kormányzójának aláírásával felhívás jelent meg, amely a Praga környéki védművek építésére 100 000 varsóit szólított másnap munkára. De csak pár száz ember jelent meg a gyülekezőhelyeken, s feltételezhető volt, hogy ez a „szabotázs” nem marad megtorlatlanul.

Emellett a Honi Hadsereg kémelhárító csoportjának tudomására jutott, hogy a Gestapo nagyarányú letartóztatásra készül, mivel mind a polgári képviseletnek, mind a Honi Hadsereg vezérkarának tagjairól pontos névsora van.

Július 29-én távirat érkezett Londonból, amelyben közölték, hogy Stanisław Mikołajczyk Moszkvába utazik, hogy megbeszéléseket folytasson Sztálinnal. Bizonyosnak tetszett, hogy a Vörös Hadsereg és a Honi Hadsereg együttműködési lehetősége is szóba kerül. A londoni kormány hazai hívei azonban nem fűztek különösebb illúziót a két államfő találkozójához. Ugyanis ekkor már nyolc napja Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság néven, ha jogilag nem is, de ténylegesen, mint ideiglenes végrehajtó hatalmi szervezet, egy népi demokratikus kormány is tevékenykedett – előbb Chełmben, majd Lublinban. Július 26-án már együttműködési szerződést is kötött a Szovjetunióval.

Ugyanaznap délután a Lengyel Szocialisták Munkáspártjának és a Lengyelország Védelmi Parancsnokságának katonai szervezete, az ún. Lengyel Népi Hadsereg (nem tévesztendő össze a Lengyel Munkáspárt Népi Hadseregével!) vezetője, Julian Skokowski ezredes felhívást tett közzé, amelyben kijelentette, hogy miután Bór-Komorowski vezér-

karával együtt elmenekült, a Varsóban tartózkodó valamennyi földalatti egység fölött átveszi a parancsnokságot, s harckészültséget rendel a németek ellen intézendő általános támadás céljából. Skokowski valótlanságokat közlő fellépését Bór-Komorowskiék úgy értékelték, hogy az nem más, mint a Honi Hadsereg ellen intézett szovjet diverzánsakció, amely a Vörös Hadsereg közeli varsói bevonulását jelzi. Ezt látszott megerősíteni az is, hogy a moszkvai rádió lengyel nyelvű adása felhívásban szólította fel Varsó lakosságát a németek elleni harcra. (Ezek a felhívások másnap megismétlődtek.) Maguk a németek is arra számítottak, hogy 29-én éjszaka – az emigráns lengyel kormány Moszkvával kötött – vélt – megállapodása értelmében – felkelés tör ki Varsóban. Tény, hogy Bór-Komorowski, valószínűleg Skokowski felhívásának hatására, parancsba adta „Monter” ezredesnek, a varsói katonai körzet parancsnokának, hogy július 30-án délután 5 órakor meg kell indítani a németek elleni fegyveres harcot. A végleges döntést másnap reggel kellett volna meghozni. Ez nem történt meg, mert a pillanatnyi hadi helyzetet erre alkalmatlannak találták.

Az események alakulását tehát mind a lublini kormány létrejötte, mind Mikołajczyk Moszkvába utazása befolyásolta. A felkelés

kirobbantására a jelet azonban egy valótlán hír adta meg. Július 31-én délelőtt a Honi Hadsereg főparancsnoksága arról értesült, hogy a főváros közelében fekvő Radzyminben szovjet tankok jelentek meg, s továbbnyomultak a fővárosnak a Visztula jobb partján fekvő elővárosa, Praga felé. Varsóban már korábban tudták, hogy a várostól délre a Vörös Hadsereg átkelt a Visztulán, és erős hídfőállást épített ki. Feltételezhető volt, hogy a szovjet hadsereg és az oldalán küzdő lengyel hadsereg pár napon belül eléri a várost. Mivel Bór-Komorowski tisztában volt azzal, hogy Varsó térségében már 12 teljes értékű német hadosztály állomásozik, a július 31-i haditanács délben azt a határozatot hozta, hogy augusztus 1-jén még időszerűtlen a felkelés kirobbantása. Kora este fél hatkor azonban megjelent a főhadiszálláson „Monter” ezredes azzal a jelentéssel, hogy Pragában szovjet tankok vannak. Ez az egyébként ellenőrizetlen hír minden alapot nélkülözött. Hogy mennyire, azt a következő napok eseményei is bizonyították: a térségben ellentámadó német páncélos egységek Praga előterében megsemmisítik a III. szovjet páncélos hadtestet.

Bór-Komorowski tábornok a szovjet tankok pragai jelenlétéről szóló hír kézhezvétele után magához kérette a kormány honi képviselőit.

selőjét, Jan Stanisław Jankowskit, akinek jóváhagyása nélkül nem hozhatott döntést. Közölte vele, hogy a németek vereséget szenvedtek, s ha a Honi Hadsereg nyomban akciót kezd Varsóban, hozzájárulhat az ottani német haderő teljes megsemmisítéséhez, mivel meggyorsíthatja a fasiszta haderők bekerítését. Jankowski kérdéseket tett fel a fegyverzetre és a lőszerkészletre vonatkozóan, majd röviden e szavakkal fordult Bór-Komorowskihoz: „Kezdje meg.”

„Miután Bór-Komorowski megkapta ezt a parancsot, attól tartott, hogy képtelen lesz megindítani a harcot, mielőtt a szovjet csapatok bevonulnak Varsóba” – vallotta Janusz Bakszczanin ezredes, az egyetlen a haditanácson, aki ellene volt a felkelésnek, pontosabban, aki azt sugallta felettesének: akkor kezdje meg a fegyveres harcot, amikor már nyilvánvaló, hogy a szovjetek általános támadást indítottak a város bevételéért.

Este 18 órakor Bór-Komorowski parancsot adott a „W” órára, vagyis arra, hogy másnap délután 5 órakor Varsóban megkezdődjék a harc a város felszabadításáért. A bonyolult konspirációs csatornákon továbbított parancsot ezután már csaknem lehetetlen volt visszavonni. Igaz, Bór-Komorowski nem is akarta ezt tenni. A fasiszta haderőknek a keleti fronton és a többi európai had-

színtéren elszenvedett vereségeit a Honi Hadsereg egész parancsnoki kara katasztrofálisnak ítélte, és a Hitler-ellenes összeesküvés tényéből is azt a következtetést vonta le, hogy Németország rövid időn belül összeomlik, akárcsak 1918-ban. Azt, hogy a németek Varsóban és környékén jelentős harci tevékenységet fejthetnek ki, netalán még a szovjet előrenyomulást is megállíthatják, figyelmen kívül hagyta, s így a kudarc eshetőségével se számolt. Meg volt győződve róla, hogy a lendületesen támadó szovjet hadsereg néhány napon belül, de legkésőbb augusztus 7-én bevonul Varsóba.

Másnap Varsóban kezdetét vette a 3–4 naposra tervezett harc.

63 napig tartott.

„A lengyel–orosz katonai együttműködés hiánya, valamint az, hogy a Honi Hadsereg parancsnoksága döntésének meghozatala során figyelmen kívül hagyta a kudarc lehetőségét, a felkelést példátlan nemzeti tragédiává változtatta, amelyre nincs és nem lehet igazoló magyarázat – összegezi 1944 nyarának drámai eseményeit a harcok résztvevője, a Londonban élő Jan M. Ciechanowski, akinek a felkelésről szóló könyvét 1984-ben, az évforduló alkalmából Lengyelországban is kiadták. – A harcok során Varsó elpusztult. 1945

januárjában az oroszok sírhalmok és romhalmok városába vonultak be.”

Ugyancsak ő idézi:

„Varsó tragédiája a legnagyobb katasztrófa, amit a lengyel nemzet elszenvedett...”

(1984)

Csatorna

Történelmi, emberi jelkép

*„A hősök a katonák,
akiknek a tankok, repülőgépek
és ágyúk ellen egyetlen fegyvere
a revolver
és a benzinnel töltött palack volt.
A hősök az asszonyok,
akik ápolták a sebesülteket,
és üzeneteket vittek a tűzben,
akik főztek
a bombák szaggatta romos pincékben,
hogy enni adhassanak a gyerekeknek
és a felnőtteknek,
s akik nyugtatták és vigasztalták
a haldoklókat.
A hősök a gyerekek,
akik csöndesen játszottak a füstölgő
romok között.
Belőlük áll Varsó népe.”*

(Részlet az 1944. augusztus 1-jén kitört
varsói felkelés utolsó, október elején kelt
rádióüzenetéből.)

„...végletesen visszaéltek a szavak jelentésével...” – állapította meg keserűen Cyprian Kamil Norwid, a lengyel irodalom magányos géniusza 1860. április 21-én Juliusz Słowacki-ról, az elhunyt költőtársról tartott előadásában. Öt negyedszázad telt el azóta. És arra, hogy szavaink mennyire hitelüket veszítették, fogalmaink mennyire kiüresedtek, akkor döbbenhetünk rá igazán, amikor emberi, közösségi helytállásról, áldozatvállalásról kell számot adnunk. Ilyenkor a naponta hallott és olvasott „nagy” szavakat, fordulatokat kikerülhetetlenül is használjuk, torzítva tartalmukat, taszítva a befogadót. Mert hányan szóltak és szónokoltak már „hősiességről”, „reménytelen helyzet”-ről, „becsület”-ről, „hazaszeretet”-ről...?!

Az embert észrevétlenül hőssé magasztosító tartás, a „tett”, a halál vállalásának méltósága a ránk rakódott történelmi élménykalodákból, a béke és a kiegyensúlyozottság elhúzható függőnye mögül nézve egyébként is könnyen giccsesnek tetszhet, így giccsesekké válhatnak a róluk szóló szavak, mondatok is. De mit tegyünk akkor, ha a hallgatás semmitmondó? Ha szólnunk kell – akár dadogva is? Csak a befogadóra hagyatkozhatunk, tisztázza, tisztítsa meg, „rehabilitálja” e fogalmakat – ösztöne és meggyőződése, tudása és tisztessége legbenső(ségese)bb négyyszögében. Azaz

élje bele magát, legyen részese vagy legalábbis tanúja az alkalmasint dadogó szavakkal, szürkén vibráló képekkel megelevenített eseményeknek.

Andrzej Wajda *Csatorna* című filmjének első képei félreérthetetlenül, parancsolóan ezt sugallják. A felkelés ötvenhetedik napján Varsó füstölgő romhalmaz. Már csak a város egy-egy szeglete tartja magát. A romos utcán felkelőcsapat vonul, időnként meg-megtorpanva, magát fedezve. A kamera a kimerült harcosok arcába villan, s az arctalan kommentátor szinte katonásan szólítja fel a nézőt: „Íme a tragédia főhősei. Figyelmesen nézzétek őket: életük utolsó óráinak vagytok tanúi...” Ezt követően pedig sorra bemutatja az előttünk elvonuló felkelőket, mintha éppenséggel mi lennénk az egység legfrissebben verbuvált tagjai:

- Íme a parancsnok, Zadra főhadnagy...
- Helyettese, Mądry hadnagy...
- Halinka (az egység összekötője)...
- Kula őrmester, a századtörzs főnöke...
- Szákszorszép (az egység összekötője)...

Ettől kezdve – mintegy Wajda rendezői utasítására – követnünk kell az egységet – ...a harcba s a csatornán át... a halálba. A néző persze föláll az utolsó képek elsötétülése után, de a film sajátos dramaturgiájából következően (az első percben tisztában vagyunk a hő-

sök sorsával, s a film egészének hatása mégis „késleltetett”) a mozi ajtajából nem az utcára, hanem a századáért visszatérő Zadra főhadnagy után a csatornalejárók vasfokára lép, s a pokol kiúttalan sikátorába ereszkedik:

„Nem első ízben ereszkedtem le a csatornába, de mindig féltem benne – emlékezik vissza Stanisław Jankowski, aki »Agaton« álnéven egyik vezetője volt a Honi Hadsereg Hírszerző Irodájának, s a varsói felkelés alatt többször tette meg oda-vissza az Óváros és Żolibórz között a csatornautat. – Minek szépitsem a dolgot; egyszerűen féltem. Szűk volt a hely. Nem, nem a németektől, nem a gránátoktól rettegettem. Nem a szennyes iszaptól és nem a sötétiségtől... A testemet mintegy kőhüvelybe szorító tégláktól iszonyodtam. A csatorna folyékony iszapja alacsonyan állt. A sűrű, fekete, sáros szenny lábikrámig se ért. Nyilván kicsi lehetett az esése, mert úgy éreztem, hogy a vándorló üledék mozdulatlan. A tömény bűz szinte marta a szememet. Közvetlenül az összekötő lány mögött kucorogva vártam »Wojtek«-et, »Kubus«-t és »Jacek«-et, akik éppen lefelé ereszkedtek a csatornalejárón. A lány elemlámpája világított mindaddig, míg mindhárman talajt nem értek.

– Lent vagytok már végre? – kérdezte lekapcsolva a lámpát.

Az előrenyújtott rövid, vastag bot segítség-

gével tett első három »nyúlugrás« meglepően jól sikerült. Negyedszerre, amikor már úgy éreztem, hogy simán boldogulok, a bot hirtelen »elcsúszott« a kövön, s kifordult a kezemből. Arccal a büzlő mocsokba buktam. Öklendezve köpködök, megemelkedem – fejemet az alacsony boltozatnak csapom. Az émelyítő, ragacsos szennyben térdelek, a szememet törölgetem, s igyekszem magamhoz térni. Végre kiöklendezem az egész bűzös szörnyűséget, s az arcomat is letörölgetem. Kitapogatom az elemlámpát. Világít. A lány rövid, egyenletes kucorgó szökdeléssel távolodik. Egyre messzebb van tőlem. Lámpám fénye megállítja. Megvár.

– Oltsd el a lámpát.

A botra támaszkodva négykézláb próbálok haladni. Mindegy, csak ne kelljen hétrét görnyedve vakon szökdelnem ebben a szűk csőben. Pár lépés után kénytelen vagyok feladni. Képtelenség kikerülni az éleket, a sűrű iszap alján kiálló hegyes tárgyakat, cserepeket, köveket. Nem is tudom, mi a rosszabb, az éles tárgyak vagy a térdem alatt cuppogó emberi tetem. Milyen jó, hogy sötét van.”

Jankowski csatornaélményeinek groteszk tragikuma, élőbeszédének szuggesztív hitele, sodró árama magával ragad bennünket. De mivel győz meg a fiatal rendező második filmje? Miért hisszük el neki, hogy a lódzi film-

gyár udvarán, vagyis a napfényes felszínen épített díszletcsatorna maga a lángoló Varsó alatt szerteágazó valóság? Hogy a szereplőknek ugyanaz a sorsuk, mint az egykori hősöknek?

Wajdának a pusztá témaválasztása is tett volt 1955 végén, hiszen hivatalosan első ízben csak 1956. augusztus 1-jén emlékeznek majd meg a varsói felkelésről. De az ekkor tartott, a hősiesség előtt tisztelgő emlékbeszédnek sem robbanthatták szét teljesen a hallgatás és hazugság 1944 augusztusának és szeptemberének varsói eseményeire rakódott mérgező koromrétegét, amely a londoni emigrációs kormány meggondolatlan politikai számítását és az egyén önzetlen áldozatvállalását (Andrzejewski szavaival: a haza iránt érzett viszonzatlan szerelmet) egyaránt maga alá temette, és egyformára feketítette. Wajda tulajdonképpen ennek az áldozatvállalásnak tragikus voltáról akart filmet készíteni. Ehhez írt filmnovellát Jerzy Stefan Stawiński, amely *Csatorna* címmel 1956 márciusában jelent meg a *Twórczość* című irodalmi havilapban. Egy év múlva a film is elkészült. Plakátjai nagy betűkkel hirdették: „ELSŐ FILM A FELKE-LÉSRŐL!”

„Nem a felkelés érdekelt, csak az, hogy egy eleve halálra ítélt embercsoport haldoklásának folyamatát bemutassam...” „A film nem

történelmi freskó, tartalmát egy konkrét embercsoport élményei alkotják. És a filmet csak ennek tudatában lehet értékelni és elemezni, ha a szerzői szándékot egyáltalán tiszteletben akarják tartani” – szögezte le Wajda a filmmel kapcsolatos későbbi viták során.

Az 1957. április 20-án bemutatott *Csatorna* a lengyel filmvilágban ugyanis eladdig páratlan viharos visszhangot váltott ki. Mindent tőle vártak, ami a témához kapcsolódott, és ugyanakkor mindenki mást várt tőle. Az 1956-ban szóhoz jutó ifjúság politikai tisztázást, a magukhoz térő történészek valamiféle dokumentált, forrásokkal alátámasztott „helyretevést”, a varsói felkelés túlélői, a csatornákon átkelők egyéni élményeiket szereték volna megelevenedve, feltámadva látni a mozivásznon. De még a „legközösebb” élménynek is annyiféle változata létezik, ahány részese van. Lesław M. Bartelski – *A varsói felkelés, 1944* című könyve 1976-ban magyarul is megjelent –, aki a felkelés alatt Varsó mokotóvi városrészében harcolt, s tanúja volt a Belvárosba történt csatornaátkelésnek (Zadra egysége is Mokotówból igyekszik a Belvárosba), a film szándékát élményeivel szembesítve kategorikusan ki is jelentette, hogy a *Csatorna* sajnos „gyenge tükrözése a valóságnak. (...) A film készítői nem éltek

azzal az eséllyel, hogy egy igazi filmet készítsenek azokról az évekről...”

Wajda művészi érzékét jelzi, hogy ilyen értelemben nem is akart „igazi filmet” készíteni. A *Csatorná*-t ő eleve autonóm műalkotásnak tekintette; ezzel a szándékkal és ebben a szellemen hozta létre, és csakis azért válhatott igazi filmmé. Időálló értékke. Olyan művé, amely Wajda idézett nyilatkozata ellenére is a varsói felkelésről szól. „A csatorna a mélypont, a vég, a felkelés és az álmok bukása” – idézhetjük szó szerint is Wajdát. S ez nem mond ellent a föntebbieknek. A varsói felkelés – több százezer ember hatvanhárom napig tartó haldoklása. A csatorna eleve a felkelés szinonimája, jelképe. Az élni akarás és a reménytelen küzdelem jelképe. A magára hagyottság jelképe. A legszönyorosabb halál jelképe. A csatorna – Varsó ifjúságának betemethetetlen tömegsírja... Wajda ezt a jelképet keltette életre, erősítette fel, ismertette meg a világgal, és tette a történelmi emlékezés részévé.

De mi volt a valóságos csatorna, amelyből a film – képletesen szólva – végül is kiemelkedett? A 2–4 naposra tervezett varsói felkelés kirobbantása után a hitlerista hadvezetés úgy döntött, hogy nem indít általános támadást a város ellen, hanem az egyes városrészeket egymástól elvágja, s az ellenállást külön-

külön számolja fel bennük. Legelőször a történelmi Óváros legázolására vetette be erőinek zömét. A gyűrűbe fogott Óváros felkelői szerették volna felvenni a kapcsolatot a szomszédos Żolibózzsal, azért, mert az közvetlenül határos volt a Kampinosi Rengeteggel, ahol a Honi Hadseregnek egy jelentősebb egysége folytatott partizántevékenységet. A Honi Hadsereg főparancsnoksága az ottani erőt az Óváros megerősítésére rendelte. Ahhoz azonban, hogy az el is jusson az Óvárosba, át kellett törnie az Óvárost Żolibórtól elzáró német reteszen. Ennek előkészítését meg kellett beszélni, a támadást össze kellett hangolni. (Żolibórt egy nagyobb magyar alakulat zárta el a Kampinosi Rengetegtől. E hadtestrészt vonalán át könnyebb volt a közlekedés, sőt az Óváros segítségére siető lengyel csapatnak néhány nap múlva „folyósót” is nyitott.) A rádió-összeköttetés az egyes városrészek között nehézkes, körülményes volt: Londonon keresztül történt. Miután a Żolibórzba küldött összekötők nyomtalanul eltűntek, „Okón” (Alfons Trzaska-Kotowski) őrnagy, a „Pięść” nevű zászlóalj parancsnoka, augusztus 10-én néhány emberével a csatornán ketesztül kísérelte meg az átkelést Żolibórzba. Végül sikerrel.

A csatornák jelentőségét ekkor ismerték föl, szerepük ettől kezdve egyre nőtt, s nem-

csak az Óváros és Żolibórz, hanem a többi városrész között is. Rajtuk keresztül tartották fenn az összeköttetést, történt a fegyver- és lőszerutánpótlás, a sebesültek evakuálása, a harcoló egységek átcsoportosítása. A németek hosszú időn keresztül nem értékelték kellőképpen a csatornák valóságos jelentőségét, noha tudtak róla, hogy a varsóiak közlekedésre használják őket. „Az ostromló hitlerista erők főparancsnokának, Von dem Bach SS-Obersturmführernek és rendőrtábornoknak erről többször is jelentést tettek. Ő azonban a különleges egységek kísérleteit és a szakértői véleményeket figyelembe véve nem tulajdonított nekik különösebb jelentőséget.”

Augusztus 31-én, egy hónapos drámai küzdelem után elesett az Óváros, a benyomuló hitleristák azonban a védelmező lengyel erők hűlt helyét találták. Ez a tény meggyőzte őket, hogy a csatornák ellenőrzéséért is harcot kell indítaniuk.

Az Óváros végnapjaiban 5700 felkelő kelt át a csatornákon keresztül a Belvárosba és Żolibórzba. Az Óváros utolsó barikádja a Krasinśkiak terén levő csatornalejárót védte. A 104. szindikalista század egyik szakasza, melyet Stanisław Komornicki, „Nałęcz” hadapród vezetett, az utolsók között ereszkedett le a csatornába. Útjukról Komornicki így

emlékezett meg *Varsó barikádjain* című (magyarul is megjelent) híres könyvében:

„Nincs mire várnunk, ki kell használnunk a kedvező pillanatot. Gyorsan átkúszunk az úttesten. A félkaréjban a lejárát köré helyezett homokzsákokból sárga homoksugár spriccel az arcunkba, majd erejét veszítve a kövezetre pereg. Közvetlenül mellettem géppuskasorozat hasít a csatornalejárátot eltakaráró megölt felkelő testébe. A tetemet a homokzsákok tetejébe toljuk. Amikor újabb sorozatot kap, megremeg, mintha élne. Elsőnek Nawara lába éri el a vasfokot, és ereszkedik le a sötét, keskeny kürtőbe. Utána eresztjük Teščet. Smagán a sor. Nem, nem akar menni. Parancsolóan rám mutat. A síkos vasfokok hűvöse jólesik a kéznek. Óvatosan lépkedek. Valaki eltakarja a csatornalejáró nyílását. Gyorsabban kell mennem, mert még a kezemre tapos. Koromsötétség. Végre víz. Vajon annyira zúg-e, hogy elnyeli a lövöldözés zaját? Nem mély, még lábikráig se ér. Semmit sem látok, de érzem, hogy a közelemben emberek vannak.

– Te ki vagy? – kérdezem attól, akinek éppen nekiütközik a kezem.

– Haczyk.

– Smaga itt van?

– Itt vagyok.

– Gyorsabban, jobbra letérni – mormogja

egy idegen, eltorzult hang –, ne álljátok el az utat, és ne feledjétek, aki ide lejutott, annak élve vagy holtan, de ki kell innen kerülnie.”

„Nałęcz” egységének szerencséje volt: élve került ki. Veszteség nélkül elérte a megmenekülést jelentő Újvilág (Nowy Świat) utcai csatornakijáratot, s folytathatta a harcot a Visztulavárosért (Powiśle). Miután a Visztulavárost ki kellett üríteni, Nałęczék a Belvárosból Czerniakówba vonultak vissza – ezúttal is csatornán keresztül.

Stanisław Podlewski az Óváros drámai küzdelmét dokumentáló *Átkelés a poklon* (*Przemarsz przez piekło*) című kötetében több olyan esetről beszámol, amikor a felkelők nem érik el a kitűzött célpontot; bent pusztulnak a csatornában.

„Augusztus 27-ről 28-ra virradó éjszaka a Mławska utcai lejáraton át a csatornába ereszkedik a sebesült felkelőknek és a tábori kórházak orvosainak egy 70 főből álló csoportja. Tagjai között található doktor Skiba (Cyprian Sadowski) őrnagy, aki beleroppanva munkájába, tüdő- és mellhártyagyulladást kapott, doktor Zbarski, a felkelők Mész (Miodowa) utcai kórházának orvosa, egy Zbyszek (Zbigniew Podlowski) nevű fiatal orvos és Danusia, az összekötő. Ezen az éjszakán a németek feszült figyelemmel őrködnek a csatornanyílásokon. A gerinccsatornának a

Gdański pályaudvar melletti szakaszánál, ha mozgást észlelnek, nyomban kézigránátkötegeket dobálnak a lejárókba. Dr. Skiba zúgó füllel zuhan a gerinccsatorna hullámaiba. A zubogva áradó víz a Visztula felé ragadja. A doktor kétségbeesetten kapálózik, hogy valamibe megkapaszkodjék. A csatorna falán hirtelen kiszögellésbe akad a keze. Sikerül megragadnia. Egy pillanatot pihen, majd nekivág szemben az árral, hogy társait elérje. Zbyszek doktor észreveszi, és fölsegíti az oldalt elágazó csatornanyílásba. Egy lélegzetvételnnyit pihennek. Azután elhaladnak az első, el a második csatornalejárat alatt. Hirtelen vakító villanás és szörnyű robbanás. Német gránátok. Skiba doktor megsebesül a kezén és a gerincoszlopán.

– Szörnyű érzés lett rajtam úrrá – mesélte később dr. Skiba. – Úgy éreztem, mintha leszakadt volna a kezem, s a lábam megbénult volna. (...) Az összekötő lámpájával világítva visszatért értünk. Riadtan pillantottuk meg a haldokló Zbarski doktor szétszabdalt testét. A gránátköteg Danusiával is végzett.”

A „csatornázók” elleni harc a németek részéről szeptemberben még szervezettebb, még eredményesebb. Speciális egységek ereszkednek a csatornákba, s a falak mentén kézigránátkötegeket, a legkisebb mozgásra csörömpölő fémdobozfűzéseket, érzékeny mikrofo-

nokat függesztenek föl, a csatornaátjárókat spanyolbakokkal, szögesdrót akadályokkal torlaszolták el, a főcsatornába torkolló oldalcsatornák nyílását cementtel töltött zsákokkal zárják le, s ha valaki megbontja a „gátat”, a kizúduló szennylé menthetetlenül elsodorja. Könnygázzal, fojtógázzal, ködgyertyák füstjével árasztják el a csatornák járatait. Van, ahol hordószám öntik beléjük a petróleumot, amit aztán meggyújtanak. A lángoló áradat elől pedig nincs menekvés. Másutt, a főbb kereszteződési pontokon egyszerűen berobbantják a csatornát. Az egykori Varsó föld alatti útjait azonban mindezek ellenére végig a lengyelek uralják. A csatornák: a felkelés véredény- és idegrendszeré.

Wajda a főntebb felsorolt veszélyeket, akadályokat pontosan „beépíti” a filmjébe. Ezek segítségével árnyalja, mélyíti el hősei jellemvonásait, s alkot fogalmat a lengyelek történelmi mentalitásáról. Az eredeti elképzelés szerint a film bevezető képei felvillantották volna az 1809-es somosierrai, az 1916-os rokitnai és az 1939-es szeptemberi lovasrohamot, a lengyel hősiesség – nemegyszer oktalannak ítélt – jelképeit. A varsói felkelést azonban végül mégsem sorolta ezek közé. Az augusztusi felkelés politikai-katonai háttere sokkal bonyolultabb, lefolyása összehasonlíthatatlanul drámaibb volt, mint hogy közé és

a főtebb jelzett ütközetek közé egyenlőségjelet tegyen. A *Csatorna* hőseinek áldozatvállalását egyébként sem valamiféle elvakult hősiesség motiválja – mint például a Somosieránál Napóleon szeme láttára rohamozó lengyel könnyűlovasokét –, hanem a megmenekülés lehetősége.

Zadra százada voltaképpen csak a csatorna sötétjében szakadozik egyénekre, jobban megvilágított jellemekre, arcokra. A film ugyanis élesen két részre hasad. Az első rész a földön játszódik. Sajátos módon a szellős, napfényes felszín a reménytelen bizonyosság terepe. A felkelők sikeresen elhárítanak ugyan egy német támadást, de – legalábbis a tisztek – tudják, hogy másnap végük: a század felmorzsolódik, elpusztul. Aztán felvillan a menekülés lehetősége. Az utolsó pillanatban parancsot kapnak, hogy a csatornán keresztül keljenek át a Belvárosba.

Az első részben szinte egyenként megismerjük Zadra megfogyatkozott századának tagjait, a film későbbi főhőseit. Az egymást követő epizódok azonban nem árnyalják a szereplőkről nyert képet, s a róluk kapott újabb és újabb információk tulajdonképpen már feleslegesek. Ezért érezhetjük az első részt némileg vontatottnak. Wajda két évtized múltán azt nyilatkozta: kacérkodott a gondolat-
tal, hogy a *Csatorná*-t újra forgassa. Ebben az

utóbb tervezett változatban az első részt egyetlen képbe sűrítette volna.

A szereplőket pszichikailag helyzetük fölé kell emelni. Az „átváltozás” művészi folyamatának a csatorna mélyén leszünk tanúi. Hogy Wajda elérhesse célját, a századot „három részre” szakítja. Az első csoportba Zadra főhadnagy, Smukły hadnagy és Kula őrmester tartozik, akik – az utóbbi önző figyelmetlenségéből – elszakadnak a századtól. A második csoportot a csatornákban kitűnően tájékozódó Stokrotka (Százszorszép) és szerelme, a súlyosan sebesült Jacek alkotják. A harmadik csoport tagjai: Mądry főhadnagy, az őbelé szerelmes Halinka és, egy ideig, a megtévelylődő Zeneszerző, aki elszakadva tőlük, majd külön járja dantei útját. Végül mindegyik csoporttal találkozik, baljósan előrevetítve azok sorsát is.

Mert mindhárom csoport tagjainak sorsa azonos: a pusztulás. A pusztulásig vezető utak azonban eltérőek. Így árnyalhatja és ütköztetheti Wajda a különböző jellemeket. Haldokló szerelmét a berácsozott napvilágba kísérő „rossz hírű lány”, Stokrotka ellentéte a családjáért menekülő, de Halinkát kihasználó és öngyilkosságba kergető Mądrynak. A századért felelős Zadra főhadnagy „külső” tette és „belső” tartása közötti ellentét is jellemző: az ő hibás döntése folytán téved el a

százada a csatornában, s noha ő az egyetlen, aki megmenekülhetne, visszatér a biztos halált jelentő szennyes sötétségbe. Ebben sokan nem az egyén morális döntését látták, hanem, úgymond, a lengyelekre jellemző felelőtlen, romantikus gesztust vélték felfedezni; azt, ami éppenséggel a varsói felkelést Somosierrához és 1939 szeptemberének lovasepizódjaihoz köthetné.

A film második részében Wajda páratlan érzékkel használta ki a csatornáak világának fény- és hanghatásait, lehetőségeit. Fény, árnyék, sötétség és csönd, zöreij, zaj, lárma, robajlás sajátos ritmus, dramaturgia szerint keverednek egymással, s válnak a megelevenített események kísérőivé, részeivé. A csatornában a hallgatás áthatóbb, ijesztőbb lehet, mint a menekülők feje fölött dübörgő tankok, dörgő ágyúk, kelepelő géppuskák, s a szemfehérje izzóbban világíthat, mint a kormos sötétségbe lőtt jelzőrakéta. Jelkép és valóság ezeknek a hatásoknak segítségével alkot szerves egységet. A régi Lengyelország egyenruhájában haldokló ezredes hörgése hirtelenjében úgy tetszik, mintha az egész csatornát betöltené, mintha valami elpusztult volna a csatornában, ahol azonban semmi új nem születhet, hiszen az élők köhintése is előhívhatja a halált...

A *Csatorna* egyszeriben a világ figyelmének

középpontjába emelte a lengyel filmet. Oda-
haza pedig iskolát teremtett, az úgynevezett
„lengyel iskolát”; a lengyel történelmet, tár-
sadalmat, magatartást elemző, leleplező, tu-
datosító filmek iskoláját.

(1984)

Szembesítés a történelemmel

A „lengyel filmiskola”

Megtanítottak. Nincs kegyelem.
Ki meghalt, eljön álmunkban éjjel (...)
(Krzysztof Kamil Baczyński:
A mi nemzedékünk)

Összetett kézzel könyörgünk
emlékünkért, mely nyilt, mint a táj (...)
(Tadeusz Gajcy: *Rólunk*)

Ily szomorú mitoszt.
(Zdzisław Stroiński: *Lengyelország*)

Az elmúlt négy évtized lengyel filmművészetének több kiemelkedő, világszerte számon tartott alkotása van... De kezdhjük-e így? Leírhatjuk-e ezt a monoton fordulatában már eleve agyonkoptatott mondatot? Hiszen a világ 1957 előtt jószérével azt se tudta, miféle kamerában terem a lengyel film. S a lengyel néző?... Volt időszak – e negyven éven belül –, amikor lapos, banális „termelési” élőképjelenetek s a vásznon képekké transzformált, hiteltelen politikai „példabeszédek” bosszantották rendre a honi filmekre makacsul kíváncsi mozilátogatót. Az 1946-os *Ének a viharban* (*Zakazane piosenki*) és az egy évvel későbbi *Utolsó állomás*-sal (*Ostatni etap*) még úgy-ahogy ígéretesnek indult filmgyártásnak az új társadalmi rendszer politikai torzulásaival szalagja szakadt.

A történelmi idő más, mint a művészettörténeti. Az előbbi a békében is pusztító lehet. Az utóbbi – a klasszikus szentencia ellenére – háborúban is teremthet. Krzysztof Kamil Baczyński, Tadeusz Gajcy, Zdzisław Stroiński, Andrzej Trzebiński – a „lenni vagy nem lenni” történelmi helyzetében – a század lengyel költészetének egyik legeredetibb, legértékesebb irányzatát teremtették meg. A harmincas évek katasztrofista áramát – sajátosan „éles” közéleti kényszerből, de eredeti szemlélettel – ötvözni tudták a feltámadt romantika (Słowacki, Norwid) és a századfordulós modernizmus eszmei, poétikai hatásával.

A fegyveres ellenállásban részt vett költő-katonák harcoltak... és verset írtak. És meghaltak – Petőfi módján. Baczyński, Gajcy, Stroiński, Bernard Wojciech Mencil a varsói felkelésben. Andrzej Trzebińskit 1943-ban Varsó egyik főutcájában lőtték agyon – begipszelt szájjal és papíringben – többedmagával. Nemzedéktársa, Wacław Bojarski a Kopernikusz-szobor megkoszorúzásakor kapott halálos sebet. Sorsuk nemzedéki sors, akkor is, ha volt, aki – Tadeusz Różewicz szavait idézve – megmenekült, amikor a vágóhídra vitték.

A háborút az ún. „20-as nemzedék” szenvedte meg legjobban. És a Baczyńskival egy időben, 1921-ben született Stanisław Lenar-

towicz, Andrzej Munk? az 1922-es Gajcyval egykorú Jerzy Kawalerowicz, Witold Lesiewicz, Czesław Petelski, Janusz Morgenstern? a Mencilhez hasonlóan szintén 1923-ban napvilágot látó Jerzy Passendorfer? vagy a három évvel fiatalabb Andrzej Wajda és Wojciech Jerzy Has, akik a lengyel filmművészetet a „lengyel filmiskola” megteremtésével egymásfél évtizeddel később a nemzetközi élvonalba emelték?... Őket, természetesen, a háború alatt még senki se ismerte. 1939-et követően hat éven át nem volt filmgyártás még a földalatti Lengyelországban se. Ilyen irányú képzés a titkos egyetemeken, főiskolákon se folyt. A film ugyanis nemcsak „a legfontosabb”, hanem a legkiszolgáltatottabb művészet is. A film önleplező – konspirációban nem lehet helye, még ha elkészítésének feltételei adottak is lennének. (A konspirációban tevékenykedő filmrendezők és operatőrök majd a varsói felkelés harcairól készítenek dokumentumfilmeket, amelyeket frissiben be is mutatnak a pihenőben lévő harcosoknak. E vetítéseken a tetszésnyilvánítás az operatőr vállalkozó kedvének, bátorságának szól – ő az igazi főszereplő.)

A majdani „lengyel filmiskola” bevezető fejezetét mégis ezek a háborús évek írták. A leendő alkotók egyéni sorsával, élményeivel, amelyek nemzedéki létélménnyé, közös-

ségi történelemmé sűrűsödtek, és semmiben se különböztek a papír, ceruza és a konspirációs nyomda révén magukat művészileg megvalósítani és megismertetni tudó fiatal költők napi élményeitől, sorsától, históriájától. Anynyiban azonban mégis: hogy megmenekültek. Megmenekülésük – az önmegvalósításukra juttatott esély kegyelme.

A „lengyel filmiskola” genezise azonban – megteremtőik eszméltető élményei miatt – időben még korábbra tehető. Mert meghatározó az is, hogy gyermekkorukat a függetlenségét és államiasságát 123 év után visszaszerzett köztársaságban élték. A nyelvében és szellemében hosszú idő után ismét lengyellé lett iskolában hazaszeretetet, a múlt hőseinek tiszteletét, a kultúra megtartó erejének megbecsülését, az államfő csálhatatlanságának, a lengyel hadsereg legyőzhetetlenségének hitét nevelték beléjük, s nem utolsósorban azt, hogy a korszerű lengyel nemzet se képzelhető el a felosztások során és után annyi vér- és anyagi áldozatot hozó s a függetlenség kivívásában jelentős részt vállalt nemesség nélkül...

És kitört a második világháború... És Lengyelország pár hét alatt összeomlott (jóllehet tovább tartotta magát, mint Norvégia, Hollandia, Belgium, Dánia és Franciaország együttvéve), és letöröltetett Európa térképéről... Vezetői elmenekültek... Iszonyú sokk

ez annak az 1918 után született nemzedéknek, amelynek tudatát és érzelmvilágát a független haza intézményrendszere és kultusza táplálta. És még nagyobb – és immáron állandó – sokkot jelentett a megszállás hat esztendeje. Nemcsak azért, mert a Főköormányzóságra zsugorított ország, amely 1941-től már nevében se hordhatta a „lengyel” jelzőt, jogfosztott polgára nap mint nap számot kellett hogy vessen életével, hanem azért is, mert az, aki a földalatti fegyveres (vagy szellemi) harcban elkötelezte magát – a filmforgatókönyv-író Jerzy Stefan Stawiński, Wojciech Żukrowski, a rendező Andrzej Wajda a Honi Hadsereg tagjai lettek –, egyre kilátástalanabbnak érezhette a küzdelmet. E kilátástalanság drámai bizonyítéka a varsói felkelés, amelynek tizen- és huszoneves hősei a győzelem legcsekélyebb esélye nélkül – de esküjükhöz híven – vonultak a halálba. A romhalmazzá lett főváros 200 000 lakosnak és felkelőnek lett gigantikus sírhantja – s „eleven díszlete” a lengyel iskola több filmjének is.

1948-ban a fővároshoz közel fekvő Łódź-ban a Képzőművészeti Főiskola filmszakja kiválik, és önálló Filmfőiskolává szerveződik. Ennek a főiskolának lesz hallgatója Andrzej Wajda, aki a háborút követő években a Krakkói Képzőművészeti Főiskolán tanult. Kawalerowicz, Has, Passendorfer ekkor már

– rövidebb, tanfolyamszerű képzésben részesülvén – „szakmabelinek” számítottak.

1948 persze nemcsak a „lengyel filmiskola” megteremtőinek életében jelentett fordulatot, hanem a lengyel társadalom alakulásában is. Ennek egyik szellemi-pszichikai kísérője volt, hogy a sztálinizmus korszaka „újraértékelte” és részben újraírta a múltat. Tette ezt azért, hogy minden neki nem tetsző előjellel ellátható emberi értéket – áldozatkészség, hősiesség, hazaszeretet – semmibe vett, elítélt (gyakran képviselőjével együtt). A lengyelségnek a polgári ellenállásban – s résztvevőinek számarányát tekintve ez volt a jelentősebb – és a nyugati fronton tanúsított helytállását befeketítette, félremagyarázta, legjobb esetben elhallgatta – ahogyan a politikai szempontok diktálták. Az emberek fejéből persze nem tudták nyomtalanul kilúgozni a közelmúltat. Sőt pont az ellenkező hatást érték el: a társadalom jelentős részének tudatában egyre ragyogóbb dicsfény övezte a Honi Hadseregnek, Anders tábornok 2. Lengyel Hadtestének, Maczek tábornok 1. Páncélos Dandárjának tetteit, amelyek legendássá növekedtek, s mind több elemükkel gazdagították a nemzeti mitológiát. Érthető védekezése volt ez az elhengerlésre szánt agytekervényeknek. Fennállott azonban annak a veszélye, hogy az ösztönös tiltakozástól hevülten, a megcsúfolt

egyéni tényismeret (vagy *tényhit*), érzelem- és élményvilág – védekezése során – az objektív tényeket visszafordíthatatlanul legendává alakítja... Az egyén és a közösség pedig az ilyen, könnyen kollektívva váló legendát dogmatikusan ténynek elkönyvelve képtelen lesz józanul számot vetni kora valóságával, feladataival, érdekeivel. Márpedig az így kijegesedett tudat- és lélekállapot a történelmileg éppen kívánatos cselekvésben gátló, bénító. A dogmatikus államvezetés a csodálatos jövő képét fölvezetve igyekszik túlélni a mind súlyosabb gondokat fölvető jelent – de megszépített múltja birtokában a társadalom is ugyanezt teszi „alul”. (Közben magától, belülről semmi sem változik.) A fentebb jelzett súlyos kérdésekkel mind a lengyel irodalomnak, mind a filmművészetnek szembe kellett néznie.

Azok az alkotók, akik a filmgyártást szoros ellenőrző gyűrűbe béklyózó felső vezetésnek és a társadalmi elvárásnak egyaránt eleget kívántak tenni, éppen ezért szinte megoldhatatlan feladat előtt állottak. A múlt tisztázásának előfeltétele a tisztultabb jelen volt. A kultúra megtisztulását azonban csak egy őszintébb, távlatosabb, demokratikusabb politika biztosíthatta volna.

1954-ben sokan még a lassú politikai változások ellenére is reménytelennek tartották

Aleksander Jackiewicz esszében megfogalmazott óhaját: „Szeretném, ha filmünk felkészülne arra, hogy környező életünkkel, körunkkal, történelmünkkel társadalmilag, erkölcsileg számot vessen, hogy létrejöjjön a nagy művészi hagyományainkhoz méltó lengyel filmiskola” – még akkor is, ha a lengyel művészeti, szellemi életben számos leplezetlen jele volt az elégedetlenségnek. Ez a filmesek körében egyelőre még kimerült a vitában, más művészeti ágakban azonban alkotó szelleműnek, teremtbőbnek bizonyult. A sorra alakuló diákszínházak – a varsói Szatirikus Egyetemi Színpad, a gdański „Bim-bom”, a krakkói „Báranyosház” Pinceszínháza, a Tengerparti Diákszínpad-mozgalom, amelynek Zbigniew Cybulski és Bogumił Kobiela voltak meghatározó szervező, rendező, színjátszó egyéniségei – kirajzolták azt a megújulást hozó irányt, amely a lengyel színházi életet később megpezsdítette, korszerűvé tette, s amelynek elemeiből a filmművészet is sokat merített. De az 1954-ben bemutatott filmek – az Aleksander Ford által rendezett *Öten a Barska utcából* kivételével – még egyértelműen sematikusak, opportunisták, gyávák: rosszszak.

Egy évvel később azonban Antoni Bohdziewicz rendező és filmfőiskolai tanár (a varsói felkelés egyik operatőre) már felszabadult elé-

gedettséggel üdvözölhette egyik diákja bemutatkozó filmjét, úgy is, mint a „lengyel iskola” alkotását. A fiatal rendező – Andrzej Wajda; a film címe pedig, amelytől a „lengyel filmiskola” genezise számítandó: *A mi nemzedékünk*. (Tadeusz Janczaron kívül a film minden alkotója, közreműködője debütánsnak számított – beleértve a forgatókönyvíró Bohdan Czeszkót is.)

Az 1955-ös korszakhatár azonban sokak által vitatott. Szívesebben helyezik egy évvel későbbre: Wajda második filmjében, a *Csatorná*-ban látva „a lengyel filmiskola” megnyitását. Ennek több oka is van. A *Csatorná*-t Wajda a sorsdöntőnek ígérkező februárt (XX. kongresszus) és októbert (Gomułka hatalomra kerülése) hozó 1956-ban forgatta. Ez volt az első alkotás, amely 1957-es bemutatója után fogalommá tette a lengyel filmet a nemzetközi filmművészetben és filmpiacon. Igaz, a „lengyel filmiskola” fogalmát a *Csatorna* cannes-i sikere után a francia kritikusok dobták be és honosították meg, illetve „honosították vissza” a lengyel köztudatba. A lengyel filmesztéták utóbb, a korszak utolsó szakaszában kezdték a megelőző évek filmjeit a „lengyel filmiskola” eszmei, esztétikai jellemzőivel körülírni, meghatározni. (Már amelyik teljesítményével erre rászolgált.)

Ezek a jegyek pedig – egy részük legalábbis

– *A mi nemzedékünk*-ben is kimutathatók. Hogy *A mi nemzedékünk* egy korszakváltás jelképe lehetett, azt a „külső” felvételek is elősegítették. A filmgyártás struktúráját ez idő tájt alakították át. Megszervezték az alkotóközösségeket összefogó, bizonyos önállósággal rendelkező filmstúdiókat, s az addig korlátlan hatalommal rendelkező Központi Filmgyártó és Filmforgalmazó Hivatalt pedig alárendelték a Kulturális és Művészetügyi Minisztériumnak. Így Wajda az addigi szigorúan ellenőrzött gyakorlattól eltérően már nem kezelte – felsőbb parancsra – szentírásnak a forgatókönyvet. Olyan szellemi támasztéka, sorvezetője volt, amelyet a forgatás során alakíthatott, ha a film érdeke úgy kívánta. A film végeredményben a vágóasztalon s nem a forgatókönyvet jóváhagyó irodaasztalon készült el. És ez a tény döntő jelentőséggel bírt.

Wajda egy kommunista ellenállócsoport tagjainak sorsába sűrítette nemzedéke drámáját. Hősei hús-vér emberek, tetteik, szavaik hitelesek, és hiteles a hősök életét térben behatároló környezet is. (Wajdának szemére vetették az olasz neorealizmus túlzott hatását, megfélekezve arról, hogy a debütáns rendező a még jelentősrészt romvárosban készítette el filmjét. Az említett hatás az író szemléletében szervesült. Egy korszak megha-

tározó egyéniségének szuverén szemléletét pedig nehéz színeképeire bontani.) *A mi nemzedékünk* „külső és belső tája” halállal terhes: nyomasztó. Részben azért, mert a hősök legártatlanabb gesztusában is ott a kétség, hogy felvillanó mozdulatuk nem az utolsó-e éppen. Az árnyékban álló pohár vízért nyúló kéz akárha fegyver után kaphat. Néző és ellenség szemszögéből egyaránt halált jelentő gesztus is lehet ez a mozdulat. Holott a szomjat oltó víz az élet és a keresztség (születés) jelképe. Wajda a szavak, mozdulatok, élet- és halálhelyzetek e kettősségét, kontrasztját már *A mi nemzedékünk*-ben is megjeleníti – mind képi-
leg, mind hangeffektusokban.

A *mi nemzedékünk* létének feltétele – ellenségünk pusztulása. És fordítva... És mindkét oldalon ott a történelemnek, a külső körülményeknek kiszolgáltatott ember, a halállal, erkölcsi vállalásainak, terheinek súlyával magára hagyott individuum. Ennek problémája Wajda következő filmjeiben, a *Csatorná*-ban és a *Hamu és gyémánt*-ban rajzolódik ki teljes élességgel, egyre tökéletesebb, szervesebb művészi erővel, hitellel.

A *Csatorna* elkészítése politikai tett volt Wajda részéről. De mint ilyen, megmaradt volna akár a képi publicisztika szintjén, s adott körülmények között – pusztán tényközlése és őszintesége révén – így is sikert aratha-

tott volna. (A puszta ténytisztelet és őszinteség azonban legfeljebb csak a politikában bírhat művészi erővel.) Igaz, iskolát nem teremt vele. A siker különben is sokszor csalóka, hamis, esetenként kifejezetten félrevezető mérce. (Bohdan Poręba filmjét, a *Hubal őrnagy*-ot [*Hubal*] – akiről egyébként Wajda is filmet akart készíteni – 1973-ban 9 millióan nézték meg. Ma már senki se beszél róla.)

Wajda nem történelmi freskót akart rajzolni 1944 varsói csatornáinak véres falára. Azt kívánta bemutatni, miként cselekszik egyén és közösség, parancsnok és alárendelt, szerető és szerelmese a halál árnyékában, hogyan teszi meg a kihunyó fénytől a remélt fényig vezető orpheuszi utat. Az ember belső átalakulását kíséri nyomon akkor, amikor nem a villogóan tiszta Istent, hanem önmaga szennyes vagy beszennyeződött lényét és énjét kell lenyelnie, megemésztienie. Ezek után már az ember (közösség), ha megmenekül, se lehet ugyanaz, mint azelőtt, hogy a pokloknak alászállott. De a *Csatorna* hőseinek nem adatik meg a túlélés. Haláluk áldozati halál. Azé a Krisztusé, aki fehér-piros szalaggal vont a töviskoszorúját, és örökmécsesébe benzint töltött, hogy az utca barikádoltárára rontó páncélos szörnyre dobja. A „*meghaltak, hogy mi éljünk*” vigaszfelirat vibrálhat előttünk a hitleristák kaszányaudvarán egybeterelt, még

élő felkelőket ábrázoló filmkockákon is. És ez máris Wajda művébe kapcsolja a lengyel romantika ideológiai-politikai elemeit, melyekkel a rendező egyaránt *polemizál* és *építkezik*. A lengyel nemzet Mickiewicz által megfogalmazott szerepére, küldetésére gondolunk itt. A romantika korának meghatározó költőegyénisége, gondolkodója az államiságát vesztett, 1831-ben levert lengyelségnek krisztusi missziót tulajdonított. Lengyelország, a lengyel nép Európa megfeszített Krisztusa – hirdette *A lengyel nemzet és a lengyel zarándoklat könyvé*-ben –, áldozata megváltást hoz a többi nemzet számára. (Ahogy az egyéni áldozat a közösség megváltását szolgálhatja.)

De élhet-e nemzet, közösség, egyén az önfeláldozás, a hősi helytállás kötelességének állandó tudatában, készenlétében? Nem nyomja-e agyon ennek iszonyú terhe a napi feladatokat? És fenntarthat-e nemzetet az, ha a jövőteremtő nemzedékek a reménytelen körülmények között is áldozatvállaló, hősi halált halt elődöket tartják példaképüknek? Nem a tudat beszűkítését, csatornába zárását jelenti-e mindez?

Wajda úgy érezte, hogy a lengyelségnek ki kell emelkednie a csatornából, amelybe 1939-ben a hitlerista megszállás, tíz évvel később pedig a sztálinizmus kényszerítette. A legfon-

tosabb, hogy számot vessen múltjával, szembenézzen hagyományaival, helyére tegye legendáit, leszámoljon káros mítoszaival, mérlegelje a jelen követelményeit, feladatait. A múlt és a jelen, a fény és a sötétség, a suttogás és a föld mélyét is rengető moraj, a szerelem és a halál, a józan belátás és a tébolyító helyzet kontrasztja a *Csatorna* minden képkockáján kikarcolható.

A *Hamu és gyémánt* hőse, Maciek Chelmic-ki, aki pontosan tudta a maga helyét, cselekedeteinek indítékait és célját a háborúban, a győzelem napjára magára marad. Ő, aki éven át harcolt a fasiszták ellen, nem érezheti magáénak a fasiszták fölött aratott végső diadal harangzúgásos, dízsörtüzes óráit. Ugyanazok a tudati-érzelmi rugók mozgatják, mint korábban, de most már a legelső tett is döntő, elhatározó lehet. Fegyverét honfitársai ellen kell fordítania, azok ellen, akik a barikád másik oldalán állnak... Maciek a benne fellángoló szerelem hatására rádöbben, hogy az élet most már az ő számára is a barikád túloldalán kezdődhet, még ha nem is azokkal, akikre „ideátról” a fegyverét tartja... Bárhogyan is, de annyi halál után, a barikádon túl kezdődik az élet, a béke, a jövő. Az innenső térség tele a múlt, az emlékek romjaival. És Maciek tanulni, dolgozni, szerelemmel szeretni, élni akar, mert

nem hisz további küzdelmük értelmében. De köti esküje, az elesettek szeszként lobogó emléke, felettese, Andrzej barátsága, „a haza iránt érzett viszonzatlan szerelem”, amely – érzelmi „megingásán” túl – képtelen a politikai helyzetelemzésre, illetve az ilyen elemzést belső megalkuvásnak tartja. És Maciek életébe, amikor már-már döntene... igen, a véletlen... és a szemétdombon végzi.

A *Hamu és gyémánt* Maciekja két nemzedéket képvisel: a varsói felkelésben elpusztults az 1956-ra felnövekedett új ifjúságét. A rendező ezt szemléletesen érzékeli azáltal, hogy hősét az 1956 körüli divatnak megfelelően – (farmer) – ruházza fel. Mondanivalóját, hogy a ma nemzedéke ne a múlt emlékeiben, hanem a jelen feladataiért éljen, ezáltal is hangsúlyozni kívánja.

Ez a tudatos képi, gondolati kontrasztírozás Wajda és a „lengyel filmiskola” művészi műhelyének vívmánya. Célja kettős: képi megkomponáltságának a cselekménnyel és a benne részt vevők lélekállapotával fokozott expresszív ereje révén az érzelmet delejezi – így tudati hatása késleltetett. Pontosabban: tudatunkban akkor kezd igazán élni a film, amikor helyünk már régen kihűlt a nézőtéren. Ezt az is elősegíti, hogy a lengyel iskola filmjei rendkívül szervesen kapcsolódnak más művészi ágakhoz: az irodalomhoz, képzőművé-

szethez, zenéhez, de még az építészethez is. A filmek maguk konkrétan is *irodalomközpontúak*. A forgatókönyvek alapanyagául novellák, elbeszélések, regények szolgálnak. Csak elvétve találkozunk „nyers” forgatókönyvvel. A filmek azonban nemcsak így, „kívülről” szívják fel a szépirodalmat, hanem „belülről” is magukba építik a konkrét meghatározó, kultúrateremtő műveket, elemeket. A *Csatorna* romok alá temetett zongorája akkor is Cyprian Kamil Norwid híres poémáját (*Chopin zongorája*) juttatja eszünkbe, ha az adott pillanatban nem tudatosodnak bennünk a varsói felkelés előtt 80 évvel írt mű utolsó sorai:

– *Ím': az emberek dühe győzött,
Porban a magasztos eszme,
Minden, ami a földről
Embert fölemelne!
És íme, mint Orfeusz testét,
Ezer indulat szabdalja, rontja
S minden rész üvölt: „Nem én!...
Nem én!” – csikorogja –*

*Hát Te? – hát én? – a dal ítéljen most csak,
Zengve: „Örvendjete majdani népek...
A néma kőlapok jajongnak:
Az eszmék, lám, az utcára értek –*

Ezzel Wajda egy történelmi, kulturális folytonosságot is érzékel filmjeiben. Az 1863–64-es szabadságharc idején a megtorló cári bosszú a már kirabolt Zamoyski-palota zongoráját, amelyen a hagyományok szerint Chopin is játszott, az utcára dobatta. Az 1944-ben utcára került zongora mintha 1863-at – és Chopint és Norwidot – is visszhangzaná a botcsinálta felkelő ujjai alatt. (Aki – újabb irodalmi betétként – rövidesen Dantét szavalja majd, megtebolyodottan róva a csatornákat.)

Norwid megkérdőjelezte az 1863-as felkelés értelmét, de nem tagadta meg és nem ítélte el a vállalás heroizmusát. Verseiben, drámáiban, elbeszéléseiben, leveleiben többek között a múlt eseményeinek és a jelen feladatainak tudatos átgondolására és a napi organikus aprómunkára szólított fel. Wajda hasonlóképpen cselekszik filmjeiben. A lengyel kultúrának, történelemnek ilyen szintű eleven szerkesztése, együtt látása és láttatása is hozzájárult ahhoz, hogy filmjeinek egy része – köztük a *Csatorna* és a *Hamu és gyémánt* – ma is él és hat.

Mert a *Hamu és gyémánt* is a *Csatorná*-hoz hasonlóan ötvözi a lengyel kultúra tudatra ható elemeit. Nem csupán Norwid szó szerint is elhangzó nyolc sorára gondolunk ez esetben, hanem a montecassinói kolostor ostromában elesett lengyel katonák emlékét meg-

idéző – és a sztálinizmus által betiltott – katonadalra s a film utolsó részében a Mickiewicz *Ősök* című drámájának szenátori bálját karikírozó jelenetekre, Chopin zenéjének „hamis” szerepére vagy a „film a filmben” példajaként – a szabadtéren vetített hadihíradóra.

A „lengyel filmiskola” Wajda által képviselt *romantikus-drámai* áramlatának kétségtelenül a *Csatorna* és a *Hamu és gyémánt* a legjelentősebb filmjei. A *Lotna* és a *Sámson*, noha témájukat tekintve a fent említett filmekhez kapcsolódnak, nem annyira sikeres és tökéletes alkotások.

Aranyló lengyel ősz, nemesi udvarház, haldokló hagyatkozó családfő, a végtelenbe vágató paripa, hüvelyükből kiperdülő kardok, halálba száguldó lovasok... Wajda, akinek apja katonatiszt volt, s a háború első napjaiban esett el, egy korszaktól kíván búcsút venni: a hazájukért meghalni kész „festett fiúk”, a dzsidás ulánusok, nemesi udvarok – a Mickiewicz *Pan Tadeusz*-ban is megénekelte –, kisasszonyok Lengyelországtól.

Wajda szimbólumai azonban a *Lotná*-ban nem alkotnak egységes rendszert: széthullanak. A kanca a végzetet jelképezi, halált hoz egymást váltó gazdáira; de aki nem hal meg miatta, nélküle koldusbotra jut. A színeivel, csendjével, termésével embergazdagító, nyugovóra készülő évszakot, természetet és a pri-

mitív emberi indulatokat, a gyilkos történelmet kívánta – vallomása szerint – a rendező szembeállítani. Ez azt jelenti, hogy szándéka alapján az egyes események konkrét valóságtartalma másodrendű. Van olyan tartalom, amely rendkívüli módon felerősödik, és súlyával ránehezedik a filmre (és a nézőre). A tankokat rohamozó lovasokra gondolunk. Szerepeltetésük nem szerencsés – mert maga a roham nevetséges. Csak agyalágyult ostobák kaphatók ily esetlen téttre. A valóságban – a közhiedelem ellenére – nem is került sor ilyen rohamra. Krojantynál egy lengyel lovascsapat valóban megtámadott egy táborozó német egységet. A fedezetlennek hitt ellenséget azonban nem sikerült a lovasrohammal meglegni, mert a közeli erdőből álcázott páncélkocsik (nem tankok) törtek elő, és szétoszták a lengyel lovasságot. A tankokat rohamozó lengyelek képét a hitlerista propaganda terjesztette el. Jellemző, hogy noha a lengyelek ostobaságát volt hivatott bizonyítani, a társadalom azt pozitív mítosszá alakította át. Wajda azonban akarata ellenére nem a mítoszt leplezte le, hanem a mítoszt tápláló konstruált eseményt dokumentálta.

A *Sámson*-t maga Wajda addigi legérettebb filmjének tartotta. Talán azért, mert hősei közül Jakub Goldot érezte a legárvábbnak, legkiszolgáltatottabbnak. A mássága miatt

üldözött, pusztulásra szánt embert látta benne, a mártírhálált halt több mint 3 millió lengyel zsidó egyikét. A múlttal való becsületes szembenézés erkölcsi igénye diktálta, hogy a lengyelség és a lengyel zsidóság háború előtti és alatti kapcsolatát is feldolgozza – történelmileg és társadalmilag, lélektanilag és történetfilozófiailag egyaránt. A Kazimierz Brandys regényéből készült forgatókönyv e kérdéskör minden részét – a háború előtti antiszemita diákmegmozdulásoktól kezdve a zsidóságnak a baloldali mozgalmakban vállalt szerepén és annak motívumain a gettó és az „árja Varsó” viszonyán át a gettófelkelésig – igyekezett egyetlen történetbe belesűríteni. Ez viszont a forgatókönyvet erőltetetté, mesterkéltté tette, a történetet túlbonyolította, s ezt a hős jellemábrázolása is megszenvedte. Így a film nem érte el a kívánt hatást, annak ellenére, hogy Wajda ezúttal is mesterien bánt a kifejezőeszközökkel.

A szerző elégedetlenségét jelezheti az a tény is, hogy a gettóról a felkelés parancsnoki kara egyetlen életben maradt tagjának, Marek Edelman doktornak a bevonásával új, félig-meddig dokumentumfilmet akart készíteni. Erről Hanna Krall *Egy lépéssel az Úristen előtt* című, 1982-ben magyarul is megjelent vékonyka riportkötetéből értesülhetünk. A Wajda filmjénél elmaradt hatást Hanna

Krall világsikert aratott könyve érte el. Feltételezhető, ha Wajda idejében kapcsolatba került volna Edelman doktor történelmi személyiségével, a háború utáni kitűnő szívspeciálissal, aki átélve mindazt, ami a gettóban történt, birtokába került az emberi létezés egyszerre iszonyatos és gyönyörű titkának, objektíve is a legérettebb filmjét készíthette volna el a *Sámson*-ban.

A „lengyel filmiskola” másik, ún. *racionalis* áramlatának vezető képviselője Andrzej Munk. Ő – ellentétben Wajdával – elhatárolja magát hőseitől és tetteiktől. Bizonyos távolságból szemléli és értékeli őket – józanul, tárgyilagosan. Nézőjét is ily megközelítésre igyekszik sarkallni. Ezért kerüli a hatásos jeleneteket, képeket, s eszközeiben már-már kínosan ügyel az egyszerűsége.

Első játékfilmjével, az 1957 elején bemutatott *Ember a vágányon* (*Człowiek na torze*) cíművel tűnt fel. Sikerében művének politikai töltete is szerepet játszott. Ugyanis azt mutatta be, hogy a gyanakvás, a szűk látókörű, ostoba értékelés, a dogmatizmus miként rekesztette ki az új rend építéséből a háború előtti kiváló szakembereket, akikre – a jó szándékú lelkesedők vagy számító karrieristák árnyékában – nagy szükség lett volna. Munk azt is érzékelte, hogy a bűn elkövetésével gyanúsított áldozat miként válhat egyik

pillanatról a másakra önfeláldozó hőssé. Hogy az ember megbélyegzése vagy felmagasztalása mennyire esetleges tényezőktől függ, s hányszor semmi köze a valósághoz. A hősiességről könnyen kiderülhet, hogy semmi sincs mögötte, a gyávaság pedig egy döntő pillanat alatt heroizmusba csaphat át.

Ennek ábrázolására szolgál az *Eroica* ket-tős története. Írójuk Jerzy Stefan Stawiński, aki mint *forgatókönyvíró* a „lengyel filmiskolában” hasonló szerepet játszott a *rendező* Wajdához és az *operatőr* Jerzy Wójcikhöz. Ő írta többek között az *Ember a vágányon* és a *Csatorna* forgatókönyvét, s Wójcik fényképezte a *Hamu és gyémánt*-ot és az *Eroica*-t.

Az *Eroica* első részének címe: *Magyarok (Scherzo alla polacca)*. Tragikomédia a varsói felkelésről. A *Csatorna* tudatában már e puszta tömény műfaji meghatározás is megütközést kelthet. E rész főhőse – Dzidzius, a dörzsölt varsói kisember, aki minden helyzetben föltaalja magát. Még a történelmiben is. Szeretné megúszni a felkelést. Véletlenül azonban főszereplője lesz a Varsó körülzárásában részt vett magyar hadtest vezérkara és a felkelés főparancsnoksága közötti tárgyalásoknak. A lényege ezeknek: a magyarok átállnak, ha a lengyelek garantálják, hogy nem kerülnek a szövetségesek hadifogságába. Erre Londonból se tudnak biztosítékot adni,

s a magyarok elvonulnak Varsó alól. (A valóságban a németek rendeltették haza a megbízhatatlanná vált szövetséges hadtestet.) Dzidzius, mint összekötő, az események sűrűjébe kerül, s kénytelen-kelletlen derekasan megállja a helyét. Amit addig sejtett – a felkelés politikai értelmetlenségét és katonai kilátástalanságát –, arról most „belülről” is meggyőződhet. Különösen akkor rökönnyödik meg, amikor kiderül, hogy a körbezárt varsói városrészek Londonon keresztül tartják egymással a kapcsolatot – közvetlen telefon- és rádió-összeköttetés híján. E tények s a hadi helyzet egyre kedvezőtlenebbül alakulása ellenére is Dzidzius, amikor választhatna (mert követhetné a magyarokat), megindul az égő város felé – tudatosan vállalva annak sorsát.

Munk tehát *nem a hősiesség* ellen lép fel, nem annak adott helyzetben megkövetelt szükségességét vonja kétségbe. Politikai etikája, történelmi meggyőződése, művészi felfogása a bölcs, átgondolt, józan hősiességet ajánlja a lengyeleknek a hagyományos, irracionális heroizmus helyett. (Ilyen, bármikor ajánlható racionális hősiesség jellemzi Andrzej Munk szerint a lengyelek 1956 októberében tanúsított magatartását.)

A film *Szökés (Ostinato Lugubre)* című második része a hősiesség mítoszának szükségességéről, adott körülmények közötti nélkü-

lözhetetlen voltáról szól. Egy németországi fogolytáborban társai elrejtenek egy lengyel katonatisztet, mivel fennáll annak a veszélye, hogy az utána nyomozó Gestapo kezére kerül. Ezt követően elterjesztik róla, hogy megszökött. Ahogy a hír terjed, az állítólagos szökevény töretlen bátorsága és rendíthetetlen lelkiereje révén hőssé magasztosul a „beavatatlan” fogoly tisztek körében. Nevének pusztá említése is érzelmek hullámain kavargatja fel a beszélgetők között: jelkép lesz, mítosz övezi. Bizonyos körülmények között tehát még a rejtkehelyén fekvő „szökevény” halott is erőt adhat a túléléshez.

Munk iróniája, kételye, racionalizmusa tehát nem tagadja meg azokat az erkölcsi, emberi, közösségi értékeket, magatartásformákat, tettmotívumokat, amelyeket Wajda romantikus-tragikus szemlélete oly szuggesztíven jelenít meg, hanem csak másként – a film keletkezése idején –, talán korszerűbben közelített meg.

Wajda és Munk – nem véletlenül – együtt képviselik a „lengyel filmiskola” úgynevezett nemzeti irányzatát. Kazimierz Kutz, akit szintén a racionális áramlathoz szokás besorolni (bár vannak, akik filmjeinek lélektani egzisztencialista jellegét domborítják ki), másként értelmezi a hősiesség kérdését, mint Wajda vagy Munk. Tehetségét, súlyát jelzi,

hogy már első játékfilmjével, a *Kitüntetés*-sel (*Krzyż Walecznych*) elnyerte a kritikusok és a nézők egyöntetű elismerését. A *Kitüntetés* 1959-ben az év filmje lett. A három rövid történetet bemutató alkotás témája – a háború. Kutz a címadó első részben határozottan vitába száll Wajdával. Meggyőződése szerint vannak esetek – méghozzá szép számmal –, amikor a hőstettek mögött nem kell semmiféle magasabb eszméket, bonyolult lelkiséget, történelmi hagyományokba ágyazott mítoszt keresni. Franek, a falujától elszakadt s éveken át a nagyvilágban hányódó parasztfiú (az új típusú plebejus hős első hiteles képviselője) pusztán azért hajt végre egy bravúros haditettet, hogy visszatérve falujába a kapott kitüntetéssel tudja hitelesíteni kivagyiságát. Egyébként a falu bármely lakójának egyetlen elismerő szava többet jelentene számára, mint a Vitézségi Érdemkereszt. Amikor a Lengyel (Népi) Hadsereg katonája a kapott jutalomszabadsággal élve eljut falujába, tragikus meglepetés éri: szülőfaluját felperzselve találja. Csak egyetlen túlélőre akad, aki gyászában természetesen mit sem törődik Franek kitüntetésével. Ettől kezdve Franeket már nem érdekli a katonásdi. Ő az egyetlen, aki közönyösen kivonja magát a legközelebbi önkéntes vállalkozásból.

Kutz *Senki sem hív* (*Nikt nie wola*) című

filmjének főhősében, Božekben – szintén Wajdával polemizálva – a *Hamu és gyémánt* Maciejkének ellentétét rajzolja meg. Božek „nem lő a vörösökre”, nem öli meg a jobboldali földalatti szervezet által kiszemelt áldozatot, hanem inkább megszökik, s a visszanyert területek egyik isten háta mögötti kisvárosában húzódik meg. Igaz, beleveti magát a szerelemmel pezsgő élet – korábbihoz képest – veszélytelen örvényeibe. Ide-oda csapong, s mire lehiggadva megállapodna, áldozatul esik társai bosszújának. Kutznak, noha kitűnő érzékkel rendelkezik a magány mély, művészi ábrázolásához, a maga elé kitűzött cél megvalósítására már nem futja erejéből. Božek túlságosan lapos egyéniség ahhoz, hogy Maciek Chelmickinek méltó „riválisa” lehessen.

A „lengyel filmiskola” bezárását a szakirodalom egy része Wojciech Jerzy Has *Útban Párizs felé (Jak być kochaną)* című, 1962-ben készített s a következő év januárjában bemutatott filmjében látja. (Mások a cezúrát az 1961-es *Sámson*-ban, illetve Munk befejezetlen filmjében, az *Egy nő a hajón*-ban *Pasažerka* jelölik meg.) A múlt és jelen, az odaadó hősiesség mítoszának és az egyéni önzés valóságának, a férfi és a nő sok esetben megalázó kapcsolatának (szerelem az egyikük részéről, póz a másikuk részéről), a sokszor nagyon is kétes történelmi igazságosztás és az

egyéni cselekvés figyelembe se vett „háttér-motívumainak” egymáson áttetsző, élő idő- és eseménymozaikja ez a film. Has korábbi munkáiban is – pl. *A hurok*-ban (*Pętla*) – bebizonyította, mennyire ismeri az emberi létezés fogva tartó és gyakran túl korán elsorvasztó veszedelmes csapdáját: az időt. (Ami egyenlő az idő múlásával, az egyén perspektívájából pedig – az elmúlással.) Az idő, az elmúlás: egyszerre foglalata és megemésztője az ember vágyainak és reményeinek...

A film a férfiről és a nőről, a jelenbe maródott múltból, a múltba horgadó jelenről szól, s a jelent folyton-folyvást a jövőbe „odázó” emlékezésről. A nő, Felicja élete kockáztatásával elrejtő lakásán a Gestapo által üldözött férfit, Wiktort. Nem a történelmi helyzet által motivált hazaszeretetből, hanem egyszerűen azért, mert őt magát szereti, s egyedül csak így tarthatja meg, pontosabban: tarthatja maga mellett. (Az eredeti megbízás alapján Felicjának egy másik lakásra kellett volna kísérnie Wiktort.) Felicja mindenre hajlandó szerelméért. Még a német színházban is felép, pedig ez a megszállt Lengyelországban egyenlő a kollaborációval. A háború után felelősségre is vonják miatta. Felicja nem magyarázza tettét. Megaláazónak tartja, hogy érzelmeit leleplezve kiadja magát. Holott egy ellenálló rejtegetését minden bizonnyal hős-

tettként értékelnék, s fölmentenék őt a megbélyegző vád alól. Igaz, ezzel Wiktor hősi mítoszáat is „leértékelné”. Ez viszont azzal fenyegetné, hogy szerelmét elveszíti. Ezért inkább minden megaláztatást elvisel érte.

Has a filmjében mind Munkkal, mind Wajdával szemben más képet rajzol a történelem és az egyén viszonyáról. A história meghatározza ugyan az ember sorsát, de nem kapcsolhatja ki annak nembeliségét, lelkiségét, biológiumát, érzelmeinek a történelem fölé magasodó szféráját. Mert Felicja másként ugyan, de szintén áldozata a háborúnak, jöllehet sajátos mártíriuma nem övezhető nemzeti szalaggal.

A tárgyalt korszak több rendezője, filmje érdemel figyelmet. Ezek egy része szorosan kötődik a „lengyel filmiskolához”, másoknak nem sok közük van hozzá. Eredeti, fanyarul groteszk szemlélete, meséje (és sikere) miatt ki kell emelnünk Tadeusz Chmielewski *Éva aludni akar* (*Ewa chce spać*) című filmjét. Az egyre-másra születő háborús filmek közül Stanisław Rózewicz *Szabad város* (*Wolne miasto*), Jerzy Passendorfer *Merénylet* (*Zamach*), Jan Rybkowski *Ma éjjel meghal egy város* (*Dziś w nocy umrze miasto*), Leonard Buczkowski *Sas tengeralattjáró* (*Orzeł*) című filmje említendő hangsúlyozottabban. Alkotójának nem mindennapi egyéniségéről árul-

kodott Tadeusz Konwicki bemutatkozó „antifilmje”: *A nyár utolsó napja* (*Ostatni dzień lata*). A legnagyobb kasszasikert Aleksander Ford *Keresztesek* (*Krzyżacy*) című filmje aratta, a legnagyobb művészi sikert Jerzy Kawalerowicz *Máter Johannája* (*Matka Johanna od Aniolow*).

Kawalerowicz, aki Hasszal együtt a „lengyel filmiskola” lélektani-egzisztencialista áramlatát képviseli, sajátos helyet foglal el az „iskola” alkotói között. Az esztéták egy része ki is emeli közülük amiatt, mert hősei sorsát tágabb filozófiai síkra emeli, problémáikat egyetemes emberi megvilágításba helyezi. Már *Az éjszakai vonat* (*Pociąg*) című, 1958-ban készült filmjében is jól érzékelhető, hogy Kawalerowicz kerülni igyekszik a helyhez és időhöz kötött történelmi kérdéseket. Nem feltétlenül programszerűen. Egyszerűen az érdekli, hogy a „külső”, történelmi erőkön kívül milyen más mozgatói vannak az emberi létnek.

A *Máter Johanna* című filmje sem más, mint az emberi természetről készített egyetemes értékű tanulmány. Az Iwaszkiewicz 1943-ban írt elbeszélését feldolgozó film a XVII. századi Lengyelország keleti határszélének egyik kolostorába helyezi a történetet, amelyben – a képi eszközök megjelenítő erejének (Jerzy Wójcik operatőri tehetségének)

köszönhetően – metsző élességgel jelenik meg az elfojtott, de mégis magával ragadó emberi érzelem, a két, egynek ítélt lélek és test drámája. Suryn pátert azért rendelik az isten háta mögötti ludyni kolostorba, hogy a megkergült apácákból kiűzze az ördögöt. Küldetése kudarcot vall. Ő is rabja lesz annak az érzésnek, amely az embert Isten közelébe emeli. A parancsolóan riasztó korlátok, tiltó dogmák azonban a Sátán művének, a test és a lélek elleni merényletnek hirdetik a szerelmet. És Suryn páter a legszörnyűbb bűnre ragadtatja magát, hogy lelkét örök kárhozatra ítélve a végzetét okozó szerelmét, Máter Johannát megmentse. Mert az ember önfelszabadításában korlátozott *teremtő* ösztön könnyen az emberben lapuló gátlástalan, *pusztító* ösztönt hívhatja elő.

Suryn áldozata éppoly végzetesen értelmetlen – ahogy erre Zygmunt Kałużyński rámutatott –, mint a *Hamu és gyémánt* Maciekjáé. A két rokonszenves hős egyikét az ember ellen fordított dogmába vetett hite, másikat az esküjéhez és a múltjához való értelmetlen ragaszkodása veszejti el. Vannak tehát szálak, amelyek a lengyel filmművészetben kivételes helyet elfoglaló *Máter Johanná*-t is a „lengyel filmiskolához” kötik.

A filmbe foglalt gondolatokat, érzéseket az alkotók többek között három szín – fehér,

fekete, szürke – segítségével fejezték ki. A román stílusban felépített kolostor falai szürkén nehezednek a közöttük élőkre és a kietlen tájra. Az apácák ruhája kísértet-fehéren világít, a papi öltözék fenyegető feketén sötétlik. Az eltérő színek állandóan ütköznek, mintegy külön harcot vívnak egymással, amely szorosan kapcsolódik a hősök belső vívódásához, lelki drámájához. Az ember belső mélységét érzékelendő – rendezőt-operatőrt próbára tevő feladatnak bizonyult a kolostoron, templomon belüli képi mélység hiteles megjelenítése... Ehhez a templomban felsorakozó apácákat a rendező a fehér három árnyalatába öltöztette. A háttérben álló sor viselete volt csak igazán fehér, míg a hozzánk, vagyis a kamerához legközelebb állók ruhaszíne az arc színárnyalatához közelített. Ugyanez érvényes a berendezés szürkéjére is. A hátsó fal szürkéje volt a legvilágosabb, a közelebb eső tárgyak pedig a szürke sötétebb árnyalatát viselték. Az alkotók a színárnyalatoknak ezzel az egymást kiegészítő rendjével érhették el azt, hogy egyazon szórt fény mellett sokkal élesebb, tágasabb és előbb mélység, tér elevenedett meg, mintha azt különféle fények összehatásaként kívánták volna elérni.

Ez is jelezheti azt a feladatot, felelősséget, ami az operatőrre nehezedett. A rendező és az operatőr kapcsolata éppen a „lengyel filmis-

kola" éveiben a legeszményibb: munkatársak, szövetségesek a szó igazi értelmében. Amit a cenzor a forgatókönyvből kihúz, azt képileg kell „visszalopni” a filmbe. (Olyan kiváló operatőrök támadtak ebben az időben, mint Jerzy Lipman, Jan Laskowski, Jerzy Wójcik.) A rendező nemegyszer már a filmforgatókönyv írásába is bevonja az operatőrt, hiszen a „tervbe vett konfliktus” megelevenítésében, hitelesítésében jelentős szerepet kap az operatőr. E konfliktusok alapképe, képlete az, hogy az embert környező világ, természet eredendően szép, harmonikus; drámát az emberellenesen gondolkodó és cselekvő ember zúdít rá, vegyít bele.

A *Hamu és gyémánt* is milyen idilli képsorral kezdődik. A domb tetején álló kápolna tövében, május havának sugárzó békéjében Andrzej és Maciek egykedvűen szemlélődve várnak áldozataikra. A fűben heverő géppisztolyokat belepik a szorgos hangyák. A környező világ (amellyel összhangban van a múlt szellemi és tárgyi kultúrájának eleven emléke – a szentély) és a jelen helyzet nyugtalanító volta néhány *kép* után érezhető; mondhatnánk tartalmi összefoglalója a film egészének. Ugyanezt a nyugtalanságot a *Máter Johannában* a kocsmaablakból látható kolostor a képek fekete, fehér, szürke színei által sugallja. Vagyis a lehető legegyszerűbb képi eszközök révén.

A „lengyel filmiskolának” nincsen egységes esztétikai eszköztára. Ahány film, annyi megoldás. Maga Jerzy Wójcik is más képekkel, eszközökkel operál a *Hamu és gyémánt*-ban, másokkal a *Senki nem hív* című filmben és megint másokkal a *Máter Johanna*-ban.

A *Máter Johanna* – érzésünk szerint – „a lengyel filmiskola” csúcsteljesítménye. Egy olyan fejlődési ív apogeuma, amelynek a közepső szellemi szelvénye hiányzik... Emiatt érezhető Kawalerowicz filmje társtalannak, mintegy a többi mű fölött magányosan „lebegőnek”. Ezt kifejtendő azonban röviden értékelnünk kell a „lengyel filmiskola” eszmei-művészi teljesítményét, jelentőségét.

Maradandó érdeme, hogy a történelem és az egyén, a történelem és a közösség viszonyát, kapcsolatát alaposan feltárta, elemezte. Nemcsak a „lengyel komplexus” felszámolásában, a nemzeti hagyományok és mítoszok helyes értékrendjének kialakításában volt döntő szerepe, hanem abban is, hogy e látszólag csak nemzethez kötött kérdéseket egyetemesebb megvilágításba tudta helyezni.

A jelen társadalma és az egyén, illetve közösség viszonyának, kapcsolatának hasonló szintű és súlyú ábrázolásával viszont adós maradt. Holott az egyént és a közösséget nemcsak a múltja határozza meg, hanem a jelene is. (Sőt az utóbbi erősebben.) Mennyi-

ben volt ez a „lengyel filmiskola” alkotóinak „kényelmességéből” fakadó hibája, hiányossága? Véleményünk szerint: alig. Az 1956 októberében elkezdődött politikai megújulás rendkívül hamar – egy-másfél év múlva – dinamizmusát veszítette, megrekedt, „leült”. A kulturális megújulásnak tovább futotta a lendületéből, de a politika megmerevedését a filmgyártás, a filmművészet érezte meg leg hamarabb. A jelenkor társadalmi-emberi problémáinak hiteles filmre viteléről így szó se lehetett. Már Munk *Kancsal szerencse* (*Zezowate szczęście*) című – részben társadalmi – komédiája is kemény hatalmi ellenállásba ütközött az 1944 utáni állapotok „görbe tükröztetése” miatt. Az pedig teljességgel reménytelenre vált, hogy Wajda a *Márványember*-t, amelynek forgatókönyve már a 60-as évek elején megszületett, elkészítse. (Csak annyit tudott elérni, hogy a Kultúra című hetilap lehozhasa 1963-ban.) A történelmi tematikát kimerítő s további ismétlésével, utánzásával elsorvasztott „lengyel filmiskolát” csak az újíthatta volna meg, íveltethette volna tovább, ha a jelent és annak közvetlen előzményeit dolgozza fel és vetíti ki ugyanolyan következetes művészi erővel, kritikával, mint a világháborús témákat. A kultúra és a politika vezetői ugyan követelték, hogy a filmesek a jelennel is foglalkozzanak, de ezt

csak óriási művészi-ideológiai engedmények árán tehették. Ez pedig egyenlő volt a jelen meghamisításával, legalábbis „elmaszatolással”.

Ha az 1976-ban elkészült *Márványember*-t – az alkotói szándék és a társadalmi igény jogán – másfél évtizeddel korábbra helyezzük, fogalmat alkothatunk a „lengyel filmiskola” előtt álló további perspektíváról. A politikai megújulást segítő társadalomfeltáró és leleplező filmekhez – a bennük megjelenített lelki drámák okán – bizonyára szervesebben lehetne kapcsolni a *Máter Johanná*-t is.

A *Márványember* végül, ha megkésve is, de elkészült. A filmtörténet és a történelem a helyére tette, ahogy a „lengyel filmiskola” minden jó filmje is a helyére került az elmúlt negyedszázad során.

(1986)

Tartalom

Vallomás előszóban elbeszélve	5
Történelmi arcképek – lengyelül	36
Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása	57
Napóleon és a lengyelek	76
Amikor Krakkó állam volt	95
Egy történelmi évfordulóról	125
Bem József és az 1830–31-es lengyel szabadságharc	140
A magyarországi lengyel légiónak megalakulása és működése a valóságban és parancsnokának emlékezetében	174
Hajszálgyökeres változatok	204
A lengyel államiság helyreállításának hetvenedik évfordulójára	226
Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben	247
Beszélgetések a varsói gettó falán innen és túl	254
A varsói felkelés kirobbantásának politikai háttere	275
Csatorna – történelmi, emberi jelkép ..	292
Szembesítés a történelemmel	310

4351

MÁGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Jovánovics Miklós

Dabasi Nyomda (87-2183) Budapest-Dabas, 1988

Felelős vezető Bálint Csaba igazgató

Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (878647/08)

Felelős szerkesztő Sántha Ferenc · Műszaki vezető

Sebestyén Lajos · Műszaki szerkesztő Fejes Zsuzsa

A fedelet Maurer Dóra tervezte · Kiadványszám 8526

Megjelent 14,8 (A5) ív terjedelemben, New Times

betűtípusból szedve · MA 5462

ISBN 963 14 1304 7

ISSN 0324-7155

A szerző – ismert költő és polonista – esszékötetének előszavában olvashatjuk:
 „Ez a kötet a lengyel történelem kapcsán írott esszéimet, rövidebb írásaim egy részét tartalmazza. E műfaji kevertség révén tudtam az egész lengyel histórián »átaraszolni«. Nem csupán a lengyel történelem bő tartalomjegyzékét kívántam ezáltal megadni. Fontosabbnak tartottam, hogy legalább jelezzem a lengyel história esélyekkel kecsegtető fordulópontjait, lett légyen szó a hadziadzi uniótervről, az 1830–31-es szabadságharcról vagy az államiság 1918-ban bekövetkezett helyreállításáról. De a tragikus fordulópontokat, ha akarom, se tudtam volna elkerülni. Érdemes megismernünk őket, hogy általuk a mi történelmünk drámai eseményeivel is szembesülhessünk.”

Magvető

Isuló

Kovács István · Hamuban csillagló gyémánt